

SELÇUKLU MEDENİYETİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Seljuk Civilisational Studies

Yıl : 2023
Sayı : 8
ISSN. : 2651-2602
e-ISSN : 2548-0367

**SELÇUKLU MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(SEMA)**

**JOURNAL OF SELJUK CIVILISATIONAL STUDIES
(JSCS)**

YIL: 2023 SAYI: 8
ISSN: 2651-2602
e-ISSN: 2548-0367

Konya, 2023

**Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
(SEMA)
Journal of Seljuk Civilisational Studies
(JSCS)**

ISSN: 2651-2602
e-ISSN: 2548-0367

Yıl/Year: 8 Sayı/Issue: 8 2023

Yayın Tarihi / Publication Date
31 Aralık 2023 – December 31,2023

Hakkında/About

Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA), Necmettin Erbakan Üniversitesi Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi dergisidir. 2016'da yayın hayatına başlamıştır. Yılda bir defa yayımlanan bilimsel ve hakemli bir dergidir. Dergimizde telif makaleler, çeviri yazılar (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin alınmak koşuluyla), kitap tanıtımları, sempozyum ve toplantı tanıtım yazıları gibi çalışmalar yayımlanır. Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

Journal of Seljuk Civilisational Studies (JSCS) is journal of Necmettin Erbakan University Seljuk Culture and Civilization Application and Research Center. It started broadcasting in 2016. It is a scientific and refereed journal published once a year. In our journal, works such as copyright articles, translation articles (with the permission of the author and publisher), book promotions, symposium and meeting promotion articles are published. Manuscripts submitted to the journal should not be published elsewhere or sent for publication.

Yazışma Adresi / Communication Adress

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR
Necmettin Erbakan Üniversitesi Köyceğiz Yerleşkesi
Dere Köyceğiz Mahallesi Demeç Sokak No:39/1
Meram, Konya - TÜRKİYE
0332 323 20 57 (Pbx)
www.erbakan.edu.tr/selcuklukultur
sekmam@erbakan.edu.tr
sema@erbakan.edu.tr

Kurumsal Web Adresi / Official Web Adress
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema>

Sahibi / Owner of Journal

Necmettin Erbakan Üniversitesi
Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve
Araştırma Merkezi Adına
Prof. Dr. Cem ZORLU

Editor / Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI
Doç. Dr. Fatma Şeyma BOYDAK
Doç. Dr. Ali DADAN
Öğr. Gör. Dr. Ahmet YAVUZYLMAZ

Ön İnceleme / Preliminary Review

Öğr. Gör. Merve GÖNLÜHOŞ ELMAS

Dizgi & İç Dizayn / Inner Design:

Doç. Dr. Fatma Şeyma BOYDAK

Kapak Dizayn / Cover Design

NEU Yayınları

Kapak Deseni / Cover Design

Konya Sahib Ata Türbesi Kemer Karnındaki
Çini Tezyinat
Çizim: Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR

Dizinleme / Indexing

ULAKBİM TR Dizin
(Başlangıç/Starting: 2020)

EBSCOhost
(Başlangıç/Starting: 2023)

ERIHPLUS
(Başlangıç/Starting: 2023)

Baskı / Printing

Yaka Mah. Yeni Meram Cad.
Kasım Halife Sok. No:11/1
A Blok Zemin Kat 42090
Meram/Konya/Türkiye
0332-221 05 75

www.neuyayin.com - bilgi@neuyayin.com

Bu eser **Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı** ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License**.

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Abdullah ATIYYE (Mansura Üniversitesi / Mısır)
- Prof. Dr. Adnan ÇEVİK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (TOBB Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Alfina SUBGATULLINA (Rusya Bilimler Akademisi / Rusya)
- Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ (Çukurova Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER (Marmara Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Prof. Dr. İbrahim Yuldashev (Özbekistan Devlet Sanat ve Medeniyet Enstitüsü / Özbekistan)
- Prof. Dr. M.Hanefi PALABIYIK (Atatürk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Muharrem KESİK (İstanbul Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Ali DADAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Ali Fuat BAYSAL (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Bekir BİÇER (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Fatma Şeyma BOYDAK (Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Murat AK (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi İlker Mete MİMİROĞLU (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Öğr. Gör. Dr. Ahmet YAVUZYLMAZ (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Öğr. Gör. Dr. İsmail KUÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ (Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Bilal KUŞPINAR (TC Washington Büyükelçiliği / ABD)
- Prof. Dr. Caner ARABACI (KTO Karatay Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Gülay Öğün BEZER (Marmara Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK (Atatürk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. İbrahim KUNT (Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. İsmail YİĞİT (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN (Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR (N. Erbakan Üniversitesi (Emekli Öğr. Üyesi)/Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet ŞEKER (D.E.Ü Üniversitesi (Emekli Öğr. Üyesi)/ Türkiye)
- Prof. Dr. Muharrem KESİK (İstanbul Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Mustafa DAŞ (Dokuz Eylül Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Osman BAKAR (University Brunei / Brunei)
- Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN (Trakya Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ömür BAKIRER (ODTÜ (Emekli Öğr. Üyesi) / Türkiye)
- Prof. Dr. Refik TURAN (Gazi Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Remzi DURAN (Selçuk Üniversitesi (Emekli Öğr. Üyesi) / Türkiye)
- Prof. Dr. Scott REDFORD (University of London / İngiltere)
- Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM (Marmara Üniversitesi (Emekli Öğr. Üyesi) / Türkiye)
- Prof. Dr. Stephen P. BLAKE (St. Olaf College, Northfield, Minnesota / ABD)
- Prof. Dr. Tuncer BAYKARA (Uşak Üniversitesi (Emekli Öğr. Üyesi) / Türkiye)
- Doç. Dr. Shahriar HASSANZADEH (Islamic Azad University / İran)
- Dr. Öğr. Üyesi Turgay YAZAR (Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Türkiye)
- Dr. Roman SHLIAKHTIN (Johannes Gutenberg University / Almanya)

Danışma ve Hakem Kurulu / Advisory Board and Referees

- Prof. Dr. Abdullah ATIYYE (Mansura Üniversitesi / Mısır)
- Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN (İstanbul Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Abdullahil AHSAN (International Islamic University / Malezya)
- Prof. Dr. Adnan ÇEVİK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (TOBB Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Alfina SUBGATULLINA (Rusya Bilimler Akademisi / Rusya)
- Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi / Türkiye)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ÖNSÖZ	VII
ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES	
Damage Types and Repair Techniques in Seljuk Period Stone Architectural Monuments: Konya Alaaddin Mosque Selçuklu Dönemi Taş Mimari Eserlerinde Hasar Türleri ve Onarım Teknikleri: Konya Alaaddin Camii Şerife Sümeyra GÜREL – Mustafa DERELİ	1
Malazgirt Meydan Muharebesi Öncesi Bizans-Fâtımî İlişkileri ve Savaşa Etkileri Byzantine-Fatimid Relations Before the Battle of Manzikert and Its Effects on the War Mehmet ŞİMŞİR	22
Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu Judicial Structure and the Position of Amir-i Dad in Seljuk Ahmet AKMAN	40
Tarihî Yönü ve Faaliyetleriyle Selçuklular Döneminden Bir Şair: Edîb Sâbir A Poet in Seljuk Period with His Historical Aspect and Activities: Adîb Sâber Pınar KAYA TAN	58
Diplomatic Actors During the Seljuk Period: Envoys Selçuklular Döneminde Diplomatik Aktörler: Elçiler Hasan YENİDOĞAN	71
İlhanlı Hükümdarı Sultan Olcâytû'nun İslâm'ı Kabulü: Kendi Tercih mi? Zevcesinin Telkini mi? Ağabeyi Gâzân'ın Etkisi mi? Ilkhanid Ruler Sultan Öljeitü's Conversion to Islâm: Is it his own Choice? His Wife's Suggestion? Influence of his Elder Brother Ghâzân? Fırat UMANÇ	86
Doğu Karadeniz'de Bir Bizans Karakolu Ciha (Cihar, Kise) Kalesi A Byzantine Post in The Eastern Black Sea Ciha (Cihar, Kise) Castle İlker Mete MİMİROĞLU	96
Selçuklularla İlgili Lisansüstü Tezlerde Akademik Performans: Sorun Temelli Çözüm Odaklı Bir Araştırma Academic Performance in Postgraduate Dissertations Related to the Seljuks: A Problem-Based Solution-Oriented Research Selim KAYA	112

VEFEYÂT/OBITORY**Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşçı (1964-29.07.2023): Bir Dostun Ardından...**

Cengiz TOMAR

132**Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer (08.01.1931 - 11.06.2023)**

Ali KILCI

144

ÖNSÖZ

Türk-İslâm Tarihinin önemli bir dönemini oluşturan Selçuklularla ilgili araştırma ve yayınların nicelik ve nitelik olarak gün geçtikçe arttığı gözlemlenmektedir. Dünyada gelişen konjonktür de göz önüne alınarak Selçukluların farklı yönlerinin tetkik edilip, elde edilecek verilerin ve sonuçlarının ortaya konulması önem arz etmektedir. Selçuklu tarihi, medeniyeti, kültürü ve sanatı üzerine özgün araştırmaları yayınlama misyonuna devam eden dergimizin 8. sayısını ilim dünyasının istifadesine sunabilmenin mutluluğuna yaşamaktayız.

Dergimizin 8. sayısında sekiz araştırma makalesi ile iki vefeyât yazısına yer verilmiştir.

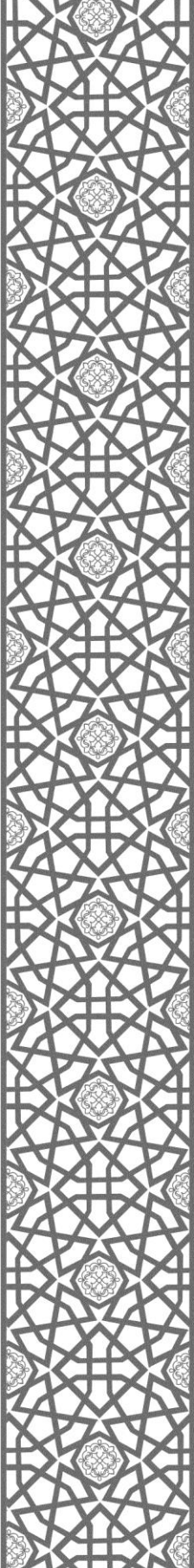
Bu sayımızda sekiz araştırma makalesi bulunmaktadır. Anadolu Selçuklularının başkenti Konya'da inşa edilen Alâeddin Câmîi'nde son yıllarda yapılan restorasyonlar ile yapıdaki taşların bozulma nedenlerinin irdelendiği teknik makaleye bu sayıda yer verilmiştir. Anadolu Türk Tarihi açısından son derece önemli olan ve Türklere Anadolu'nun kapılarının açtığı Malazgirt Meydan Muhârebesi öncesi Bizans-Fâtımî ilişkilerini ve muhtemel ittifaklarını konu alan makale bu sayıda yerini almıştır. Selçuklu adlî yapısı içerisinde, mahkemelerde sultan adına adâletin icrâsını sağlayan emîr-i dâdın konumu ve davalardaki etkin rollerini tanıtan araştırma bu sayıda okunabilir. Büyük Selçuklu ve Harzemşâhlara hizmet etmiş edîp ve şâir Edîb Sâbir'in dîvânından hareketle hayatı ve faaliyetlerinin tanıtıldığı çalışma da dergide yer almaktadır. Selçuklu diplomasisinde görev ifâ eden elçilerin seçimi, görevleri ve karşılama seremonilerini konu alan araştırma bu sayıda yerini almıştır. İlhanlı sultânı Olcâytû'nun İslâm dinini seçme serüveninin dönemin kaynakları ışığında tetkik edildiği makale bu sayıda okunabilir. Doğu Karadeniz bölgesi savunma sisteminin önemli bir karakolu olan Ciha/Ciharkise kalesinde yapılan kazılar sonucu gün yüzüne çıkartılmış mimari yapı kalıntıları ve diğer buluntuların tanıtıldığı makale bu sayıda bulunmaktadır. Üniversitelerimizde Selçuklularla ilgili hazırlanan Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinde görülen bazı eksiklikler ile sorunlara dikkat çekerek daha nitelikli tezlerin hazırlanmasına yönelik çözüm önerilerinin sunulduğu makale dergide yerini almıştır.

2023 yılında kaybettiğimiz önemli bilim adamlarımızdan İslam Tarihçisi Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşçı ile Mimarlık Tarihçisi ve Restorasyon uzmanı Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer hocalarımızın bilimsel çalışmalarını da ihtiva eden biyografileri vefeyât bölümüne eklenmiştir.

Dergimizin 8. sayısına makaleleri ile katkı sağlayan değerli akademisyenlerimize ve hakemlerimize teşekkür ederim. Dergimizin yayın hayatı boyunca gayret gösteren Prof. Dr. Ahmet Çaycı ve Doç. Dr. Fatma Şeyma Boydak'a, makalelerin ön incelemelerini ve sürecini hassasiyetle takip eden Öğr. Gör. Merve Gönluhoş Elmas ile yayın kurulu üyelerine müteşekkirim. Dergimizin yayınlanmasını destekleyen üniversitemiz rektörü Prof. Dr. Cem Zorlu ve Bilimsel Yayınlar Koordinatörü Dr. Öğr. Üyesi Fatih Kaleci ve ekibine teşekkürümü borç bilirim.

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR

Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Editörü

**ARAŞTIRMA
MAKALELERİ /
RESEARCH
ARTICLES**

Damage Types and Repair Techniques in Seljuk Period Stone Architectural Monuments: Konya Alaaddin Mosque

Şerife Sümeyra GÜREL

Master's Student, Necmettin Erbakan University, Institute of Science, Architecture, Konya, Türkiye,
s.sumeyragurel@gmail.com

Mustafa DERELİ

Assistant Professor, Necmettin Erbakan University, Faculty of Fine Arts and Architecture, Architecture, Konya, Türkiye,
mustafa.dereli@erbakan.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 25.08.2023

Accepted: 12.11.2023

Published: 31.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Natural Stone,
Types of Damage in
Building Materials,
Repair Techniques,
Alaaddin Mosque,
Seljuk Architectural
Heritage.

In order to determine the correct conservation and repair techniques for stone architectural monuments, it is necessary to determine the types of damage that occur in the stone. The determination of damage types is directly related to the factors that cause damage. In this study, the factors that cause deterioration in natural stones and the types of weathering were classified through literature research. Through the literature review, different repair techniques depending on the type of deterioration were examined. A field study was carried out based on the data obtained from the research conducted within the scope of the study. Alaaddin Mosque, one of the Seljuk period stone architectural monumental buildings located in Konya city centre and whose restoration works have been completed in recent years, was selected to be examined. In order to obtain information about the conservation and repair activities applied in the building, the archive of Konya Regional Directorate of Foundations, which carried out the restoration works, was utilized. The repairs applied to the building were documented by on-site inspection, observation and photography techniques. The observations made during the fieldwork draw attention to the deterioration of the stone materials after the repair activities. In this direction, the deterioration was photographed and classified using the data obtained from the literature. The factors causing the deterioration were analysed and discussed in the results section.

Selçuklu Dönemi Taş Mimari Eserlerinde Hasar Türleri ve Onarım Teknikleri: Konya Alaaddin Cami

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 25.08.2023

Kabul: 12.11.2023

Yayın: 31.12.2023

Keywords:

Doğal Taş,
Yapı Malzemelerinde
Hasar Türleri,
Onarım Teknikleri,
Alaaddin Cami,
Selçuklu Mimari
Mirası.

Taş mimari anıtlar için doğru koruma ve onarım tekniklerinin belirlenebilmesi için taşta meydana gelen hasar türlerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Hasar türlerinin belirlenmesi ise hasara neden olan faktörlerle doğrudan ilişkilidir. Bu çalışmada, doğal taşlarda bozulmaya neden olan faktörler ve ayrışma türleri, yapılan literatür araştırması ile sınıflandırılmıştır. Literatür taraması ile bozulma türüne bağlı olarak farklı onarım teknikleri incelenmiştir. Çalışma kapsamında yapılan araştırmalardan elde edilen verilere dayanarak bir saha çalışması gerçekleştirilmiştir. Konya kent merkezinde bulunan ve son yıllarda restorasyon çalışmaları tamamlanan Selçuklu dönemi taş mimari anıtsal yapılarından Alaaddin Camii incelenmek üzere seçilmiştir. Yapıda uygulanan koruma ve onarım faaliyetleri hakkında bilgi edinmek amacıyla restorasyon çalışmalarını yürüten Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivinden yararlanılmıştır. Yapıya uygulanan onarımlar yerinde inceleme, gözlem ve fotoğraflama teknikleri ile belgelenmiştir. Saha çalışması sırasında yapılan gözlemler, onarım faaliyetleri sonrasında taş malzemelerde meydana gelen bozulmalara dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda bozulmalar fotoğraflanmış ve literatürden elde edilen veriler kullanılarak sınıflandırılmıştır. Bozulmaya neden olan faktörler analiz edilmiş ve sonuçlar bölümünde tartışılmıştır.

Atf/Citation: Gürel, Şerife Sümeyra – Dereli, Mustafa. “Damage Types and Repair Techniques in Seljuk Period Stone Architectural Monuments: Konya Alaaddin Mosque”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 8 (Aralık 2023), 1-21. <https://doi.org/10.47702/sema.2023.28>

“This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)”

INTRODUCTION¹

Throughout history, stone has been recognized as a symbol of strength and durability. For this reason, it has been preferred especially in monumental structures that are planned to be permanent. The main reason for the widespread use of stone material in buildings is that various natural stones are available in many regions and can be easily obtained.

The physical and mechanical properties of stones with different geological origins also differ. Not every stone is suitable for use as a building material. The area of use of each building material differs. It is important to determine the properties of the stone correctly in the selection of materials suitable for the area of use and purpose.

Building materials lose their strength in the face of time and environmental factors and undergo physical, chemical and biological degradation. These deteriorations occur depending on the material's texture, pore ratio, etc., and environmental conditions. Correct determination of the causes, types and distributions of the degradation of the material is the most important stage in determining the protection and repair methods to be applied.

Stone architectural monuments, which have an important place in the world cultural heritage, are damaged by various factors and disappear over time. The conservation of buildings is important in terms of ensuring cultural continuity. The aim of this study is to examine the types of deterioration that occur in stone architectural structures, the factors that cause deterioration and conservation-repair methods and to evaluate them on a sample area.

METHOD

In this study, necessary literature searches were made through databases in order to determine the types of deterioration and repair techniques in stone materials. Within the scope of the field study, researches were carried out on stone architectural monuments in Konya province where conservation and repair works have been carried out recently. Alaaddin Mosque, located in the central Selçuklu district of Konya, whose restoration works were completed by Konya Regional Directorate of Foundations, was selected as the study area. The stone architectural monument was examined by utilizing the archive of Konya Regional Directorate of Foundations. The findings obtained by on-site observation and photographic documentation techniques are evaluated in the results section.

1. Factors Causing Degradation (Decomposition) in Natural Stones

Stone structures are damaged as a result of various factors as part of their natural processes. These damages occur as a result of site selection, soil properties, structural system design errors, poor workmanship, faulty material selection, natural disasters, long-term natural factors, and various anthropogenic factors.² Physical, chemical and biological degradation (decomposition) occurs in stones exposed to one or more of these factors. These deteriorations can cause permanent damage by damaging the integrity of the structure. It is important to identify the factors causing damage and to classify the types of weathering in order to apply the correct protection and repair techniques.³

¹ The archive of Konya Regional Directorate of Foundations, General Directorate of Foundations, Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey was utilized in the research. We would like to thank them for their assistance.

² Hayriye Gülçin Kara, *Tarihi Yığma Yapıların Taşıyıcı Sistemleri, Güvenliğinin İncelenmesi, Onarımı ve Güçlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009), 91.

³ Mehmet Ergün Hatir et al., "Deep Learning-Based Weathering Type Recognition in Historical Stone Monuments," *Journal of Cultural Heritage* 45 (September 1, 2020), 193–203; Ali D. Öcal - Murat Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar* (İstanbul: Mimarlık Vakfı İktisadi İşletmesi, 2012), 25.

Degradation of stone materials occurs as a result of physical, chemical, and biological processes that progress in a mutually reinforcing manner.⁴ The factors causing weathering can be classified as internal causes (lithology, mineralogical and petrographic properties, chemical composition, etc.) and external causes (atmospheric effects, natural disasters, air pollution, etc.) due to various environmental conditions.⁵

1.1. Internal Factors Causing Deterioration

These are factors arising from the structural properties of the stone material or the structure in which the material is used. The location of the structure, soil properties, faulty material selection and use, lithology, mineralogical and petrographic properties, chemical structure and physico-mechanical properties of the stone are the internal causes of segregation.

- Location of the Building: The location of the building (slope, hollow, coastal, etc.) may cause it to be more affected by different climatic conditions. For example, floods experienced in buildings located in pits or on the coast may cause more intense damage to the stone material.⁶

- Ground Properties of the Structure: Factors such as inhomogeneity, loose structure, low strength of the ground on which the building sits may cause movements such as rotation, settlement, etc., in the structure. As a result of these movements, decomposition, cracking and fragmentation of the stone material occur. In addition, the location of the building on a fault line also leads to damage or complete collapse of the building.⁷

- Incorrect Material Selection and Use: Stones that are not suitable for use as building materials start to deteriorate rapidly in the face of environmental factors. In addition, mistakes such as extracting the stone to be used as building material from the quarry with the use of explosives, crushing it as a result of incorrect strikes during the processing process, using the stone without resting, and laying stones with different properties together can cause deterioration in the material.⁸

- Lithology of Stone: The fact that natural stones have different geological origins is a determining factor in their structural properties. According to experimental studies on stones with different formations, metamorphic and igneous stones are more durable than sedimentary rocks due to their structural properties and textures. For this reason, they are less affected by environmental factors and deterioration occurs more slowly.⁹

- Mineralogical and Petrographic Properties of Stone: The type of minerals that make up the stone, particle size, bonding strength, crystal structure, intercrystallite binders, gap distance, etc., determine its durability and behaviour against water. Minerals prone to weathering accelerate the deterioration process of the stone. For example, silicates are more affected by acids than calcium

⁴ Dario Ambrosini et al., "The Potential of Optical Profilometry in the Study of Cultural Stone Weathering," *Journal of Imaging* 5/6 (June 1, 2019), 60.

⁵ Binnaz Vural - Murat Dal, "Mimari Yapılardaki Doğal Taş Malzeme Bozunmalarının Nedenleri ve Türleri," *Mimarlık Bilimlerinde Güncel Konular-2022*, (2022), 261.

⁶ Saadet Tuğba Şirikçi, *Tarihi Eserlerde Yapı Malzeme Cinslerinin Araştırılması ve Korunmaları İçin Alınacak Önlemler* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013), 10; Uğur Hasbay - Sibel Hattap, "Doğal Taşlardaki Bozunma (Ayrışma) Türleri ve Nedenleri," *Bilim ve Gençlik Dergisi* 5/1 (2017), 23–45.

⁷ Hasan Ali Mahrebel, *Tarihi Yapılarda Taşıyıcı Sistem Özellikleri, Hasarlar, Onarım ve Güçlendirme Teknikleri* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2006), 36; Zeynep Ahunbay, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon* (İstanbul: Yem Yayın, 2019), 38.

⁸ Murat Dal, "Trakya Bölgesi Tarihi Yapılarında Kullanılan Karbonatlı Taşların Bozulma Nedenleri," *Vakıflar Dergisi* 34 (2010), 47–59.

⁹ Serdar Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 1987), 13.

carbonates and cause deterioration in the stone.¹⁰

The strength of the stone depends on its crystal structure and properties. The fine crystal structure of the stone increases the interlocking power and provides strength to the stone. As the crystal size increases, the interlocking power decreases, and the stone starts to decompose more quickly. Another important factor affecting weathering is the intercrystallite binding agent. Easy dissolution of the binder causes the stone to deteriorate more quickly. For example, silicon dioxide (SiO₂) binders are the most durable, while clay binders dissolve rapidly when they come into contact with water and cause weathering of the stone.¹¹

- **Chemical Structure of Stone:** Stone and the minerals that make up the stone contain various chemical components. These components can react with water and cause different deterioration in the stone. Chemical components such as potassium chloride (KCl), calcium chloride (CaCl), sodium chloride (NaCl) dissolve away from the stone when they react with water and create voids in the internal structure. Chemical compounds such as calcium sulphate (CaSO₄), on the other hand, when reacted with water, can expand in volume to the point of bursting the stone and accelerating bacterial growth.¹²

- **Physico-Mechanical Properties of Stone:** Physical properties of the stone such as density, water absorption capacity, porosity (void ratio) determine the stone's response to environmental conditions. As the density value of a stone increases, the stone gets tired more quickly. The density of building stones is 2.5 g/cm³ on average. The preference of stones that are not suitable for this value as carrier system material may cause damage to the structure and material.¹³

Porosity, size and distribution of the stone directly affect its behavior in freezing and thawing events. Stones with high porosity have high permeability and the stone passes the liquid into its structure more easily. Water penetrating into the stone progresses in the cavities and causes degradation. Especially in low temperature regions, freezing of water in the pores increases the internal pressure of the stone and causes decomposition.¹⁴

1.2. External Factors Causing Deterioration

The external causes of deterioration in stone materials are natural or human-induced environmental factors. These are natural disasters, climatic and atmospheric factors, biological factors, and various anthropogenic factors.

- **Natural Disasters:** Natural disasters such as earthquakes, floods, landslides, erosion, typhoons are among the factors that cause damage to historical buildings. As a result of earthquakes, liquefaction, slipping, etc., in the ground, the structure settles and cracks occur in the stone material.¹⁵

- **Climate and Atmosphere Effects:** The main atmospheric factors that cause deterioration of stone material are temperature change, sun rays, wind, humidity and precipitation and air pollution. Stone exposed to these factors undergoes physical and chemical decomposition and causes various plants and organisms to grow on the stone surface.

¹⁰ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 13.

¹¹ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 14; Murat Dal - Seyhan Yardımlı, "Taş Duvarlarda Yüzey Bozunmaları," *Kent Akademisi Kent Kültürü ve Yönetimi Dergisi* 14/2 (June 15, 2021), 428–451.

¹² Öcal - Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, 43.

¹³ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 15.

¹⁴ Öcal - Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, 43.

¹⁵ Öcal - Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, 46.

Seasonal temperature changes cause expansion and contraction depending on the types of minerals contained in the stone. Disintegration occurs with the weakening of the bonds between minerals. In addition, freezing and thawing of water or moisture in the stone as a result of temperature difference can cause physical deterioration such as cracks, fragmentation, etc.¹⁶

Water and moisture are the main factors influencing the initiation of physical, chemical and biological weathering. Water can enter the stone and cause the weathering of minerals, dissolution of transported salts, changes in pH and the growth of various biological organisms on the stone surface.¹⁷ Stone directly exposed to water as a result of precipitation loses its strength over time when it reaches water absorption saturation. In addition, water and moisture coming into the structure from the ground leads to the dissolution of salts on the surface and the formation of efflorescence and mosses.¹⁸

Particles such as dust, smoke and sand hit the stone material with the effect of strong winds and cause accumulation on the surfaces, leading to deterioration of the stone appearance and contamination. In addition, water particles hitting the surface with the force of the wind during rainy periods enter through cracks and holes in the stone, causing the wall to get wet and the cracks to deepen.¹⁹

Solar radiation leads to heat and moisture exchange between the atmosphere and the structure, causing damage to the material.²⁰ The heating and colour-changing ultraviolet (UV) and infrared rays in the sun's rays are absorbed by the surfaces they hit, increasing the surface temperature, and causing the expansion of building materials. In addition, as a result of chemical changes in the stone exposed to harmful rays, colour change and stains occur on the surface.²¹

Harmful gases such as carbon dioxide, carbon monoxide, sulfur dioxide, etc., released into the atmosphere as a result of industrialization and artificial activities increase the amount of N₂O, CO, H₂, SO₂ and some hydrocarbons in the fresh air. These gases cause deterioration in building materials in dry or rainy environments.²²

• Biological Factors: Plant organisms such as plants, algae, fungi, bacteria, lichens, etc. and animals such as birds, spiders, etc. are biological factors that cause degradation in stone. Various animals and insects create holes and cavities on the stone surface with various chemicals they secrete or by scraping.²³

¹⁶ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 22; Dal-Yardımlı, "Taş Duvarlarda Yüzey Bozunmaları."

¹⁷ Jizhong Huang et al., "Study of Internal Moisture Condensation for the Conservation of Stone Cultural Heritage," *Journal of Cultural Heritage* 56 (July 1, 2022), 1–9.

¹⁸ M. Sami Döndüren et al., "Tarihi Yapılarda Görülen Hasar Türleri," *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi* 13 (2017), 45–58.

¹⁹ Mustafa Dereli et al., "Yapıların Cephe Kaplama Malzemelerinde Hasar Oluşturan Etkilerin Tespiti ve Çözüm Önerileri - Konya Ptt Hizmet Binası Örneği," *Selçuk University Journal of Engineering, Science and Technology* 6/3 (September 1, 2018), 445–460.

²⁰ Dario Camuffo, "Deterioration Processes of Historical Monuments," In *Studies in Environmental Science* 30 (1986), 189–221.

²¹ Dal - Yardımlı, "Taş Duvarlarda Yüzey Bozunmaları"; Dereli et al., "Yapıların Cephe Kaplama Malzemelerinde Hasar Oluşturan Etkilerin Tespiti ve Çözüm Önerileri - Konya Ptt Hizmet Binası Örneği."

²² Hacera Bayık - İdris Bedirhanoglu, "Tarihi Yapılarda Kullanılan Doğal Taşlarda Bozunmalar," *Farklı Yaklaşımlarla Madenler ve Değerli Taşlar*, (2022), 495–511.

²³ Aysin Konak et al., "Açık Hava Koşullarında Sergilenen Taş Eserlerde Bozulma - Bozunma Süreçleri ve Koruma Yöntemleri," *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 0/42 (December 29, 2022), 194–226.

Bacteria, algae, fungi and lichens on the stone surface develop rapidly especially in humid environments and cause dissolution and oxidation of the stone with the acids they secrete. Mosses that grow on rough and moist surfaces take the moisture of the stone, take root and settle on the stone.²⁴

- Anthropogenic Factors: Humans directly or indirectly cause damage to historic buildings. Misuse, neglect, abandonment, application of wrong repair techniques, public works, tourism activities, wars, fires, vandalism, traffic, air pollution, etc. Historic buildings are damaged, and materials deteriorate as a result of various human activities and factors caused by these activities.²⁵

2. Types of Degradation (Weathering) in Natural Stones

The deterioration of stones is caused by the combination of one or more of the deterioration factors mentioned in the study due to material structure and various environmental factors. The physical, chemical, and biological processes that initiate the degradation progress by supporting each other and cause the material to decompose. Decomposition types are classified in Table 1.

Table 1. Segregation Types²⁶

PHYSICAL SEGREGATION	CHEMICAL SEGREGATION	BIOLOGICAL SEGREGATION
Crack - Fracture Formation	Black Layer Formation (Contamination)	Mossification
Honeycombing	Salinization (Flowering)	Bacteria Formation
Abrasion (Erosion)	Leafing	Algae Formation
Joint Discharge	Scour and Microkarst Formation	Fungus Formation
Part Breakage	Crust Throwing	Lichen Formation
Cuts and Scratches of Anthropogenic Origin	Corrosion and Rust Stain	Herbal Elements
Graffiti		

2.1. Physical Deterioration

Physical degradation is the mechanical decomposition of the stone as a result of the weakening of the bonds of the minerals in the internal structure of the stone without any change. These decompositions are observed as crack-fracture formation, honeycombing, abrasion, joint discharge, fragment breakage and human-induced cuts-scratches and graffiti.²⁷

- Crack - Fracture Formation: Cracks occur in the structure as a result of earthquakes and various ground problems, settlements that cause shrinkage, freezing - thawing, thermal expansion, etc.,

²⁴ Gregory A Pope et al., "Geomorphology's Role in the Study of Weathering of Cultural Stone," *Geomorphology* 47/2 (2002), 211–225; Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*.

²⁵ Ahunbay, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, 50.

²⁶ Sara Khooshroo et al., "İstanbul Süleymaniye Camii Taş Yüzeylerinde Tespit Edilen," (2017); Öcal - Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, 73.

²⁷ Öcal - Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, 71.

in the internal structure of the stone. As a result of factors such as the growth of capillary cracks, vandalism, earthquakes, etc., the cracks in the stone grow throughout the stone and lead to fractures.²⁸

- **Honeycombing:** The soft parts of the stone melt as a result of factors such as freezing-thawing, temperature difference, etc., causing loss of texture, while the hard parts protect themselves, resulting in honeycomb or sea sponge-like deterioration on the stone surface.²⁹

- **Abrasion (Erosion):** Erosion, which occurs on the stone surface as a result of natural or anthropogenic factors in the form of softening, rounding and thinning of the stone cross-section, is the loss of soft-lined material. Abrasions in millimetric or centimetric dimensions are seen as flaking, crumbling and disintegration following the cross-section of the stone.³⁰ While physical abrasion occurs as a result of thermal stress, water pressure, salt crystals and biological factors, chemical abrasion occurs as a result of factors such as dissolution, oxidation, melting, etc., as a result of the stone's interaction with water.³¹

- **Joint Discharge:** The mortars that hold the stone masonry together can dissolve and separate from the stones due to their structural properties or various environmental factors. As a result of the spillage of the joints, the sensitivity of the stones that remain empty around them to environmental factors increases and their degradation processes accelerate. In addition, as a result of the weakening of the connection between the stones forming the wall surface, there is a loss of parts in the structure and its strength decreases.³²

- **Fragment Detachment:** It is the separation of a part of the stone from the main mass as a result of structural or environmental factors. As a result of these factors, the internal pressure in the structure of the stone causes cracks. As a result of the development of cracks, the weaker part of the stone is pushed away from the main mass.³³

- **Anthropogenic Cuts and Scratches:** Many activities carried out consciously or unconsciously by humans cause damage to structures and deterioration of materials. Factors such as inappropriate use of a building for its function, improper repair and neglect damage the structure, while events such as breaking and pouring, scratching and cutting applied to stone material damage the material and cause it to deteriorate by being affected more quickly by environmental factors.³⁴

- **Graffiti,** one of the damages caused by people to historical buildings, is the painting of stone surfaces with materials such as paint, ink, etc. These paintings applied to stone surfaces are very difficult to clean. Deterioration of the material may occur in cleaning with the use of chemicals or abrasion method.³⁵

2.2. Chemical Degradation

Chemical degradation is the changes that occur in the internal structure of the stone as a result of various climatic and atmospheric factors. These changes develop as hydration, hydrolysis, oxidation

²⁸ Bayık - Bedirhanoglu, "Tarihi Yapılarda Kullanılan Doğal Taşlarda Bozunmalar"; Öcal - Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, 74.

²⁹ Dal - Yardımlı, "Taş Duvarlarda Yüzey Bozunmaları."

³⁰ Öcal - Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, 83.

³¹ Şerife Özata, *Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Yapı Sorunları ve Çözüm Önerileri* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2015), 36.

³² Hasbay - Hattap, "Doğal Taşlardaki Bozunma (Ayrışma) Türleri ve Nedenleri."

³³ MEB, "T.C. Millî Eğitim Bakanlığı İnşaat Teknolojisi Taş Bozulmalarını Teşhis Etme," (2013).

³⁴ Uğur Hasbay et al., "Doğal Taşlarda Görülen Fizikomekanik Hasarlar," *Bilim ve Gençlik Dergisi* 6/1 (2018), 1-13; Dal - Yardımlı, "Taş Duvarlarda Yüzey Bozunmaları."

³⁵ Dal - Yardımlı, "Taş Duvarlarda Yüzey Bozunmaları."

and dissolution. Chemical weathering is observed in the form of black layer formation, salinization, foliation, pitting and microkarst formation, crusting and rust stains.³⁶

- **Black Layer:** It is the surface pollution that occurs on the stone surface as a result of atmospheric factors, especially humidity and temperature. Pollutant gases released into the atmosphere accumulate on the surface and form a crust layer. When the accumulated dirt reacts with water as a result of precipitation, it turns into lime (CaCO₃), which forms the components of the stone, and causes abrasions on the stone surface.³⁷

- **Salinization (Efflorescence):** As a result of factors such as water, humidity, air pollution, various chemicals, etc., salts that settle in the structure of the stone accumulate in the stone. Depending on the ambient temperature, when the stone enters the drying phase, the water evaporates, but the salts cannot leave the stone and remain on the surface. Salt crystallizing on the stone surface changes the surface appearance and damages the joints.³⁸

- **Foliation:** As a result of environmental factors, the stone surface swells and separates into layers of different thicknesses. In these layers, which look like leaves, the bond between the overlapping surfaces weakens and begins to fall off.³⁹

- **Pitting and Microkarst Formation:** As a result of the dissolution of calcium carbonate in the structure of the stone under the influence of water, millimeter-sized gaps occur on the surface and the stone has a perforated appearance. In addition, wind and wave effects also cause pitting in the stone.⁴⁰

- **Crust Exposure:** A crust layer is formed as a result of morphological changes in the stone or the adhesion and accumulation of environmental pollutants on the stone surface. The crust layer, which is mostly dark in color, tends to separate from the substrate in the later stages and may cause complete decomposition of the stone surface.⁴¹

- **Corrosion and Rust Stain:** In historical buildings, corrosion occurs as a result of oxidation of iron materials used in elements such as windows, doors, etc., with moisture in the air. Rust stains are formed on the stone surface as a result of the corroded iron material being washed away by precipitation.⁴²

2.3. Biological Degradation

The settlement of various biological organisms and plants on stone surfaces and their growth as a result of atmospheric factors lead to weathering. Biological deterioration is observed as bacteria, algae, lichens, fungi, moss formation and plant growth on the stone surface.

- **Bacteria:** Bacteria that develop as cell colonies on stone surfaces cause microbiological degradation as a result of their chemical activities. Bacteria, which are mostly observed in blue-green

³⁶ Hasbay - Hattap, "Doğal Taşlardaki Bozunma (Ayrışma) Türleri ve Nedenleri."

³⁷ Hasbay - Hattap, "Doğal Taşlardaki Bozunma (Ayrışma) Türleri ve Nedenleri."

³⁸ Mustafa Yavuz Çelik - Ramazan Tıgılı, "Afyon Yöresindeki Yüksek Gözenekli Yapı Taşlarında Su İtici Kimyasal Kullanılmasının Tuz Etkisinin Araştırılması," *Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi* 2018/2018 (April 6, 2018).

³⁹ Özata, *Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Yapı Sorunları Ve Çözüm Önerileri*, 35.

⁴⁰ Konak et al., "Açık Hava Koşullarında Sergilenen Taş Eserlerde Bozulma - Bozunma Süreçleri ve Koruma Yöntemleri."

⁴¹ Kurtuluş Artık - Merdan Törehan Turan, "Karbonatlı Yapı Taşlarında Görülen Kimyasal Alterasyonlar," *Bilim ve Gençlik Dergisi* 6/1 (2018), 52-61; José Delgado Rodrigues, "Defining, Mapping and Assessing Deterioration Patterns in Stone Conservation Projects," *Journal of Cultural Heritage* 16/3 (May 1, 2015), 267-275.

⁴² Hasbay - Hattap, "Doğal Taşlardaki Bozunma (Ayrışma) Türleri ve Nedenleri."

colors, make the stone surface slippery. Especially sulfate and nitrate bacteria cause black layer, spillage and blistering on the surface.⁴³

- Mosses: Mosses, which grow on stones in moist and shaded areas, consist of many millimeter-thick microstructures on the surface. Depending on the presence of water in the environment, mosses, which are mostly green in color, keep the stone surface moist and cause decomposition on the stone surface with the enzymes they secrete.⁴⁴

- Algae: They are microscopic organisms that grow rapidly in humid environments and form a biological layer on stone surfaces. Algae are observed in millimeter thicknesses on the stone surface in a dust-like structure. Although they mostly remain on the surface because they need sunlight for photosynthesis, in some cases they can reach deep into the stone and cause cracks in the stone.⁴⁵

- Fungi: Fungi, which require organic tissue for their development, form on stone surfaces with the contribution of pollutants in the atmosphere. They are generally observed as yellow, red, orange-colored layers on stones, cause exfoliation on the surface and cause deterioration such as pitting, especially on carbonate stones. Fungi, which have a mutualistic lifestyle, also constitute the body of lichens.⁴⁶

- Lichens: Organisms formed as a result of the coexistence of fungi and algae, are formed in the moist and shadow parts of the stone surfaces. Lichens secrete lichenic and oxalic acid and cause surface loss by crusting and pitting in the form of fragments. They also cause plant formation by accumulating soil in stones with sufficient organic matter.⁴⁷

- Plants: Plants growing on the wall surfaces of buildings, especially between joints, cause cracks and splits in the stone material and cause degradation on the stone surface with the enzymes they secrete. Plants growing around the building cause superficial and internal pressure on the stone as a result of their roots reaching the foundation and the carrier system is damaged.⁴⁸

3. Stone Protection and Repair Methods

In the realization of stone conservation works, first of all, survey studies should be carried out and the current situation should be determined. Determination of material properties; ultrasonic measurement, hardness measurement, compressive stress determination, etc. It is based on on-site studies and laboratory research on samples taken from the stone.⁴⁹

Repair methods are determined as a result of the diagnoses made on the stone material. In the application of repair techniques, the cleaning process should be carried out with the method determined according to the characteristics and deterioration rate of the stone. If necessary, the stone should be repaired with water repellent and strengthening chemicals. If the deterioration is serious, the damaged area should be cleaned by stone decomposition and completed with material suitable for the

⁴³ Ayşe Dolar - Ebru Şebnem Yılmaz, "Kültürel Yapılarda Biyolojik Bozunma Mekanizmaları," *Elektronik Mikrobiyoloji Dergisi* 12/1 (2014), 1-19.

⁴⁴ Öcal - Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, 115.

⁴⁵ Öcal - Dal, *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*, 111.

⁴⁶ Dolar - Yılmaz, "Kültürel Yapılarda Biyolojik Bozunma Mekanizmaları"; Vural - Dal, "Mimari Yapılardaki Doğal Taş Malzeme Bozunmalarının Nedenleri ve Türleri."

⁴⁷ Özata, *Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Yapı Sorunları Ve Çözüm Önerileri*, 38.

⁴⁸ Ali Akın Akyol et al., "Ankara Akköprü Arkeometrik Çalışmaları," *Ankara Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2013), 1-19.

⁴⁹ Fevziye Aköz - Nabi Yüzer, "Tarihi Yapılarda Malzeme Özelliklerinin Belirlenmesinde Uygulanan Yöntemler," *IMO-1. İnşaat Mühendisliği Eğitimi Sempozyumu* 6/7 (2009).

original stone. After the repair activities, the stone material should be maintained in certain periods.⁵⁰

3.1. Stone Cleaning

Water washing, cleaning with chemicals, mechanical cleaning, abrasion by spraying, cleaning with heat or laser beams are used to clean stone surfaces. One of these methods is preferred depending on the contamination of the stone. It is important that the cleaning process is carried out slowly and carefully. Otherwise, fractures, cavities and pores occur on the surface and the stone is subjected to decomposition.⁵¹

- **Washing:** Water washing is primarily used for cleaning stone surfaces. Sudden over-wetting of the surface may cause stains and blooming on the surface. Spraying the water on the surface in the form of fine particles (smoke) ensures that the stone surface is washed evenly with little water and the stone is cleaned without causing deterioration. Detergent is sometimes used with water to clean the surface more easily and in a shorter time. In addition, wetting the paper pulp and sticking it to the surface is another cleaning method.⁵²

- **Chemical Cleaning:** Some chemicals (acids and alkalis) are used when water has no effect on the dirt layer. In order to prevent damage to the stone, it is important that the appropriate substance is selected and applied by experts. In cleaning with acids, chloric, fluoric, etc. acids that will cause deterioration of the stone surface and binding material should not be used. Alkalis are generally used on calcareous stones with low resistance to acids. In cleaning with chemical substances, the time the chemical is impregnated on the surface is important. Also, the surface should be purified after the application.⁵³

- **Mechanical Cleaning:** In mechanical cleaning, the surface is cleaned from dirt by sandpaper or sandblasting. Sanding method is not preferred much today as it causes abrasions on the surface. The sandblasting method is applied dry or wet in cases where there is heavy contamination on the stone surface. In this method where hard sands are sprayed on the surface, the grain size of the sand and the spray nozzle should be selected correctly to avoid pitting, cracks and stains on the surface. In aqueous sandblasting, the dust particles remaining on the surface are reduced. The surface should be washed after the sandblasting process is finished.⁵⁴

- **Cleaning with Laser Beams:** Cleaning with laser beams is based on the principle of removing the stratified dirt from the surface by burning. The wavelength of the beams to be sent to the surface is determined according to the material properties and the thickness of the dirt layer.⁵⁵

3.2. Consolidation and Protection of Stone

Consolidation is a method of injecting protective materials into the stone material in order to strengthen the degraded surfaces of the stone, increase its mechanical strength and establish a connection between the degraded and intact parts. Reinforcing agents are applied to the surface by brushing, spraying or dripping. If the substance does not penetrate deep into the stone, it is carried to

⁵⁰ Zeynep Sena Karkaş, *Tarihi Yapıların Cephelerinde Kullanılan Kağır Yapı Malzemelerinde Konservasyon Çalışmalarının İrdelenmesi ve Sistemik Bir Yöntem Önerisi* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2020), 28.

⁵¹ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 29.

⁵² Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 31; Konak et al., "Açık Hava Koşullarında Sergilenen Taş Eserlerde Bozulma - Bozunma Süreçleri ve Koruma Yöntemleri."

⁵³ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 39; Cengiz Çetin, "Taş Koruma ve Onarımında Temel Uygulamalar Ders Notları" (2023).

⁵⁴ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 37.

⁵⁵ Çetin, "Taş Koruma ve Onarımında Temel Uygulamalar Ders Notları" (2023).

the surface under the influence of salt and water and loses its effect.

Reinforcing agents are of organic or inorganic origin. Inorganic substances are not affected by the sun and oxygen, but their resistance to mechanical effects is low because they form bonds between microcrystals. In addition, they can sometimes damage the stone by forming soluble salts. Organic reinforcements are sensitive to light and oxygen but are more elastic and resistant to mechanical stresses on the stone. They also provide protection by reducing the water absorption of the wall. Reinforcement provides protection for at least 10 to 20 years. Long lasting protection depends on regular maintenance and periodic reapplication of protective coatings.⁵⁶

3.3. Grouting

Mortars used in stone-brick masonry in historical buildings are lime and Horasan mortars. Mortars deteriorate in the face of various environmental factors. Especially salinization occurring on damp wall surfaces causes decomposition in mortars. In re-plastering the joint gaps, mortars with high salt content should be cleaned and the gaps should be washed with pressurized water.

Today, various mortars are used in repair activities. Mortars are usually extruded through voids to delay weathering. However, this can lead to delayed drying and deterioration of the surfaces in contact with precipitation and water. Indented application of mortars through the voids also causes the same problems and reduces durability.

Horasan mortar, which is most preferred in stone building repairs, takes a red color due to the tile fragments in its content and is mostly used for visual purposes. It is a better decision to apply mortar by obtaining various mixtures by investigating factors such as physical, mechanical properties, water behavior, etc. The use of Portland cement in historical buildings is not recommended.⁵⁷

3.4. Completing Missing Stones

The deterioration of historical buildings as a result of various factors may cause fracture, breakage or loss of stone material. The missing stones can be filled with natural or artificial stone. If the pieces broken from the main mass are small, they can be glued with products such as acrylic resin. However, strong adhesives or mortars should be used to join stones over a certain weight. For lost pieces, stones with the closest color, texture, hardness, etc. to the original stone should be preferred. For this purpose, it is important to research the original stone in the laboratory environment and reveal its properties.

In the event that a piece of the main mass of the stone or a stone close to the original cannot be found, artificial stones prepared by mixing various substances are used. Artificial stones are frequently preferred because they are easy to shape and economical. However, the surface of these stones is flat and flimsy. For this reason, they provide short-term solutions.⁵⁸

3.5. Covering Stone Surfaces with Plaster - Paint

The surfaces are painted as a result of mistakes made during the construction or repair activities of stone architectural works. Problems such as the use of faulty materials, non-compliance with the project during restoration, the use of stones with different physical properties (color, texture, porosity, etc.) on the surface, etc. lead to different contamination. In cases where cleaning methods are

⁵⁶ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 46; Ahmet Ersen, "Taş Korumada Son 20 Yıldaki ve Yenilikler," *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 10/10 (2013), 3–19.

⁵⁷ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 57.

⁵⁸ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 61.

insufficient, it is decided to paint the surfaces. After the necessary repairs are made on the surfaces, the painting process is carried out with silicate paints, which are generally preferred in accordance with the structure of the stone.

Plastering of walls is done, when necessary, just like painting. Before plastering the surface, the physical and chemical properties of the stone material should be investigated, necessary repairs should be made and plastered. The fact that the thin plaster applied on thick plaster is less durable ensures that the deterioration factors to which the surface is exposed are concentrated in this layer and the wall body is protected. This layer, called aging plaster, should be renewed regularly.⁵⁹

3.6. Removing Moisture from the Wall

One of the factors that cause deterioration in stone material is the dampness of the wall surface. Drainage method is generally applied to prevent ground-borne moisture. Bringing the ground level of the building to the same level with the soil level or insulating around the building and drainage below the soil level reduces or completely prevents moisture in the wall. Apart from this method, pipes placed by drilling holes on the wall surface also provide evaporation of moisture.

Moisture in the wall leads to the formation of biological agents such as fungi, algae, lichens, plants, etc. on stone surfaces and biological decomposition takes place. By drying the moisture in the building, biological elements are also removed from the surfaces. Apart from this, the application of chemicals that kill biological organisms to the surface can cause damage to the wall. For this reason, it would be a better decision to plaster the walls by adding substances that kill organisms to the mortars.⁶⁰

FINDINGS

In order to investigate the applications of conservation and repair methods in stone materials in historical buildings, Alaaddin Mosque in Selçuklu district of Konya province was examined by on-site observation and photography technique.

1. Alaaddin Mosque

Alaaddin Mosque is located on the mound called Alaaddin Hill in the city center of Konya (Figure 1). Built during the Seljuk State period, the mosque took its final form in 1220. According to the information in the inscriptions of the mosque, its construction started during the reign of Keykavus I and was completed during the reign of Alaaddin Keykubad.⁶¹

Figure 1. Alaaddin Mosque location⁶² and general view

⁵⁹ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 64.

⁶⁰ Aydın, *Taş ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri ve Onarım Teknikleri*, 66.

⁶¹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi* (Konya:Yeni Kitap Basımevi,1964), 293.

⁶² Konya Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü (Access 23 August 2023)

The polygonal mosque has a kufe plan (Figure 2). The courtyard to the north of the building contains the tomb of the sultans, a half tomb and tombs. The prayer section is located in the southern part of the building. The entrance to the mosque is provided from the gate on the east facade or from the courtyard on the north facade. There is a door opening to the courtyard from the place of worship. In the northern corner of the mosque, there is a brick minaret with 29 stone steps. On the walls of the mosque, stone slabs, bricks or stone bricks were used together. Marble is used on the north wall of the courtyard, interior columns, crown door decorations and some inscriptions.⁶³

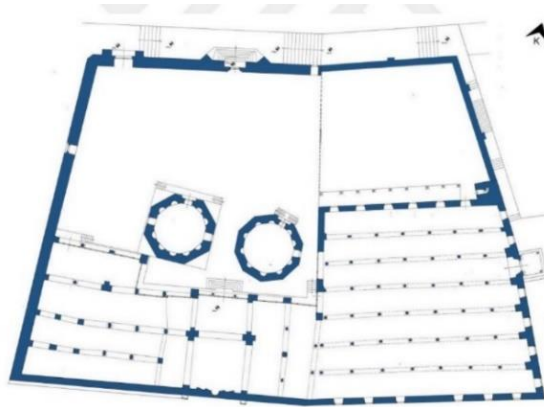

Figure 2. Alaaddin Mosque Plan⁶⁴

1.1. Alaaddin Mosque Protection - Repair Activities

There is no information that the mosque was repaired during the Seljuk period, but various repairs were carried out during the Ottoman period. The repair inscription states that the mosque was in a dilapidated state in 1889 and was repaired by the order of Konya Governor Sururi Pasha, who was appointed by Abdülhamit II.⁶⁵ However, after these repairs, the mosque and mausoleum continued to suffer from dampness, especially due to rainfall. During the Republican period in 1945, 1957, 1966, 1975, 1975, 1978-1979, cracks and collapses occurred in the east and south walls, north and west walls and interior columns of the mosque. In 1945, the east and south walls of the mosque were demolished and rebuilt together with its cover and the upper cover was covered with lead. In 1978-79 restoration activities, wooden supports were added to the interior spaces. According to the researches, the main reason for the cracks in the mosque is that the water leaking from the ground and the vibrations caused by the traffic due to the fact that Alaaddin Hill is an intersection cause settlements in the structure.⁶⁶

Alaaddin Mosque underwent a comprehensive restoration by the Konya Regional Directorate of Foundations between 2014 and 2020. Within the scope of the restoration works, 21 tombs belonging to the sultan family members were built in the courtyard and the mosque and sultan tombs were repaired.

⁶³ Burak Sevindi, Konya ve Çevresinde Yer Alan Vakıf Kayıtlarında Ulu Cami Olarak Geçen Camiler (Konya: Konya Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 37.

⁶⁴ Sevindi, Konya ve Çevresinde Yer Alan Vakıf Kayıtlarında Ulu Cami Olarak Geçen Camiler, 37.

⁶⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, Konya Tarihi, 294.

⁶⁶ Remzi Aydın, Konya Alâeddin Camisi'nin Korunmasına Yönelik Girişimler (1889–1897), Turkish Studies 9/10 (2014), 33-60; M. Yaşar Kaltakçı – Süleyman Temizci, Konya Alaaddin Camii'nde Yapılan Zemin İyileştirme ve Temel Güçlendirme Çalışmaları ile Alaaddin Tepesinin Sorunları, İnşaat Mühendisliğinde Zemin Sempozyumu, (Konya: İnşaat Mühendisleri Odası İzmir Şubesi, 15 – 16 Kasım 1991), 15 – 25.

Low-pressure precision facade cleaning (Figure 3) and stone-brick rotting (Figure 4) were carried out where necessary on the stone surfaces of the mosque. The joints holding the stone and brick materials together were renewed with hydraulic lime added Horasan mortar (Figure 5). The natural stone pavements on the floors surrounding the building were renewed. Water damage to the stone walls was prevented by finishing the wall surfaces with capstone with stone roofs (Figure 6). The raised travertine pavements around the mausoleum were dismantled and the stone pavement was re-coated after the level was lowered. Low-pressure precision surface cleaning was performed on the marble columns in the interior (Figure 7) and the reinforcement belts and bracelets on the columns were sandblasted and painted with anti-rust (Figure 8). The mosque doors were surface cleaned and rehabilitated (Figure 9).⁶⁷

Figure 3. *Facade cleaning carried out on the mosque's east facade and north courtyard facade rough masonry stones*

Figure 4. *Stone decomposition*

Figure 5. *Grouting with hydraulic lime added horasan mortar*

⁶⁷ Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.

Figure 6. *Addition of roofed capstone to rubble stone wall*

Figure 7. *Surface cleaned marble columns*

Figure 8. *Column headers after repair*

Figure 9. *North courtyard gate after repair*

1.2. Detected Deterioration of Stone Materials

Holes (Figure 10) were observed on different stone surfaces during observations in the area. The holes, which may sometimes be caused by the formation of the stone and sometimes by the effect of living organisms, may expand over time. Holes caused by the mineralogical formation of the stone are physically and chemically affected by exposure to atmospheric conditions. This effect will cause the stone to get sick, crumble and disintegrate. Filling the holes with material that is suitable for the properties of the stone and that will enable it to work together will prevent the damage from growing.

Figure 10. Macropores that occur in the formation of the stone appear as holes on the surface

On the surfaces of the stones, cavities with regular geometry (Figure 11), which are understood to have been made by human hands, are sometimes opened for assembly operations to the historical building. In some buildings, interventions such as scaffolding, air conditioning, electricity, etc. cable installations, plumbing and rain drainage pipe installations are made. While these interventions create undesirable images in the building, it is also possible that the cavities may cause the damage to increase.

Figure 11. Man-made holes in the stone surface

Fractures and cracks reflected on the surface of the stone may occur due to mechanical effects as well as physical effects such as expansion and contraction due to heat, swelling and contraction due to water, and exposure to pressure due to frost. Capillary cracks in the stone grow especially with the effect of freezing-thawing and appear as enlarged fractures and cracks as shown in Figure 12.

Figure 12. *Crack - fracture formations on the stone surface*

Expansion differences should be taken into account when combining different building materials. Otherwise, due to different elongation shortening coefficients, damage in the form of cracks occurs in the joint areas or in the material that cannot tolerate this physical phenomenon, as shown in Figure 13.

Figure 13. *Crack formation in joints due to thermal expansion*

The main cause of defects that appear as dark-colored soot on historic stone surfaces is air pollution from vehicles, industry and heating. Pollutant gases undergo chemical reactions on the surface of the stone and appear as the blackened surface shown in Figure 14-15.

Figure 14. *Defects caused by air pollution and exhaust gases*

Figure 15. *Abrasion on stone surface due to chemical effects*

Another formation seen as contamination on stone surfaces are biological formations such as moss, algae, lichen, bacteria, etc. They have a bad odor as well as a bad appearance. Biological elements that settle in the micro and macro pores on the stone surface cause the stone to look dirty as shown in Figure 16.

Figure 16. *Biological (Moss, Lichen etc.) formations on stone surfaces*

Damage in the form of abrasion on the stone surface is generally seen as the growth of capillary cracks over time and the abrasive effect of dust and particles carried by strong winds, as shown in Figure 17. Exfoliation due to the disease of the stone and large losses in volume may be the next type of damage.

Figure 17. *Abrasion on stone surface*

Traces made consciously or unconsciously on the surface of the sample structure damage the natural appearance of the stone (Figure 18).

Figure 18. *Pollution caused by paint and similar marking tools*

EVALUATION AND CONCLUSION

Although restoration works have been carried out on Alaaddin Mosque and maintenance and repairs have been carried out, damage and defects are still continuing on the structure. In addition to the determination of the damaging effects on our cultural assets, the determination and classification of the factors and types of decomposition that cause decomposition in stone materials will ensure the application of permanent correct protection and repair techniques. With this study;

- The effects that cause damage and defects in historical buildings vary according to the climatic conditions of the region, in this direction, the changing climatic conditions increase the temperature difference between day and night, precipitation and moisture remain within the structure through surface wetting and capillary paths from the ground and therefore damaged surfaces are formed,

- The Alaaddin Mosque, which was built on a mound with a filled ground, has ground settlement and heavy traffic around it, including rail systems, causing vibrations and mechanical damages to the structure,

- It has been determined that air pollution and the chemical effect of gases from vehicles cause visual pollution reflected on the whole structure. The fact that these problems are permanent reduces the effectiveness of the repairs made today.

Conservation and repair works on Alaaddin Mosque, our Seljuk period cultural asset, should be long-term. It is important to investigate the negative effects of urban heat islands created by changing climatic conditions on our historical buildings. In order to protect the building from the effects of water and moisture, it is important to drain rainwater and to establish drainage systems. In addition, prevention of air pollution will play an important role in the protection of stone surfaces after restoration. In this respect, there is a need to continue scientific studies in the field of conservation-repair of historical buildings and materials. Supporting the Directorate of Foundations and Municipalities as a society for the protection of our cultural assets will ensure that our cultural heritage will survive forever.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to thank the Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism, General Directorate of Foundations, Konya Regional Directorate of Foundations, whose archive was utilized in the preparation of this article.

Author Contributions / Yazarların Katkısı: This article is a work with two-authors. The contribution of the aforementioned authors to the preparation of the article is equal. / Bu makale, iki yazarlı bir eserdir. Makalenin hazırlanmasına söz konusu yazarların katkısı eşittir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

REFERENCES

- Ahunbay, Zeynep. *Tarihi Çevre Koruma Ve Restorasyon*. İstanbul: Yem Yayın, 2019.
- Aköz, Fevziye - Yüzer, Nabi. "Tarihi Yapılarda Malzeme Özelliklerinin Belirlenmesinde Uygulanan Yöntemler". *IMO-I. Insaat Muhendisliği Eğitimi Sempozyumu* 6/7 (2009).
- Akyol, Ali Akın Et Al. "Ankara Akköprü Arkeometrik Çalışmaları". *Ankara Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2013), 1–19.
- Ambrosini, Dario Et Al. "The Potential Of Optical Profilometry In The Study Of Cultural Stone Weathering." *Journal Of Imaging* 5/6 (June 1, 2019). <https://doi.org/10.3390/jimaging5060060>
- Artık, Kurtuluş - Turan, Merdan Törehan. "Karbonatlı Yapı Taşlarında Görülen Kimyasal Alterasyonlar." *Bilim Ve Gençlik Dergisi* 6/1 (2018), 52–61.
- Aydın, Remzi. "Konya Alâeddin Camisi'nin Korunmasına Yönelik Girişimler (1889–1897)". *Turkish Studies* 9/10 (2014), 33–60
- Aydın, Serdar. *Taş Ve Ahşap Mimari Anıtların Bozulma Nedenleri Ve Onarım Teknikleri*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 1987.
- Bayık, Hacera - Bedirhanoğlu, İdris. "Tarihi Yapılarda Kullanılan Doğal Taşlarda Bozunmalar." *Farklı Yaklaşımlarla Madenler Ve Değerli Taşlar*, 495–511. <https://www.researchgate.net/publication/366634359>
- Camuffo, Dario. "Deterioration Processes Of Historical Monuments." *In Studies In Environmental Science* 30 (1986), 189–221.
- Çelik, Mustafa Yavuz - Tıgılı, Ramazan. "Afyon Yöresindeki Yüksek Gözenekli Yapı Taşlarında Su İtici Kimyasal Kullanılmasının Tuz Etkisinin Araştırılması." *Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi* 2018/2018 (April 6, 2018). <https://doi.org/10.17341/gazimmfd.416513>
- Çetin, Cengiz. "Taş Koruma Ve Onarımında Temel Uygulamalar Ders Notları." 2023. Accessed June 22, 2023. <https://acikders.ankara.edu.tr/course/info.php?id=4201>
- Dal, Murat. "Trakya Bölgesi Tarihi Yapılarda Kullanılan Karbonatlı Taşların Bozulma Nedenleri." *Vakıflar Dergisi* 34 (2010), 47–59. <http://www.midyat.net>
- Dal, Murat - Yardımlı, Seyhan. "Taş Duvarlarda Yüzeysel Bozunmaları." *Kent Akademisi Kent Kültürü Ve Yönetimi Dergisi* 14/2 (June 15, 2021), 428–451. <https://doi.org/10.35674/kent.922313>
- Delgado Rodrigues, José. "Defining, Mapping And Assessing Deterioration Patterns In Stone Conservation Projects." *Journal Of Cultural Heritage* 16/3 (May 1, 2015), 267–275. <https://doi.org/10.1016/j.culher.2014.06.007>
- Dereli, Mustafa Et Al. "Yapıların Cephe Kaplama Malzemelerinde Hasar Oluşturan Etkilerin Tespiti Ve Çözüm Önerileri - Konya Ptt Hizmet Binası Örneği." *Selçuk University Journal Of Engineering ,Science And Technology* 6/3 (September 1, 2018), 445–460. <https://doi.org/10.15317/scitech.2018.144>
- Dolar, Ayşe - Yılmaz, Ebru Şebnem. "Kültürel Yapılarda Biyolojik Bozunma Mekanizmaları." *Elektronik Mikrobiyoloji Dergisi* 12/1 (2014), 1–19.
- Döndüren, M. Sami Et Al. "Tarihi Yapılarda Görülen Hasar Türleri." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Ve Teknik Araştırmalar Dergisi* 13 (2017), 45–58.
- Erdem, Hüseyin Onur - Caner, Evin. "Koruma Onarım Çalışmaları Öncesi Bozulmaların Teşhisine Bir Örnek: Hierapolis Kuzey Nekropolü 175 Nolu Anıtsal Mezar." *ART-SANAT Dergisi*, 73–89. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/luarts/issue/47866/603980>
- Ersen, Ahmet. "Taş Korumada Son 20 Yıldaki Ve Yenilikler." *Restorasyon Ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 10/10 (2013), 3–19.
- Fitzner, Bernd. "Documentation And Evaluation Of Stone Damage On Monuments." *10th International Congress On Deterioration And Conservation Of Stone*, 677–690.

- Görcelioğlu, Ertuğrul. "Yapı Malzemesi Olarak Kullanılan Başlıca Doğal Taş Çeşitlerinin Bazı Teknik Özellikleri." *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 16/1 (1976), 148–166.
- Hasbay, Uğur Et Al. "Doğal Taşlarda Görülen Fizikomekanik Hasarlar". *Bilim Ve Gençlik Dergisi* 6/1 (2018), 2148–0273.
- Hasbay, Uğur - Hattap, Sibel. "Doğal Taşlardaki Bozunma (Ayrışma) Türleri Ve Nedenleri". *Bilim Ve Gençlik Dergisi* 5/1 (2017), 23–45.
- Hatir, Mehmet Ergün Et Al. "Deep Learning-Based Weathering Type Recognition İn Historical Stone Monuments". *Journal Of Cultural Heritage* 45 (September 1, 2020), 193–203. <https://Doi.Org/10.1016/J.Culher.2020.04.008>
- Huang, Jizhong Et Al. "Study Of Internal Moisture Condensation For The Conservation Of Stone Cultural Heritage". *Journal Of Cultural Heritage* 56 (July 1, 2022), 1–9. <https://Doi.Org/10.1016/J.Culher.2022.05.003>
- Kaltakçı, M. Yaşar – Temizci, Süleyman. "Konya Alaaddin Camii'nde Yapılan Zemin İyileştirme Ve Temel Güçlendirme Çalışmaları İle Alaaddin Tepesinin Sorunları", *İnşaat Mühendisliğinde Zemin Sempozyumu*, Konya: İnşaat Mühendisleri Odası İzmir Şubesi, 1991.
- Kara, Hayriye Gülçin. *Tarihi Yiğma Yapıların Taşıyıcı Sistemleri, Güvenliğinin İncelenmesi, Onarımı Ve Güçlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009.
- Karataş, Lale - Alptekin, Aydın. "Kagır Yapılardaki Taş Malzeme Bozulmalarının Lidar Tarama Yöntemi İle Belgelenmesi: Geleneksel Silvan Konağı Vaka Çalışması." *Türkiye Lidar Dergisi* 4/2 (December 30, 2022), 71–84. <https://Doi.Org/10.51946/Melid.1191769>
- Karkaş, Zeynep Sena. *Tarihi Yapıların Cephelelerinde Kullanılan Kagır Yapı Malzemelerinde Konservasyon Çalışmalarının İrdelenmesi Ve Sistematik Bir Yöntem Önerisi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2020.
- Khooshroo, Sara Et Al. "İstanbul Süleymaniye Camii Taş Yüzeylerinde Tespit Edilen". <https://Www.Researchgate.Net/Publication/325741941>
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Konya Tarihi*. 1. Cilt. Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1964.
- Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi, 2023.
- Konya Valiliği Çevre, Şehircilik Ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü. Access 23 August 2023. <https://Konya.Csb.Gov.Tr/Buyuksehir-Belediyesi-Nden-Konya-Tarihine-İz-Birakacak-Ulusal-Yarisma-Haber-272345>
- Kılıç, İsmail. "Yapı Malzemesi Olarak Yenimuhacir Kumtaşının Fiziksel Ve Mekanik Özellikleri." *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi (GBAD)* 6/3 (2017), 01–11. <http://Dergipark.Gov.Tr/Gbad>
- Konak, Ayşin Et Al. "Açık Hava Koşullarında Sergilenen Taş Eserlerde Bozulma - Bozunma Süreçleri Ve Koruma Yöntemleri." *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 0/42 (December 29, 2022), 194–226. <https://Doi.Org/10.14520/Adyusbd.1169901>
- Mahrebel, Hasan Ali. *Tarihi Yapılarda Taşıyıcı Sistem Özellikleri, Hasarlar, Onarım Ve Güçlendirme Teknikleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2006.
- MEB. "T.C. Millî Eğitim Bakanlığı İnşaat Teknolojisi Taş Bozulmalarını Teşhis Etme." <https://docplayer.biz.tr/18176378-T-c-milli-egitim-bakanligi-insaat-teknolojisi-tas-bozulmalarini-teshis-etme.html>
- Öcal, Ali D. - Dal, Murat. *Doğal Taşlardaki Bozunmalar*. İstanbul: Mimarlık Vakfı İktisadi İşletmesi, 2012.
- Özata, Şerife. *Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Yapı Sorunları Ve Çözüm Önerileri*. İstanbul, 2015.
- Pope, Gregory A Et Al. "Geomorphology's Role İn The Study Of Weathering Of Cultural Stone." *Geomorphology* 47/2 (2002), 211–225. [https://Doi.Org/https://Doi.Org/10.1016/S0169-555X\(02\)00098-3](https://Doi.Org/https://Doi.Org/10.1016/S0169-555X(02)00098-3)
- Sevindi, Burak. *Konya Ve Çevresinde Yer Alan Vakıf Kayıtlarında Ulu Cami Olarak Geçen Camiler*. Konya: Konya Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Şirikçi, Saadet Tuğba. *Tarihi Eserlerde Yapı Malzeme Cinslerinin Araştırılması Ve Korunmaları İçin Alınacak Önlemler*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Török, Á - Píkryl, R. "Current Methods And Future Trends İn Testing, Durability Analyses And Provenance Studies Of Natural Stones Used İn Historical Monuments." *Engineering Geology* 115/3–4 (October 2010), 139–142. <https://Doi.Org/10.1016/J.Enggeo.2010.07.003>
- Vural, Binnaz - Dal, Murat. "Mimari Yapılardaki Doğal Taş Malzeme Bozulmalarının Nedenleri Ve Türleri." *Mimarlık Bilimlerinde Güncel Konular-2022*, 261.

Malazgirt Meydan Muharebesi Öncesi Bizans-Fâtımî İlişkileri ve Savaşa Etkileri

Mehmet ŞİMŞİR

Doç.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler, Konya, Türkiye,
msimsir@erbakan.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 12.05.2023

Kabul: 25.07.2023

Yayın: 31.12.2023

Keywords:

Selçuklu,
Bizans,
Fâtımî,
Malazgirt,
Alp Arslan.

Malazgirt Meydan Muharebesi, tarihinin dönüm noktalarından biridir. Bu muharebe, o gün dünyanın merkezi olan topraklar, toplumlar ve devletler için büyük değişimler ortaya çıkarmış, kendisinden sonraki zamanları siyasi, sosyal, ekonomik ve kültür-medeniyet alanlarında etkilemiştir. Bu sebeple Malazgirt Meydan Muharebesi birçok araştırmaya konu edilmiştir. Ancak bu araştırmalar, daha çok savaş süreci ve sonuçları üzerinde yoğunlaşmıştır. Araştırmalarda savaş öncesi Bizans imparatorluğu ile Fâtımî devletinin muhtemel ittifakları ve planları yeterince irdelenmemiştir. Oysa savaş öncesinde yaşanan bazı hadiseler o dönemde Bizans ile Fâtımî arasında gizli bir ittifak ve ciddi bir planın olduğunu göstermektedir. Bizans imparatorluğu planın başarıya ulaşması için antlaşmayı gizli tutmuştur. Fâtımî devleti ise Müslümanlar nezdinde prestij kaybına uğramama adına ittifakın duyulmasını istememiştir. Onların bu tutumları ittifakın ve antlaşmanın tarihi vesikalara yansımaya engel olmuştur. Ancak temel İslâm tarihi kaynakları, Selçuklu, Bizans ve Fâtımî devletleri ile Malazgirt Meydan Muharebesi konusunda yerli ve Batılı yazarların temel ve çağdaş eserlerinde aktarılan bilgiler, savaş öncesinde bu iki devletin arasında bir ittifak ve antlaşma gerçekleştiğine işaret etmektedir. Bu nedenle çalışmada Malazgirt Meydan Muharebesi'nin hemen öncesinde Bizans ile Fâtımî devletleri arasındaki ilişkiler ve savaşa etkileri üzerinde durulmuştur.

Byzantine-Fatimid Relations Before the Battle of Manzikert and Its Effects on the War

Article Info

Article History

Received: 12.05.2023

Accepted: 25.07.2023

Published: 31.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Seljuk,
Byzantine,
Fatimid,
Manzikert,
Alp Arslan.

The Battle of Manzikert is one of the turning points of history. This war brought about great changes for the lands, societies and states that were the center of the world at that day and affected the times after it in the fields of political, social, economic and culture-civilization. For this reason, the Battle of Manzikert has been the subject of many researches. However, these researches are mainly focused on the historical process, development and consequences of the war. The possible alliances and plans of the pre-war Byzantine empire and the Fatimid state have not been adequately examined in the researches. However, some events before the war show that there was a secret alliance and a serious plan between Byzantium and Fatimid at that time. The Byzantine Empire kept the treaty secret in order for the plan to succeed. The Fatimid state, on the other hand, did not want the alliance to be heard in order not to suffer a loss of prestige among Muslims. Their attitudes prevented the alliance and treaty from being reflected in historical documents. However, the basic Islamic historical sources, the Seljuk, Byzantine and Fatimid states and the information conveyed in the basic and contemporary works of local and Western writers about the Battle of Manzikert indicate that an alliance and treaty took place between these two states before the war. For this reason, the study focused on the relations between the Byzantine and Fatimid states just before the Battle of Manzikert and their impact on the war.

Atf/Citation: Şimşir, Mehmet. "Malazgirt Meydan Muharebesi Öncesi Bizans-Fâtımî İlişkileri ve Savaşa Etkileri". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 8 (Aralık 2023), 22-39. <https://doi.org/10.47702/sema.2023.29>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Hız. Peygamber'in müjdeleri nedeniyle¹ Hız. Ömer, Emevî ve Abbasî dönemlerinde Bizans imparatorluğu ve başkenti Konstantinopolis, İslâm âleminin hedefi haline gelmiştir. Hız. Ömer zamanında başlatılan seferler, sâife ve şâtiye adlarıyla her yıl yaz ve kış aylarında devam etmiş, Muaviye'nin önce valilik, akabinde hilafet dönemlerinde İstanbul'u kuşatılmasıyla daha ciddi bir hal almıştır.² Her geçen yıl İslâm âleminin kazanımları artmış, önceleri suğûr sonraları ise avâsım yapılanmalarıyla çeşitli ilerlemeler sağlanmıştır. Bu konuda en ciddi ve hedefe en yakın noktaya ulaşan güç Selçuklu devleti olmuştur. Sahaya güçlü bir aktör olarak giren Selçuklular, ilk zamanlarda Anadolu'ya yönelik hamlelerini siyasî ve askerî yapılara yöneltmişler, Sultan Tuğrul'un başlattığı ve Alp Arslan'ın devam ettirdiği Türkmen nüfusunun bölgeye yönlendirilmesi ve iskânlarının sağlanması politikasıyla Konstantinopolis hedefine daha gerçekçi bir boyut kazandırmışlardır.

İslâm devletlerinin başlatmış olduğu Konstantinopolis hedefli Anadolu seferleri nedeniyle 1067-1068 yıllarına gelinceye kadar sahada ciddi kayıplara uğrayan ve yıpranan Bizans imparatorluğu, son bir toparlanma denemesiyle bu gidişata nokta koymak istemiştir. Bizans, iktidar değişikliğine gitmiş, iç ve dış tüm müttefiklerini harekete geçirmiş, çok ciddi askerî harcamalar yapmış, Malazgirt Savaşı(463/1071) öncesinde büyük bir seferberlik başlatmıştır. Müttefikleri arasında sadece Hıristiyanları ve gayrimüslim-Türk unsurları değil, aynı zamanda İslâm âleminin bir parçası olan Şii-Fâtımî devletini de dâhil etmiştir. Abbasî ve Selçuklu'ya, ideolojik ve siyasal karşıtlığın önde gelen kesimini oluşturan Mısır merkezli Fâtımî devleti, Bizans'ın hazırladığı planın gizli bir parçası olarak önemli bir rol üstlenmiştir. Ancak Alp Arslan'ın gayretleri Bizans'ın planlarını bozmuştur. Böylesi bir ortamda gerçekleşen ve Alp Arslan'ın zaferiyle neticelenen Malazgirt Savaşı, İslâm âleminin hedeflerine ulaşmasında önünü tamamen açmışken, Bizans ve dostlarını geri dönülmez bir yıkıma sürüklemiştir.

Bizans'ın Malazgirt Meydan Muharebesi öncesinde uygulamaya koyduğu planın derinliğini ve savaş öncesinde yaşanan hâdiseleri anlayabilmek için tüm paydaşların içinde buldukları durumu bilmek gerekmektedir. Konuyla ilgili önemli gelişmeler ancak böylece görülebilir. Bu nedenle araştırmada, temel İslâm tarihi kaynakları, Selçuklu, Bizans ve Fâtımî devletleriyle Malazgirt Meydan Muharebesi hakkında bilgi veren yerli ve Batılı yazarların temel ve çağdaş eserleri geniş perspektifli bir okumayla incelenmiştir. İnceleme neticesinde temel kaynakların daha çok savaşın tarihi süreci üzerinde yoğunlaştığı görülmüş, savaş öncesi Bizans-Fâtımî ilişkilerine pek fazla değinilmediği tespit edilmiştir. Konuyla ilgili çağdaş araştırmalardan ise sadece Abbas Hamdani'nin çalışmasında³ savaş öncesi Bizans ile Fâtımî devletleri arasında bir iş birliği olabileceğinden bahsettiği müşahede edilmiştir. Hamdani, çalışmasında genel olarak Bizans-Fâtımî ilişkilerinin savaşa etki etmiş olabileceğinden bahsetmiştir. Ancak Malazgirt Meydan Muharebesi öncesinde Bizans-Fâtımî iş birliğinden bahsetmek için tarihî veriler bütün yönleriyle ortaya konulmalıdır. Bu sebeple, araştırmamızda sadece bahsi geçen iş birliğini değil aynı zamanda iki devlet arasında muhtemel ittifakı, gizli antlaşmayı, uygulamaya konulan planı delillendirmek hedeflenmiştir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada, nitel araştırma yöntemleri kullanılmış, doküman inceleme tekniğiyle ulaşılan veriler betimsel olarak analiz edilmiştir. Veriler analiz edilirken yorum gerektiren yerlerde kaynakların

¹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) Cihâd, 93, *et-Tarihu'l-kebir* (Mısır, ts.), 1/81; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek* (Riyad, ts.), 4/468; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Mısır, 1313), 4/335; Ebü'l-Hasen el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1967), 6/218.

² Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Ya'kübî, *Tarihu'l-Ya'kübî*, thk. M.Th. Houtsma (Leiden, 1883), 2/239; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'r-rüsul*, thk. M.J.De Goeje (Leiden, 1898), 3/608, 7/16; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ö.R.Doğrul (Ankara: TTK, 1987), 1/230-231.

³ Abbas Hamdani, "A Possible Fâtimid Background to the Battle of Manzikert", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 0/10 (1968), 1-39.

aktardığı tarihî verilerden hareketle yeni ve özgün çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

1. Savaş Öncesi Bizans İmparatorluğu'nun Genel Durumu

Roma imparatorluğu, Avrupa, Akdeniz Havzası, Afrika ve Asya kıtalarına kadar yayılmış ortaçağın en güçlü devletlerinden biridir. Roma, önceleri düşman olarak gördüğü Hıristiyanları büyük katliamlara maruz bıraktıysa da⁴ zamanla çok inançlı/kültürlü farklı etnik yapıları tek bir inançta/kültürde birleştirmek adına Milano Fermanıyla(Şubat 313) bu tutumundan vazgeçmiş ve Hıristiyanlığa geçiş yapmıştır.⁵ Bu süreçte Hıristiyanlığın imparatorluk sınırlarındaki tüm kesimlere kabul edilebilmesi için bir dizi Konsil düzenlemiştir,⁶ Tevhid esasına dayalı Hıristiyanlığı Teslis anlayışıyla önceki pagan inançlarına uyumlu hale getirmiştir.⁷ Ancak yönetsel olarak geniş sınırları tek merkezli bir idareyle yönetemeyince imparatorluğu Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayırmak zorunda kalmıştır.⁸ Bu kararın alınmasında, çeşitli Türk kavimlerinin otlak yetersizliği, ekonomik sıkıntılar, nüfusun çoğalması, kuraklık ve Çinlilerin baskıları nedeniyle Kara Deniz'in kuzeyinden Avrupa coğrafyasına girişleri de etkili olmuştur.⁹ Diğer taraftan Roma'nın doğu tarafındaki Sâsânî'nin güçlü bir rakip olarak tehdidini her geçen gün artırması da bölünmeyi gerekli kılmıştır. Bölünmeden sonra Batı Roma ciddi sıkıntılarla uğraşmak zorunda kalmışken Doğu Roma/Bizans kısmen daha iyi bir konumda varlığını devam ettirmiştir.¹⁰ İlerleyen zamanlarda Hz. Peygamber'in Medine'de temellerini attığı İslâm devleti, Arap yarımadasında hâkimiyetini ve sınırlarını kısa sürede genişletmiş, Sâsânî ve Bizans'a komşu olmuştur. Gönderdiği elçiler vasıtasıyla iyi ilişkiler kurmaya çalışmışsa da Bizans imparatorluğu olumlu cevap vermemiştir. Böylece İslâm devletiyle Bizans arasında önce Mûte Savaşı(8/629), daha sonra Tebük Gazvesiyle (9/630) ilk askeri çatışmalar başlamıştır. Hulefâ-i Râşidîn, Emevî ve Abbasî dönemlerinde kutsal bir hedef olarak görülmesi ve siyasî açıdan büyük bir rakip olması nedeniyle Bizans imparatorluğuyla çatışmalar devam etmiştir.

Konstantinopolis hedefli Anadolu'ya gerçekleştirilen askerî seferlerde Müslümanlar büyük başarılar elde etmişlerdir. Sürecin bu şekilde devam etmesinde Bizans'ın bölgedeki Ortodoks mezhebi dışındakilere (Pavlikan, Süryânî, Keldânî vd.) karşı yürütmüş olduğu siyaset belirleyici olmuştur. Zira birçok Hıristiyanlık mezhebi Bizans tarafından heretik ilan edilmiş, müntesipleri takibata tâbi tutulmuş, vergi adı altında mal varlıklarına el konulmuş ve yaşam hakkı dâhil birçok temel haktan mahrum bırakılmıştır.¹¹ Bu nedenle halkın çoğunluğu bir taraftan inanç, diğer taraftan siyasî serbestlik ve daha üst düzeyde bir ekonomik yaşam standardı sunan Müslümanları tercih etmeye ve

⁴ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi* (Isparta: Kardelen Kitabevi, 1999), 279; Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *AÜİF Dergisi* 41/1(2000), 311; Şemseddin Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri* (DİB Yayınları, 2010), 90-91.

⁵ Albert Bayet, *Dine Karşı Düşüncenin Tarihi*, çev. Cemal Süreyya (İstanbul: Varlık Yayınları, 1970), 54; Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil (İstanbul: Tuba Matbaacılık, 1988), 1/461-462; Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. H.Şaman (İstanbul: Tercüman Yayınları, ts.), 1/14-15.

⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. M.F.Bedrân (Kahire, 1947), 1/203; İbn Haldûn, *Mukaddime* (Beyrut, 1967), 1/412; Ebu'l-Hasan el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, thk. M.M.Kumeyha (Beyrut, 1986), 1/330, 551; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayâra* (Kahire, 1987), 259-274.

⁷ Muhammed Ataurrahim, *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa.*, çev. Kürşat Demirci (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 12; Giovanni Scognamilla, *Medeniyetler Çatışmasında Batının İnanç Temelleri* (İstanbul: Kara Kutu Yayınları, 2003), 115-122.

⁸ Aleksander Vasiliiev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, çev. A.M.Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 108; Clive Ponting, *Dünya Tarihi*, çev. E.B.Özbilen (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), 265.

⁹ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, çev. M.A.Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 243; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013), 54-55.

¹⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK, 2011), 40, 50-51.

¹¹ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Gelişimi", *İÜEF Tarih Dergisi* 0/35(1994), 65; Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi*, çev. A.G.Bozkurt (İstanbul: İlgi Yayınları, 2006), 124-125.

onlara lojistik destek vermeye başlamıştı.¹² Ancak İslâm âleminin zamanla Konstantinopolis önlerine kadar ilerleme ve kazanımları X. yüzyıla kadar askerî seferlerin ötesine geçememiş, Anadolu'daki varlıkları kalıcı hale gelememişti. Zira birçok açıdan başarılı olan bu askerî seferler, tam bir hâkimiyet kurulabilmesi için gerekli olan Müslüman halk kitlelerinin bölgeye yerleştirilmesi aşamasına dönüşmemişti.

Bahsi geçen gelişmeler esnasında Bizans, idarî ve askerî yönden ciddi bir kargaşa ortamı içerisindeydi. Malazgirt Savaşı öncesinde şehirlî bürokratları temsil eden Dukas hanedanı imparatorluk içerisindeki kiliselerin rekabeti sayesinde X. Konstantinos'la iktidara gelmişti(1059). Bu, bürokrat sınıfının Anadolu'da mücadele veren asker sınıfına karşı bir kazanımı olduğu için iç karışıklıkları daha da körüklemiş ve özellikle doğu bölgelerinde Selçukluların hızlı ilerleyişine neden olmuştu.¹³ Durum Bizans'ın varlığını tehdit eder hale geldiği için 1067'de İmparator Dukas'ın ölümüyle askerî kanadın baskıları daha da artmıştı. Oğulları Mikhail, Andronikos ve Konstantinos adına iktidarda bulunan Dukas'ın dul kalan karısı Kraliçe Eudokia, bürokrat kesimin itirazlarına rağmen Anadolu'daki askerî kanadın temsilcisi Kappadokialı güçlü komutan Romanos Diogenes'le evlenmek zorunda kalmıştı.¹⁴ Süreç içerisinde maddî-manevî büyük kayıplar yaşayan Bizans, Romanos Diogenes'in liderliğinde moral bularak son ve büyük bir hamleyle Anadolu'da ciddi bir temizlik harekâtı başlatmaya karar vermiştir. Kendisi için en büyük tehlike durumundaki Selçukluları devre dışı bırakarak geldikleri Orta Asya'ya kadar geri püskürtmeyi, savunmasız ve koruyucusuz kalacak İslâm âleminin merkezi olan Abbasî hilafetini ortadan kaldırmayı planlamıştır.

Anadolu'yu düşmanlarından temizlemek isteyen Diogenes, çoğunluğunu Norman, Alman, Frank ve İskandinav kökenlilerin oluşturduğu ordusuna gayrimüslim-Türk asıllı Uz, Peçenek, Kuman ve Kıpçaklardan paralı askerleri de dâhil etti.¹⁵ İlk olarak Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi için görevlendirdiği komutanlardan Afşin'in faaliyet yürüttüğü bölgelere yöneldi(1068). Afşin, o günlerde Suriye sınırlarında etkili askerî faaliyetlerde bulunuyordu. İmparator, Britanya'da topladığı kalabalık ordusuyla Kayseri üzerinden Suriye'ye doğru harekete geçti. Ancak tecrübeli Türk komutanlar uyguladıkları taktikle onu şaşırtmayı başardılar. O, güneye doğru harekete geçince, Selçuklu akıncıları kuzeydeki Tokat ve Niksar'a yöneldiler. Selçuklu akıncıları, kalabalık ve hantal Bizans ordusunu farklı yönlere sürükleyerek yıpratmaya başladılar. Diogenes, Kayseri-Sivas ve Divriği üzerinden bölgeye geldiğinde akıncılar geri çekildiğinden ordusunun yönünü tekrar güneye çevirip Maraş'a hareket etti. Bölgedeki emir Has İnal, Bizans ordusunun geçişine müdahil olmadı. Ancak bir süre sonra Maraş'tan Halep'e doğru seferini devam ettiren Bizans ordusuna Umur Tekin, Hanoğlu Harun ve Mirdasî emiri Mahmud komutasındaki birliklerle birleşerek Menbiç'te direniş başlattı. Tüm çabalarına rağmen direnişi kıramayan Diogenes, bu kez Halep'e yöneldiyse de gece baskınları nedeniyle iki ateş arasında kaldı. Ordusunda erzak sıkıntısının başlaması, kış mevsiminin yaklaşması onu tedirgin ediyordu. Afşin ve diğer komutanların Anadolu içlerinde önemli noktalara akınlar düzenlemeleri ve Amorion/Afyon civarını ele geçirmeleri üzerine Antakya-Pozantı üzerinden geri dönmek zorunda kaldı. Bölgeye ulaştığında Afşin ve diğerleri çoktan Amorion'u boşaltmıştı.¹⁶

¹² Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Y.Yücel-B.Yediyıldız (Ankara: TTK, 1988), 27; Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi I* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1997), 65; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 149, 207.

¹³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 316-317.

¹⁴ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H.D.Andreasyan (Ankara: TTK, 2000), 136-137; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2008), 109; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 318.

¹⁵ Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 21-22; Mikhael, *Tarih*, 87.

¹⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû tarih-i Dimeşk*, thk. Süheyl Zekkâr (Dimeşk, 1983), 163; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/317-319; Ebû Abdillâh Muhammed el-Azîmî, *Azîmî Tarihi*, haz. Ali Sevim (Ankara: TTK, 1988), 14-18; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 21; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme*, 137.

Ordusuna duyduğu güvenle böbürlenerek başlattığı ilk seferini ciddi bir başarı elde edemeden bitirdi(Ocak 1069) ve Konstantinopolis'e döndü.¹⁷ Hiçbir ganimet ve gözle görülür bir kazanım elde edemediği halde bunu hissettirmemeye çabaladı. İmparatorluk merkezindekiler başarısızlığı görmelerine, "İmparator zafer kazanmış gibi geri döndü. Fakat ne Medler'den ne de Selçuklulardan ganimet getirdi"¹⁸ demelerine rağmen büyük umut bağladıkları yeni imparatorlarına biraz daha zaman tanımak için sessiz kaldılar.

İmparator'un başarısız seferinin hemen ardından Anadolu'nun fethiyle görevlendirilmiş Selçuklu akıncıları Ahlat'tan harekete geçtiler ve akıncılara başladılar. Kendisine duyulan güvenin zedelendiğini bilen Diogenes, 1069'da bu akıncıların önüne geçerek güven tazelemek istedi ve Ahlat'ı hedefleyen yeni bir harekât başlattı. Ordusunu üçe ayırmıştı. Komutanlarından Komnenos'ı Sivas'a; Brachamios'ı Malatya'ya gönderip kendisi de emrindeki kalabalık orduyla Kayseri'ye hareket etti. Ancak Selçuklu birlikleri onun bu tedbirlerini boşa çıkardılar. Önce tüm akıncı birlikleri Malatya'ya doğru gelen Brachamios'e saldırdılar ve büyük bir galibiyet elde ettiler. İmparator, Ahlat'a doğru ilerlerken bu kez Konya ve Karaman gibi merkez yerleşim yerlerine saldırdılar. Diogenes akıncı birliklerinin tamamını yok etme niyetiyle geri döndü. Selçuklu akıncıları ise o gelmeden ele geçirdikleri yerleri boşaltıp sarp geçitlerden Torosları aşarak Halep'e çekildiler. İmparator yine eli boş bir şekilde Konstantinopolis'e dönmek zorunda kaldı. Şehre girişinde askerlerinin gerçekleştirdikleri talan ve gasp sayesinde ele geçirdikleri az miktarda ganimeti öne çıkartsa da aslında sefer boyunca maruz kaldığı baskınlar yüzünden binlerce askerini kaybetmenin acısını yaşıyordu.¹⁹ Bu yüzden 1070'te üçüncü defa Anadolu seferine çıkmak istiyordu. Ancak saray bürokratlarının itirazları nedeniyle o yıl kendisi sefere çıkamadı. Komnenos komutasındaki bir orduyu sefere göndermekle yetindi.²⁰ O yılı daha kapsamlı bir plan hazırlığıyla geçirdi. Bu kez çok hassas çalışıyordu. Büyük harekât planına Selçuklunun iç karışıklıklarından istifade etmeyi ve Şîî-Fâtımî yapıları da dâhil etti.

2. Savaş Öncesi Fâtımî Devleti'nin Genel Durumu

Hiz. Osman'ın hilafet döneminin sonlarında İslâm âleminde başlayan kargaşa ortamı Hz. Ali döneminde zirveye ulaşmış, itikadî, idarî ve içtimaî açıdan bölünmelere neden olmuştu. Hâricî, Şîî hareketler başta olmak üzere farklı fırka ve anlayışlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Sünnî anlayış ilk zamandan itibaren dinî, siyasî ve idarî alanda hâkim taraf olmuşsa da muhalif kesimleri şemsiyesi altında toplamayı başaran Şîî hareket zamanla ciddi/etkili bir rakip haline gelmişti. İlk üç asır boyunca verdiği büyük mücadeleye rağmen hilafet makamını ele geçiremeyen Şîî kesim, İsmâîlî anlayışın liderliğinde ayrı bir siyasal yapı/merkez olarak ortaya çıkmaya karar vermişti.²¹ Bunun için en müsait yer Abbâsî'nin hâkimiyetini sürdürmede zorlandığı Kuzey Afrika'ydı.²² En son Ağlebî yönetimi bir müddet bölgenin huzurunu temin etmişse de sert tutumları ve Sicilya'nın fethine fazlaca mesai harcamaları bölgeyi istikrarsızlığa sürüklemişti.²³ Fırsatı değerlendiren Şîî hareket, İbn Hüşeb ve Ebû Abdullah ed-Dâî'nin gayretleriyle amacına ulaştı. Önce el-Mehdî'nin liderliğinde Mağrib'e(910), akabinde Muiz Lidinillah döneminde Mısır'a(969) hâkim olarak Şîî bir hilafet merkezi kurmayı

¹⁷ Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV.Romanos Diogenes* (Ankara: TTK, 1971), 23-26; Mikhael, *Tarih*, 109-128; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2008), 125-128.

¹⁸ Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent (Ankara: TTK, 1992), 226-227.

¹⁹ Mikhail, *Khronographia*, 227.

²⁰ Eyice, *Malazgirt Savaşı*, 26-30; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme*, 137; Mikhael, *Tarih*, 129-144; Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, 128-130.

²¹ Neşet Çağatay, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşu ve Akideleri", *AÜİF Dergisi* 7/1(1960), 63-77.

²² Aydın Çelik, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşu", *FÜSB Dergisi* 15/2(2005), 433-453.

²³ Ferhat Daşrāvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyye*, ed. H. es-Sâhilî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 33-38.

başardı.²⁴

Fâtımîler, Mısır'ı ele geçirdikten sonra bir taraftan tüm İslâm âleminin siyâsî hâkimi olmak için Abbâsî'ye karşı mücadele ederken diğer taraftan da tüm Müslümanların kendi itikadî görüşünü benimsemesi için propaganda faaliyetlerine hız verdi.²⁵ Bunun için doğu bölgelerine hâkim olması gerekiyordu.²⁶ Ancak çoğunluğu oluşturan Sünnîler, temel İslâmî ilkelere aykırılıklar içerdiğini düşündükleri Şîî yaklaşımlara meyiletmediler. Fâtımîler, itikat ve ideoloji açısından toplumsal bir kabulde hedeflerine ulaşamayacaklarını anladıklarından tüm enerjilerini siyâsî/askerî faaliyetlere yönelttiler. Abbâsî'nin askerî açıdan zayıflığı onlar için bir avantaj oluşturuyordu. Ancak Mısır-Bağdat arasında Abbâsî'ye bağlı Türk komutanlar tarafından idare olunan ara bölgelerin mevcudiyeti Fâtımîlerin hilafet merkezine ilerleyişine engel oluyordu. Bu nedenle Abbâsî hilafet merkezine yakın bölgelerdeki gerek kendi ideoloji ve itikadî görüşlerine mensup olanları gerekse Sünnî anlayışın dışındaki tüm marjinal grupları (Zeydî, Batınî, Rafizî, Dürzî, Karimatî vd.) harekete geçirip Abbâsî'yi yıpratma ve zayıflatma taktiğine müracaat ettiler. Bu stratejide büyük ölçüde hedeflerine ulaştılar. Örneğin Şîî-Büveyhîler, Abbâsî hilafetinin iç iktidar mücadelelerinden istifade ederek uzunca bir süre hilafet merkezini hâkimiyetleri altına tutmayı başardılar.²⁷

Fâtımîlerin bu stratejiyle hedeflerine ulaşmalarında en büyük engel Türkler olmuştur. İhşidîler, Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmesine uzun yıllar set çekmişlerdi.²⁸ Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmelerinden sonra ara bölgelerdeki Türk komutanlar, onların ilerleyişlerini engellemişlerdi.²⁹ Büveyhîler eliyle etkisizleştirdiği ve bunalıma sürüklediği Abbâsî hilafet merkezini de yine Selçuklular kurtarmıştı.³⁰ Tuğrul Bey'den itibaren Abbâsî halifeliği ve bölge halkları büyük bir güven ve istikrara kavuşmuştu.³¹ Dolayısıyla Fâtımî stratejisinin hedefine ulaşması için Selçukluların bertaraf edilmesi gerekiyordu. Bu durum, Fâtımî-Bizans arasında ittifak kurulmasını kolaylaştırmış ve uzun yıllar devam etmesini sağlamıştı.³² Aslında Bizans ile Fâtımî arasında ilk andan itibaren savaş-barış arasında gidip gelen inişli-çıkışlı bir ilişki olmuştur.³³ Mısır, Akdeniz ve Suriye bölgelerindeki hâkimiyet nedeniyle zaman zaman savaşlar da ortak düşman olarak Abbâsî halifeliğine ve Türklerle karşı birleşerek, karşılıklı tavizler vererek çeşitli antlaşmalar yapmaktan geri durmuyorlardı. 971'de Antakya hâkimiyeti için başlayan ilk askerî mücadeleleri³⁴ zaman zaman devam etmekle birlikte 988 yılında yapılan ilk antlaşmayla durmuştu. İmparator II. Basileios ile Fâtımî halifesi Azîzbillah arasında

²⁴ Kâdî Nu'mân, *Risâletü İftitâhi'd-da' ve*, thk. Vedad el-Kâdî (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1970), 231-240; Ebû Muhammed Takıyyüddîn el-Makrîzî, *İttiâzu'l-hunefâ* (Kahire: el-Meclisü'l-Ala, 1971), 1/65; İmâdüddin İdris, *Uyûnu'l-ahbâr*, thk. M. Gâlib (Beyrut, 1974), 5/98-112; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1981), 84; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/229-230; Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi*, çev. M.Bonner (New York-Köln: Leiden, 1996), 128-130.

²⁵ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devletinde Türkler* (Ankara: TTK, 2009), 114-115.

²⁶ Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye* (Kahire: Heyetü'l-Mısriyye, 2007), 135-136.

²⁷ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 1992), 6/496-500.

²⁸ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: İÜEF Yayınları, 1985), 11-13; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 105.

²⁹ Yazılıtaş, *Fâtımî Devletinde Türkler*, 47-49.

³⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar* (Ankara: DTCF Yayınları, 1972), 96; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, 52-53; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. E.N.Necf-A.R.Annaberdiyev (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2006), 114-115; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, 214-215.

³¹ Şemseddin Günaltay, *İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?* (İstanbul: TTK, 1943), 365; Sümer, *Oğuzlar*, 11-16.

³² Hamdani, "Battle of Manzikert", 30.

³³ Hüseyin Ali, "Fâtımî-Bizans Siyasi İlişkileri (971-1069)", *ATAD* 6/1(2022), 7.

³⁴ Makrîzî, *İttiâzu'l-hunefâ*, 1/126; Cemaleddin Surûr, *Siyâsetü'l-Fâtımîyyin* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1994), 22; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)* (Ankara: TTK, 2018), 218.

akdedilen bu antlaşmaya göre imparatorluk sınırları içerisinde tüm camilerde hutbeler Fâtımîler adına okutulmaya başlanmıştı.³⁵ Ancak çok geçmeden(991) Suriye hâkimiyeti için tekrar karşı karşıya gelmişler ve Azizbillah'ın öldüğü 996 yılına kadar³⁶ mücadeleye devam etmişlerdi. Bir taraftan askerî mücadeleler sürerken diğer taraftan 1001, 1021, 1027 ve 1037 yıllarında olduğu gibi karşılıklı tavizler içeren çeşitli antlaşmalar imzalamışlardı.³⁷

Fâtımîler, Abbasî'yi yıpratma/yok etme stratejisi doğrultusunda içeride tüm muhalif grupları desteklemenin yanı sıra dışarıdaki düşman kesimlerle de iş birliği yapmışlardır. Kendi hedeflerine ulaşmak adına Bizans'la diyaloga geçmiş ve gizli müttefik olmuşlardır.³⁸ Selçuklular, devletleştikten sonra bu ittifakı bozmak için çeşitli gayretler sarfetmişlerdir. Örneğin Tuğrul Bey, 1049-1050 yılları arasında Hasankale zaferleri ve Balkanlardan Konstantinopolis'e yönelik gayrimüslim-Türk kavimlerinin özellikle Peçeneklerin³⁹ baskılarından oldukça daralmış durumda bulunan Bizans'ı barış antlaşmasına zorlamıştı. İmparator IX. Konstantinos'la yapılan antlaşmada; 717'de Mesleme b. Abdülmelik'in Konstantinopolis kuşatması esnasında yaptırdığı camide 988'den o ana kadar Fâtımîler adına okutulan hutbenin Sultan Tuğrul adına okutulması ve Şiî itikadına uygun devam eden ezanın Sünnî itikadına uygun hale dönüştürülmesini şart koşmuştu.⁴⁰ Tuğrul Bey, antlaşmaya bu maddeyi şart koşarak siyaseten İslâm âlemindeki prestijinin artmasını hedeflediği kadar Bizans-Fâtımî ilişkilerini bozmayı da amaçlamıştı.⁴¹ Bu maddenin kabulü Bizans-Fâtımî ittifakını zedelemiş, Fâtımîlerin protestosuna neden olmuştu.⁴² Ancak her iki tarafın derin menfaat ilişkileri nedeniyle ittifakları devam ediyordu.

Bizans-Fâtımî ittifakı, Bizans açısından daha büyük bir tehdit olan Selçuklu ve çoğunluğu oluşturan Sünnî-İslâm âleminin merkezi Abbasî'ye karşı muhalif cepheyi destekleyerek işini kolaylaştırıyor, Fâtımî açısından ise Selçuklu-Abbasî'ye karşı güçlü bir müttefik edinmek avantajını sağlıyordu. Bizans ile Fâtımî, Mağrib, Sicilya ve Mısır hâkimiyeti sürecinde her ne kadar çeşitli mücadeleler yaşadılarsa da Endülüs Emevîleri ve Abbasî halifeliği gibi ortak rakipler nedeniyle bu bölgelerde çeşitli zamanlarda yine ittifaklar gerçekleştirmişlerdi.⁴³ Aslında Bizans'ın İslâm âlemine karşı ittifaklar kurma noktasında takip ettiği politika sadece Fâtımîlere özel bir durum değildi. Bizans öteden beri İslâm âlemine karşı ittifaklar yapmıştı. Örneğin İmparator III. Leon, 733'te doğu bölgelerinde İslâm fetihlerinin önüne geçebilmek için oğlu Konstantin'i Hazar Kağanının kızıyla evlendirmiş, onlarla ittifak kurmuş, böylece bölgedeki İslâm fütuhâtını sekteye uğratmıştı.⁴⁴

Gelinen noktada Bizans, ciddi bir proje, yeni bir İmparator ve büyük bir orduyla Anadolu'daki Türk nüfusunu temizlemek, Selçuklu ve ona bağlı yapıları yok etmek, Abbasî hilafet merkezini yıkmak için Fâtımîlerle yeni ve gizli bir anlaşma yapmış olmalıdır. Antlaşmanın gizli olması, elde bir

³⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire* (Kahire: Dâru'l-Kütüb, 1963), 4/151-152; Hamdani, "Battle of Manzikert", 17-18; Şemsuddin Muhammed ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, thk. Ö.A.Tedmüri (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1993), 26/481; Surûr, *Siyâsetu'l-Fâtımîyyin*, 240.

³⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 4/121; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü tarih-i Dmeşk*, 1/73; Yahya b. Said el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, thk. Ö.A.Tedmüri (Trablus: Gross Press, 1990), 228-230, 235.

³⁷ Hamdani, "Battle of Manzikert", 1-39; Hüseyin Ali, "Fâtımî-Bizans", 9-21.

³⁸ Hamdani, "Battle of Manzikert", 30.

³⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 309-310.

⁴⁰ Makrîzî, *İttiâzu'l-hunefâ*, 2/230; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 11-14; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 13; Ali Sevim-Merçil Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara: TTK, 1995), 35-36.

⁴¹ Hamdani, "Battle of Manzikert", 12-23.

⁴² Makrîzî, *İttiâzu'l-hunefâ*, 2/230.

⁴³ Makrîzî, *İttiâzu'l-hunefâ*, 2/187, 194; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-devleti'l-Fâtımîyye*, 93, 105; Daşrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyye*, 362, 369-371; Yazılıtaş, *Fâtımî Devletinde Türkler*, 47-49; Ömer Tokuş, "Fâtımîler ile Sicilya ve Güney İtalya arasındaki münasebetler", *Tarih Dergisi* 59/1 (2014), 27-55.

⁴⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 146.

belgenin bulunmayışı Fâtımîlerin, İslâm âleminde gayrimüslim bir devletle Müslümanlar aleyhine ittifak yapmakla lekelenmekten çekinmelerinden kaynaklandığı ifade edilebilir.⁴⁵ Bizans'ın ortaya koyduğu hedefler, Şîî hareketin yüzyıllardır gerçekleştirmeyi amaçladığı hayallerini ifade ettiği, Fâtımîlere büyük imkânlar sunduğu için Bizans'ın geliştirdiği stratejinin ve uygulamaya koyduğu planın bir parçası olmalarını kolaylaştırmıştır.

3. Savaş Öncesi Sultan Selçuklu/Alp Arslan'ın Genel Durumu

Malazgirt'in muzaffer komutanı Alp Arslan'ın o ana kadar geçen hayat hikayesinden kısaca bahsetmek hem onun hem de Selçuklunun durumunu anlamaya yardımcı olacaktır. Tuğrul Bey, devletin kurulmasından sonra destekçisi/yardımcısı olan abisi Çağrı Bey'e Merv merkezli Horasan bölgesi, Serahs ve Belh şehirleriyle Ceyhun'dan Gazne'ye kadar olan yerlerin idaresini vermişti.⁴⁶ Buraları korumak, devletin doğu sınırlarını geliştirmek için zorlu bir mücadele veren Çağrı Bey, Cüzcân, Huttalân, Toharistân şehirleriyle civar kaleleri ele geçirerek hâkimiyet alanını genişletmişti(1040-1041). Akabinde Şahmelik'in hâkimiyetindeki Harezmi bölgesini ele geçirmişti.⁴⁷ Bu mücadelelerde yanından ayırmadığı oğlu Alp Arslan'ın büyük tecrübeler elde etmesini sağlamıştı. Alp Arslan'ın ilk askerî faaliyeti 1043 yılında Gaznelilere karşı mücadele veren orduya komuta etmesiyle başlamıştı. Bu ilk askerî faaliyetinde Gaznelileri geri püskürtmekle kalmamış yeni yerler de fethetmişti.⁴⁸ Devam eden süreçte 1048'de Selçukluya karşı ortak harekât başlatan Gazneli-Karahanlı-Kıpçak ittifakını bertaraf etmiş,⁴⁹ 1051 yılı başlarında Kirman bölgesindeki Kufs kavminin isyanında zor duruma düşen abisi Kavurd'u kurtarmış, dönüş yolunda Şîî-Büveyhîlerin elindeki Fesâ şehrine bir baskın vererek bir milyon dinardan fazla değerinde mal ve eşya ele geçirmişti.⁵⁰

Alp Arslan, hanedan içi mücadelelerde de Sultan Tuğrul'a büyük destek vermiş, onun tahtını ve hayatını kurtarmıştı. Tuğrul Bey, Anadolu fetihleri ve Abbâsî'nin Büveyhî tasallutundan kurtarılması işleriyle meşgulken iktidar heveslisi hanedan üyelerinden önce Kutalmış, akabinde İbrahim Yınal isyan etmişlerdi.⁵¹ Bu isyanlar sebebiyle başkent Rey'de sıkışıp kalan Sultan, güvenebileceği tek kişi olarak Alp Arslan'ı görmüş ve ona "Oğlum! Bana büyük bir iyilik ederek gel ve yardımcı ol! Senin gelmeni bekliyorum! Mektup sana ulaşır ulaşmaz derhal gel!" diyerek yardıma çağırılmıştı.⁵² Haber kendisine ulaşır ulaşmaz harekete geçen Alp Arslan, 23 Temmuz 1059'da Rey yakınlarında İbrahim Yınal'ın ordularını mağlup etmiş, İbrahim'i ve onun yardımcısı olan yeğenleri Muhammed ve Ahmed'i de yakalamıştı.⁵³

Babasının vefatından sonra onun hâkimiyet bölgelerini idare etmeye başlayan⁵⁴ Alp Arslan, Sultan Tuğrul'u desteklemeye devam ediyordu. Ancak Sultan Tuğrul, hastalığının şiddetlendiği bir

⁴⁵ Hamdani, "Battle of Manzikert", 15.

⁴⁶ Sadruddin el-Hüseyî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiye*, çev. Necati Lügal (Ankara: TTK, 1943), 12; Kıvâmüddîn el-Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, haz. Kıvâmüddîn Burslan (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 6; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK, 2018), 344.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/370, 385-387; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi tarihi'l-Haleb*, haz. Ali Sevim (Ankara: TTK, 1989), 21.

⁴⁸ Sadruddin, *Ahbâr*, 19; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 21; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 59-60.

⁴⁹ Sadruddin, *Ahbâr*, 19; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 9/424; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 62.

⁵⁰ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 9/429; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, haz. Ali Sevim (Ankara: TTK, 2011), 64, 106; Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, çev. Ahmet Ateş (Ankara: TTK, 2020), 1/102.

⁵¹ Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 12-13; Sadruddin, *Ahbâr*, 21-22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/422-423; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/182; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 115; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-ümem*, haz. Ali Sevim (Ankara: TTK, 2014), 58.

⁵² Sadruddin, *Ahbâr*, 14; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 55.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/488-489; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 5; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 64.

⁵⁴ Sadruddin, *Ahbâr*, 20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/26; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 60.

esnada vezir Amîdülmülk Küdürî'nin etkisiyle üvey oğlu Süleyman'ı veliaht tayin etmişti.⁵⁵ Bu karar, aceleyle alınmıştı ve çok iyi bir tercih değildi. Zira hanedan içerisinde yaş itibarıyla daha büyük, askerî/idarî tecrübe açısından daha önemli kişiler vardı. Nitekim Sultan Tuğrul'un Eylül 1063'te vefat etmesiyle⁵⁶ hanedandan Kutalmış, Kavurd, Musa İnanç, Enüşirevân derhal harekete geçtiler. Ancak Alp Arslan hepsini bertaraf etmeyi başararak Aralık 1063'te iktidarı ele geçirdi.⁵⁷ Babası Çağrı Bey ve atabeyi Nizâmülmülk'ten iyi bir eğitim alan Alp Arslan askerî ve siyasî açıdan dirayetli bir şekilde işe başladı. Bir taraftan devletin hâkimiyeti altındaki bölgeler için yeni tedbirler alırken diğer taraftan Tuğrul Bey'in Halife'nin kızıyla evliliği⁵⁸ ve özellikle vezir Küdürî'nin Bağdat'taki faaliyetleri nedeniyle gerginleşen Abbasi'yle ilişkileri yerinde manevralarla düzene koydu.⁵⁹ Sultan, devletin doğu sınırlarındaki Türk devletleri ve yapılarının durumunu da çok iyi biliyordu. Zira uzun süreler bölgedeki sorunlarla ilgilenmiş ve çok başarılı neticeler almıştı. Hâkimiyetin kalıcı olabilmesi için merkezî otoritenin gücünü eksiltmeden oğullarını ve bazı hanedan mensuplarını bu bölgelere idareci olarak atadı.⁶⁰ Anadolu'nun ele geçirilebilmesi için de daha önce yapılamayan iki şeyi hayata geçirmeyi planladı.⁶¹ İlki, Anadolu'ya geçişte engel teşkil eden Kafkaslardaki Bizans'a bağlı Ermeni/Gürcü güçlerinin devre dışı bırakılmasıydı. İkincisi, Anadolu'nun kalıcı yurt haline gelebilmesi için halk kitlelerinin buraya nakledilmesiydi. Zira o ana kadar sadece akıncı birlikleri⁶² ve bazen de devletin resmî ordusu Anadolu'ya geçmişti. Geçiş güzergâhlarının halk kitleleri için güvensiz olması Müslüman-Türk nüfusunun Anadolu'ya naklini engelliyordu. Oysa Anadolu'nun yurt olabilmesi halkın buraya nakli ve iskânıyla mümkün olabilirdi.

İç işlerini halleden Alp Arslan, bu amaç doğrultusunda sefer planlarını hazırladı. Şubat 1064'te Ermenistan, Gürcistan ve Doğu Anadolu'yu hedefleyen harekâtını başlattı. Oğlu Melikşah, atabeyi Nizâmülmülk ve diğer Türk akıncı birlikleriyle birlikte gerçekleştirdiği bu seferde önemli birçok noktayı ele geçirdi. En önemlisi muhkemliği nedeniyle o ana kadar fethi mümkün olamamış, stratejik olarak son derece ehemmiyetli Ani şehrini fethetti.⁶³ Anadolu'ya girişte ve kalıcı fetihlerin gerçekleşmesinde kilit nokta olan Ani'nin Alp Arslan'ın muazzam savaş taktiği ve komutanlık dehasıyla Ağustos 1064'te ele geçirilmesi İslam âlemini büyük bir sevince, Hıristiyan dünyasını ise derin bir üzüntüye sevk etti. Alp Arslan, o andan itibaren Halife Kâim Biemrillah'ın taltifiyle "Ebu'l-Feth" lakabıyla anılmaya başlandı.⁶⁴ Anadolu'ya girişi sağlayan kapı konumundaki bölgelere yönelik gerçekleştirdiği ilk seferinde ciddi ilerlemeler kaydeden Alp Arslan, devletin yönünü de netleştirdi. Kudretli bir sultan olarak yoluna devam ettiği bu sürecin devamında hanedan içi iktidar mücadeleleri, Alp Arslan'ın hedeflerine ulaşmasında oyalayıcı bir etken olmuştur. Kirman hâkimi Kavurd, Ani'nin fethinden sonra Sultan'ın Kars civarında bulunduğu esnada harekete geçti(Eylül 1064). Derhal

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/25-26; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-düvel*, çev. Ali Öngül (İzmir: Akademi Kitabevi, 2000), 1/30; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 111-112.

⁵⁶ Sadruddin, *Ahbâr*, 15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/41-42; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 83; Râvendî, *Râhatu's-sudûr*, 1/110.

⁵⁷ Sadruddin, *Ahbâr*, 21-22; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 24-26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/43-44, 46-49; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 112, 125-128; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 83.

⁵⁸ Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 18-24; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/315; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 88-115; Hamdullah, *Tarih-i Güzide*, 344; Râvendî, *Râhatu's-sudûr*, 1/109.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/48; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 130-134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 87-89.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/59; Münecimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, 1/38.

⁶¹ Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 19.

⁶² Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 9-11.

⁶³ Münecimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, 36; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, 120; Sadruddin, *Ahbâr*, 24-28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 10/51; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman fi Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, 135; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/316-317.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/52; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/317.

merkeze dönmek zorunda kalan Sultan, onu durdurdu ve affetti.⁶⁵ Kavurd'un ilk isyanı başarıyla devam eden Rum seferini sekteye uğratsa da Alp Arslan'ın hızlı ve etkili harekâtı, devletin iç karışıklıklara sürüklenmesini engellemiştir.

Alp Arslan bölgeye dönmüşken doğu sınırlarında tekrar tedbirler almak üzere Karahanlı ve Gaznelilerle çeşitli temaslar, hanedan üyeleri arasında da evlilikler tesis etti.⁶⁶ Aralık 1065-Temmuz 1066 aralığında Merv ve Cend şehirleriyle Harezmi ve Mangışlak bölgelerinde asileri dize getirdi, Melikşah'ı velayet tayin etti, çeşitli bürokrat atamaları ve imar faaliyetleri gerçekleştirip halkın ihtiyaçlarıyla ilgilendi.⁶⁷ Devletin uç bölgelerinde her türlü sıkıntıyı giderip ülkenin tamamında güvenliği temin ederek Halife'nin takdir ve desteğini aldı.⁶⁸ Siyasî, idarî, askerî, sosyal ve ekonomik alanlarda sergilediği başarılı/etkin uygulamaları sayesinde düşmanlarını tedirgin edip korkuya sevk ederken dostları, devlet adamları, askerleri ve halk nezdinde kazandığı güven ve sevgiyi daha da artırdı.

Alp Arslan'ın bu kudretine rağmen Kavurd ikinci defa isyana kalkışsa da ilk seferde olduğu gibi ciddi tedbirler sayesinde isyanı bir kez daha bastırıldı.⁶⁹ Sultan, Kavurd'un ilk isyanı nedeniyle Ani ve Kars'ın fethinden sonra bölgenin yönetimini Şeddâdî emiri Ebu'l-Esvâr'a bırakıp komutanlarına Anadolu içlerine kadar akınlar yapma emri vererek merkeze dönmüştü. Aradan geçen zamanda devlet yapılanması, sınır bölgelerindeki problemler ve en son abisi Kavurd'un ikinci isyanı nedenleriyle Kafkasya'da sorunlar baş gösterdi. Gürcü, Alan ve gayrimüslim-Türklerden Kumuk, Sabir gibi bazı kavimler hareketlendi. Sultan, Kasım 1067'de duruma müdahale etmek için "İkinci Rum Seferi"ni başlatarak Gürcistan'a girdi. Beş ay boyunca ilave yerler de fethederek bölgeyi tekrar hâkimiyetine aldı. Anadolu içlerine akınlar düzenlemek üzere kardeşi Yâkûtî'yi, eniştesi Erbasgan'ı, emir Sanduk'u, Kutalmış'ın oğulları Mansur ve Süleyman'ı görevlendirdi. Bölgenin idaresini de Gence hâkimi Fazlûn'a bırakarak Nisan 1068'de merkeze döndü.⁷⁰ Sultan'ın Rum seferleri ve görevlendirdiği komutanların Anadolu içlerine tertip ettiği akınlar Bizans'ı zor durumlara sürüklemişti. Bizans, askerî ve ekonomik alanlarda ciddi kayıpların yanı sıra itibarını da kaybetmeye başlamıştı.

İktidar hırsını içerisinden bir türlü söküp atamayan Kavurd, Alp Arslan Rum seferindeyken Fars bölgesi hâkimi Fazlûye ile anlaşma yaparak bir plan hazırladı. Plana göre ikisi aynı anda harekete geçecekler, güçlerini ikiye böldüğü için isyanı bastıramayacak olan Alp Arslan kaybedecek, Kavurd iktidara gelecek, Fazlûye ise daha fazla imkâna kavuşacaktı. Plan istedikleri gibi işlese de Alp Arslan ve Nizâmülmülk'ün harekât kabiliyetleri sayesinde Haziran 1069'da başlayan mücadele Ekim 1069'da üçüncü defa Kavurd'un ele geçirilmesiyle son buldu.⁷¹ Sultan'ın bu meşguliyetinden istifade etmek isteyen Romanos Diogenes ise harekât planlarına hız verdi.

4. Bizans-Fâtımî İttifakı ve Planları

Alp Arslan'ın faaliyetleri karşısında Bizans ve Fâtımîler hem maddî kayıplar yaşamış hem de prestijini yitirmişlerdi. 1049-1050 yıllarından itibaren Bizans İmparatorluğu sınırları dahilinde Fatımîler adına okutulan hutbelerin Abbâsî-Selçuklu adına değiştirilmesine ilave olarak Haremeyn'de

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/51; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 136-139; Münecimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, 81-83.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/52; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 141.

⁶⁷ Sadruddin, *Ahbâr*, 28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/58-59; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/316; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 80-81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/208.

⁶⁸ Sadruddin, *Ahbâr*, 28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/58.

⁶⁹ Sadruddin, *Ahbâr*, 28-29; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/62.

⁷⁰ Sadruddin, *Ahbâr*, 30-32; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 153; Hamdullah, *Tarih-i Güzide*, 347.

⁷¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 161-163; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 84.

de aynı durumun ortaya çıkması⁷² Fâtîmîleri sarsmıştı. Diogenes ise kendisine sunulan muazzam imkânlarla oluşturduğu kalabalık ordusuna ve Sultan Alp Arslan'ın doğu sınırları ve iç iktidar mücadeleleri meseleleriyle uğraşmak zorunda olmasına rağmen 1068-1069 yıllarında gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerinde herhangi bir başarı elde edememişti. Artık kendisine tanınan zaman daralmaya başlamıştı. Dolayısıyla daha etkili planlarla nihaî hedefine ulaşmak istiyordu. Düşmanının düşmanı olan Fâtîmîlerden ve o sıralarda Sultan ile arası açık olan hanedan mensubu Erbasgan'ın mevcut durumundan yararlanma üzerine kurulmuş yeni bir plan hazırladı.

Alp Arslan'ın amcaoğlu ve aynı zamanda eniştesi olan Erbasgan, eşi Gevher Hatun'la birlikte Kavurd'un isyanında Kavurd lehine hareket etmişlerdi. İsyân bastırılınca cezalandırılmaktan korkan Erbasgan, Nâvekiyye Türkmenleriyle Anadolu içlerine kaçmış, yakalanması için Afşin görevlendirilmişti. Durumu istihbarat alan İmparator, komutan Komnenos'a, Erbasgan'ın ele geçirilmesini emretmişti. Komnenos, hızlı hareket ederek onu yakalamıştı. Aralarında küçük çaplı bir çatışma yaşansa da Afşin'in yaklaşması üzerine Erbasgan, Komnenos'un Konstantinopolis'e gitme teklifini kabul etmişti. O, Konstantinopolis'e ulaştığında büyük bir ilgiyle karşılanmış, sorguladıktan sonra Alp Arslan'a karşı kullanabilecek bir koz olarak görülmüştü. İmparator, büyük ihtimam gösterdiği Erbasgan'ı Proedros ve Kuropalates⁷³ ilan etmişti. Afşin, Erbasgan'ın ardından Konstantinopolis önlerine kadar gelip onun kendisine teslim edilmesini istediye de olumlu cevap alamamıştı.⁷⁴ Zira İmparator, bu durumdan fazlasıyla istifade edeceğini hesaplamıştı. Erbasgan artık İmparator'un planının bir parçası haline gelmişti. Selçuklu hanedan mensubu Erbasgan, bundan sonraki hayatını Bizans İmparatorluğu'nda geçirecekti.⁷⁵ Nitekim ilerleyen zamanda Malazgirt Savaşı'nda, İmparator'un ordusu içerisinde yerini aldı ve onun bir komutanı oldu.⁷⁶

1066-1070 yılları arasında Suriye-Mısır bölgelerinde “eş-Şiddetü'l-Uzma” diye isimlendirilen veba salgını, depremler, kıtlık vb. sebeplerle yaşanan ekonomik ve sosyal bunalımlar⁷⁷ Fâtîmîleri güç durumlara sürüklediği için İmparator'un planının bir parçası olmaları daha da kolaylaşmıştı. Zaten Fâtîmîler hedeflerine ulaşmada en büyük engel durumundaki Selçukluları can düşmanları olarak görüyorlardı. İmparator'un planına göre Fâtîmîler, kendi içlerinde yaşadıkları iktidar ve menfaat çatışmalarını kullanarak Sultan'ı Mısır'a davet edeceklerdi. Sultan, Selçuklunun misyonu gereği bunu bir fırsat olarak görecekti.⁷⁸ Alp Arslan, tüm askerî gücüyle Suriye-Mısır bölgesine gittiğinde Anadolu boş kalacak, İmparator harekete geçerek sorunsuz şekilde ilerleyecekti. Hamdani'nin ifadesiyle⁷⁹ gafil

⁷² Mekke emiri Muhammed b. Ebû Hâşim kendi iradesiyle 1070 yılında Fâtîmîler adına okutulan hutbeyi Kâbe'de Abbasî ve Sultan adına okutmaya başlamış, ezanlardaki Şii itikadına uygun eklemeleri de kaldırmıştı. Bu sebeple Sultan, ona otuz bin dinar, hilat ve hediyeler göndermiş, yıllık on bin dinar tahsisat bağlamıştı. Medine emiri Mühenna'ya da aynı şekilde davranması durumunda yirmi bin dinar bağış ve yıllık beş bin dinar bağlanacağını bildirmiş, o da bunu kabul etmişti, Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 35; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, 5/85; Makrîzî, *İttîâzu'l-hunefâ*, 2/230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/66-69.

⁷³ Proedros, halk meclisleri başkanlarına verilen bir lakap; Kuropalates, sarayda en üst seviyedeki üç görevliden biridir.

⁷⁴ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme*, 137; Mikhael, *Tarih*, 144-148; Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, 130-131; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2008), 45-46; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 166-169; Eyice, *Malazgirt Savaşı*, 30-32; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 23.

⁷⁵ Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 23.

⁷⁶ Yusuf Ayönü, “Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler(XI-XII. Yüzyıllar)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 25/1 (2009), 59-61.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/65-69; Şemsuddin Muhammed ez-Zehabi, *Düvelü'l-İslâm* (Beirut: Dâru Sâdır, 1985), 233-234; İbnü'l-Verdî, *Tarih-u İbnü'l-Verdî* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1/358-460; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, 5/75-76.

⁷⁸ Claude Cahen, “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, çev. Zeynep Kerman, *Türkiyat Mecmuası* 17/0(1972), 84-85; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 24.

⁷⁹ Hamdani, “Battle of Manzikert”, 30.

avlayacağı Alp Arslan geri dönüp Bizans ordusunu durdurmak istese de zorlanacak, en azından iki ateş arasında kalarak bertaraf edilecekti. Diğer taraftan Alp Arslan'ın durumdan şüphelenmemesi için 1070 yılı içerisinde Bizans'ın Anadolu içlerindeki Türkmen birliklerine, onların da Bizans'a saldırmayacaklarına dair göstermelik bir sulh antlaşması da yapılmıştı.⁸⁰ Planın işleminde en büyük argüman ise Sultan'ın istihbarat zafiyetiydi. Onun gerekli istihbaratı alması ve bu planı çözmesi kolay gözüküyordu. Nitekim olayların gelişimi bu öngörüye doğrular niteliktedir.

Bu noktada Alp Arslan'ın istihbarat konusundaki düşüncesine kısaca bakmakta fayda vardır. O, istihbarat teşkilatı ve özellikle casusların çalıştırılması hususlarında çeşitli çekincelere sahipti. *“Casuslar bizim için gerekli değildir. Dünyanın her bölgesinde dostlarımız da düşmanlarımız da mevcuttur. Casus, bize bir haber getirdiğinde kendisi hakkında haber getirdiği kişiye bir gazezi varsa dostu düşman, düşmanı dost suretinde gösterebilir”*⁸¹ düşüncesindeydi. Konuyla ilgili Alp Arslan'ı birçok ikaz etmesine rağmen onu bir türlü ikna edemeyen Nizâmülmülk, Alp Arslan ve Ebü'l-Fazl Sigizi'nin istihbarat hakkındaki konuşmalarını aktararak Sultan'ın:

*“Bir sâhib-i haberi nasıl göreyim? Beni seven, dostluğuma itimadı tam olan sâhib-i habere önem vermez... Muhalif ve düşman olan ise, onunla dostluk kurar ve ona para bahşeder. Böyle olunca sâhib-i haber, bizim dostlarımız hakkında kulağımıza daima kötü sözler; düşmanlar hakkında da iyi sözler söyler. İyi ve kötü söz ok gibidir, her biri hedefini bulur. Bu sebepten, her gün gönlümüz dostlara karşı daha fazla kırılır, onları nezdimizden daha fazla uzaklaştırırız, düşmanları ise kendimize daha yakınlaştırırız. Baktığın zaman az zamanda bütün dostlar, düşman olurlar ve düşman olanların yerini alırlar. O zaman telafi edilemeyecek bozukluklar doğar”*⁸² sözlerini aktarmıştır.

İmparator Diogenes'le iyi ilişkilere sahip olan Nâsîru'd-Devle Ebu Cafer b. Hamdân isimli Fâtîmî veziri,⁸³ Halep kadısı Ahmed el-Buhârî vasıtasıyla⁸⁴ Sultan'la iletişime geçti. Menfaat çatışması yaşadığı ordu komutanı Bedrü'l-Cemâlî ve Yeldeniz'e karşı yardım etmeyi kabul etmesi durumunda Fâtîmîler adına okutulan hutbeyi Abbasî-Selçuklu adına değiştireceğini, ordusuyla birlikte Mısır'a gelmesi halinde ise ülkeyi kendisine teslim edeceğini haber verdi.⁸⁵ İskenderiye, Dimyat ve Nil Deltası gibi bazı yerlerde hutbedeki değişikliği derhal hayata geçirdi.⁸⁶ Plan işlemeye başlamıştı.

Alp Arslan, Mısır'ı ele geçirerek İslam âlemi için büyük bir problemi ortadan kaldırmak adına Temmuz-Ağustos 1070'te Hemedân'dan hareketle Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya girdi. Hedefi Mısır idi; ama güzergâhındaki Anadolu fetihleri için önem arz eden bazı kale ve yerleşim yerlerini de ele geçirmeyi düşünmekteydi. Malazgirt Kalesi ve Erciş'i ele geçirip Mervânîlerden Nizamüddin'in hâkimiyetindeki Diyarbakır'a yöneldi. Nizamüddin'in, kardeşi Said'le çekişmesinden istifade ederek burayı tabiiyetine aldı. Devamla Tulhum ve Siverek Kalelerini fethederek Bizans adına Bulgar Vasil tarafından idare edilen, müstahkem kalesi, yüksek surları ve derin hendekleri sebebiyle daha önce fethedilemeyen Urfa'ya geldi. Aralık 1070'te başlayan kuşatma iki ay devam etti. Şehir

⁸⁰ Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 25.

⁸¹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 67.

⁸² Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, haz. M.A.Köymen (Ankara: TTK, 2013), 51.

⁸³ 1069 yılı içerisinde Nâsîru'd-Devle'nin bir elçiyle Diogenes'e kırk bin dinar ve kıymetli hediyeler, İmparator'un da karşılık olarak ona değerli hediyeler göndermesiyle ilgili bilgi için bkz. Hamdani, “Battle of Manzikert”, 28.

⁸⁴ Halep, Suriye hâkimiyeti meselesi nedeniyle stratejik bir konuma sahipti. Bu nedenle Halep'in yerel yöneticileri bazen Bizans, bazen Fâtîmî, bazen de Selçukluyla ilişki kurma kabiliyetlerini geliştirmişlerdi. Örnekler için bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 4/118-121; Surûr, *Siyâsetü'l-Fâtîmîyyîn*, 240; Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, 228-230.

⁸⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 13, *Zübdetü'l-Haleb min tarihi Haleb*, haz. Ali Sevim (Ankara: TTK, 2014), 20, 22; Makrîzî, *İttîâzu'l-hunefâ*, 2/302.

⁸⁶ Hamdani, “Battle of Manzikert”, 28.

halkının antlaşma teklifleri kuşatmayı uzatıyordu. Aslında teslim olma teklifleri işi uzatmaya yönelik bir taktikti. Sultan daha fazla gecikmemek için kuşatmayı kaldırarak, Halep'e yöneldi.⁸⁷ Halep kuşatması ise Bizans'ın planının bir parçası olan Mirdâsî emiri Mahmud nedeniyle daha da uzun sürecekti.

Alp Arslan, Ocak 1071'te Nehrû'l-Cevz'den Fırat'ı geçerken Halep emiri Mahmud'a huzuruna gelmesi için haber göndermişti. Zira emir Mahmud, Fâtımîlerin iç mücadeleleri, Selçuklu komutanlarının baskıları, bozulan ekonomi, doğal afetler ve salgın hastalıklar nedeniyle Temmuz 1070'te Selçukluya bağlılığını bildirmiş, Fâtımîler adına okutulan hutbeyi de Abbasî halifesi ve Sultan adına okutmaya başlamıştı.⁸⁸ Bu sebeple Sultan, sorunsuz bir şekilde buradan Mısır'a hareket etmeyi düşünmüştü.⁸⁹ Ancak Emir Mahmud garip bir şekilde Sultan'ın davetine olumlu cevap vermiyordu. Alp Arslan, harekâtının selameti açısından stratejik bir konuma sahip olduğundan Tellû's-Sultan Tepesi'nden hareketle Halep'i kuşatmak zorunda kaldı.⁹⁰ Aslında yaşananlar İmparator'un planının bir parçasıydı. Muhtemelen emir Mahmud, mezhepsel birliktelik nedeniyle Fâtımîlerin ve çeşitli vaatleri sebebiyle de İmparator'un isteği doğrultusunda Sultan'ı oyalıyordu. Bu sebeple Alp Arslan, Mısır'a ulaşmada oldukça gecikmişti.⁹¹

Alp Arslan kısa sürede şehri ele geçirme imkânına sahip olmasına rağmen Nisan ayının sonlarına kadar kuşatmayı devam ettirdi.⁹² Zira kritik bir noktada olan şehrin kalesi, surları ve halkı zarar gördüğünde Sultan'ın bölgeden ayrılmasından sonra Bizans buraya yönelebilir ve savunma açığı nedeniyle şehri ele geçirebilirdi. Yaşanan tatsız birçok olaydan sonra çaresiz kalan şehir halkının baskıları Emir'in direncini kırdı. Af dilemek ve barış yapmak üzere seyyide olan annesi Ulviye bt. Vessâb'la Sultan'ın ordugâhtaki çadırına geldi. Annesi şehrin anahtarını Alp Arslan'a verdikten sonra "Bu oğlum! Size teslim ediyorum. İstedığınızı yapın" dedi. Sultan, saygısını ifade ederek onu uğurladı. Mahmud'a: "Senden sadece ziyaretimize gelmeni istemiştik. Şimdi kalene dön ve hükümümü açıklamam üzere yarın gel" dedi. Onu kendi elleriyle idam etmeyi düşündüyse de Nizâmülmülk'ün araya girmesiyle vazgeçti. Oldukça geciktiği Mısır seferine devam etmek üzere yola koyuldu.⁹³ Mısır'a ulaşmak için çıktığı seferin üzerinden neredeyse bir yıl geçmişti. Bu süre zarfında İmparator Romanos Diogenes, tüm askerî hazırlıklarını tamamlayarak uygun bir ortamda harekete geçmişti. İmparatorluğun tüm askerlerinin yanı sıra Peçenek, Uz, Kıpçak ve Hazar gibi gayrimüslim-Türklerden, Slav, Bulgar, Got, Frank ve uzak adalardaki farklı halklardan çok sayıda paralı savaşçıyı, Ermeni ve Gürcü birliklerini emri altında toplamıştı. Böylece asker sayısını iyice artırmıştı.⁹⁴ Ancak sayıca çok olan bu ordu kalite itibarıyla oldukça zayıftı.⁹⁵

İmparator, 13 Mart 1071'te harekâtını başlattı.⁹⁶ Yanında Erbasgan olduğu halde Konstantinopolis'ten Anadolu yakasındaki Erion Saray'ına, oradan Yalova'daki Elenopolis'e geldi. Daha sonra Anatolikon Theması'ndan ilerleyerek Ankara-Kayseri üzerinden Sivas'a ulaştı. Buraya kadar ordusu içerisinde uğursuz sayılan, moral bozukluğuna neden olan bazı hâdiseler yaşanmışsa da

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/71; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 14, 18; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/320; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme*, 138-139; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 166, *Zübdetü'l-Haleb*, 22.

⁸⁸ Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 25; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 164.

⁸⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 23.

⁹⁰ Cahen, *Türklerin Anadolu'ya Girişi*, 25.

⁹¹ Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020), 167.

⁹² Büндârî, *Zübdetü'n-nusra*, 36-37; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü tarih-i Dimesşk*, 167; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 14-15, *Zübdetü'l-Haleb*, 23.

⁹³ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 20-22; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 164-166; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 18, *Zübdetü'l-Haleb*, 23-26.

⁹⁴ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme*, 140.

⁹⁵ Cahen, "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", 86.

⁹⁶ Mikhail, *Khronographia*, 228.

bunlara aldırış etmeden yoluna devam etti.⁹⁷ Sivas'ta sonraki harekât güzergâhını netleştirmek için komutanlarıyla görüştü. Genç ve hırslı komutanlar, Horasan içlerine hatta Hemedân'a kadar ilerlemeyi istediler. Nikephoros ve Tarkhaneiotos gibi tecrübeli/temkinli komutanlar ise Isfahân ve Azerbaycan arazi şartlarının zorluğu nedeniyle Anadolu'da tahkimatın artırılmasını, bölgede yağma ve talan hareketlerinin gerçekleştirilmesini istediler. Böylece Anadolu'da merkez bölgelerinden uzakta mühimmat ve lojistik destekten mahrum kalacak Selçuklu ordusuyla daha rahat savaşabileceğini savundular. Büyük bir hırsla kapılmış olan İmparator birinci görüşü benimsedi.⁹⁸

Erzurum'a kadar giden İmparator, orduya iki ay yetecek miktarda erzak depolanması emretti. Yaklaşık on iki bin askeri bunun için Gürcistan'a gönderdi. Norman Roussel komutasında büyük bir birliği Selçuklunun lojistik üssü olan Ahlat'a yönlendirdi. Civarındaki ekili alanların hasadını ele geçirmek için de komutan Trakhoniates'i görevlendirdi. Kendisi ise Malazgirt ve Ahlat'a yöneldi. Ordu içindeki karşıtlarının paralı Türk askerlerinin Selçuklularla diyaloga geçtiği şayiasını yaymaları sebebiyle Erbasgan'ı tedbiren Konstantinopolis'e gönderdi.⁹⁹ Sultan'ın Halep'ten Mısır'a doğru yöneldiği ana kadar harekâtını Sultan'ın meşguliyetlerinden istifade ederek hissettirmeden yürüten İmparator, onun tüm adımlarını takip ediyordu. Ancak Sultan, İmparator'un harekâtının mahiyetinden habersizdi. Böylesi bir durumun ortaya çıkmasında, İmparator'un planları ve tedbirleri kadar Sultan'ın istihbarat konusundaki zafiyeti de etkili olmuştur.

Alp Arslan, Mısır'a doğru hareket eder etmez İmparator bir elçiyle "*Menbiç, Ahlat ve Malazgirt'in derhal teslim edilmesi, aksi takdirde büyük bir orduyla üzerine yürüyeceği*" haberini Sultan'a ilettiler. Aslında Sultan, komutan Afşin vasıtasıyla İmparator'un ordusuyla Anadolu'ya geçtiğini öğrenmişti. Bunu önceki yıllarda gerçekleşen seferlere benzettiği için elçiyi ciddiye almayarak geri çevirdi.¹⁰⁰ Ancak Bizans ordusunun sayısı ve savaş aletleriyle ilgili yeni haberler kendisine ulaşınca olayın gerçek mahiyetini anlamaya başladı. Mayıs ayı başlarında geri dönme kararı aldı.¹⁰¹ Ordusunun bir kısmını Aytekin komutasında Mısır seferi için bölgede bırakarak hızlıca Urfa önlerine geldi. Fırat Nehri'ni geçerken askerlerinden ve hayvanlarından birçoğunu kaybetti. O sıralarda Malazgirt'te zor durumda bulunan halkın, kadıları vasıtasıyla yardım isteğinde bulunmaları¹⁰² durumun ne kadar vahim olduğunu bir kez daha gösterdi. Artık bir ölüm-kalım savaşına doğru ilerlediğinin farkındaydı. Daha hızlı ilerleyebilmek için ordusundaki yorgun, hasta ve Tuğrul Bey zamanından kalan kendisine itaatte sıkıntı hissettiği bazı askerleri terhis etti. Artık yanında çok az sayıda asker kalmıştı. Her ne kadar Afşin ve civar bölgelerden yardıma gelenlerle daha sonra ordusundaki savaşçı sayısı aratmışsa da o an için yanında itaatte kusur göstermeyen sadece dört bin civarında asker kalmıştı.¹⁰³

Sultan, eşi Seferiye Hatun'la veziri Nizâmülmülk'ü yanındaki değerli eşyaları kurtarmak, çıkabilecek iç karışıklıkları önlemek ve merkezden bölgeye asker takviyesini gerçekleştirmek üzere Hemedân'a gönderdi.¹⁰⁴ Askerlerine,

⁹⁷ Bahsi geçen olaylar hakkında bilgi için bkz. Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, 131-132; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme*, 141; Mikhael, *Tarih*, 149-150; Nikephoros, *Tarihin Özü*, 46-47.

⁹⁸ Seyfüddîn Ebû Bekr İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer*, haz. F.Sümer-A Sevim (Ankara: TTK, 1988), 57; Mikhael, *Tarih*, 150-151; Nikephoros, *Tarihin Özü*, 48-49; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 170; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 100.

⁹⁹ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme*, 142.

¹⁰⁰ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 14-18; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû tarih-i Dimeşk*, 99; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 166; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 18.

¹⁰¹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 98-99.

¹⁰² Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/320-321.

¹⁰³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 170; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 101; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 98.

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 99; Bündârî, *Zübdetü'n-nusra*, 37.

“Ben bu gazada nefsimi zor ve her ne bela gelirse sabrederim, nihayet mücahitler sevabını elde ederim. Eğer sağ kalırsam ganimet alıp saadet ve devlet görürüm. Eğer ölürsem şehitliğe ve Allah'ın yanında yakınlığa ulaşırım. Vasiyetim, benden sonra oğlum Melikşah'ı yerime tahtımda sultan yapmanızdır. Eğer öyle yaparsanız her yerde zafer ve fetih üzere olursunuz. Sözümehalefet ederseniz işiniz dağılır, düşmanlarınızdan size zarar gelir”¹⁰⁵ diyerek bir konuşma yaptı.

Diğer taraftan tâbi emirler ve farklı bölgelerdeki komutanlara haber gönderip kendisine katılmalarını emretti. Hoy-Silvan-Erzen-Bitlis güzergahından Ahlat'a doğru harekete geçti. Sanduk komutasında bir birliği Ahlat civarındaki Bizanslıların üzerine gönderdi. Sanduk, Nikephoros ve Basilakes idaresindeki düşman kuvvetlerini mağlup etti. Üstelik komutan Nikephoros yaralı bir şekilde kaçmayı başarsa da diğer komutan Basilakes ve Hıristiyanlar için manevi değeri yüksek bir haçı da ele geçirdi. Alp Arslan, onu sorguladıktan sonra¹⁰⁶ kutsal haçla birlikte Müslümanların zafer için dua etmelerini sağlamak adına önce Hemedân'a, akabinde Bağdat'a gönderdi.¹⁰⁷ Ahlat'a ulaşınca kadar civar bölgelerden kendisine katılanlarla ordusundaki asker sayısını artırdı.¹⁰⁸ 24 Ağustos 1071 günü Ahlat ile Malazgirt arasındaki Rahve ovasına karargahını kurdu.¹⁰⁹

Alp Arslan, tahmini güç bir sürede Ahlat önlerine gelmişti. Durumu haber alan İmparator büyük şaşkınlık yaşadı. Sultan'ın bölgeye değil, Horasan'a döneceği şeklindeki istihbarat ve tahmini nedeniyle rahat davranışlar sergilemiş, ordusunun bazı unsurlarını talanda bulunmak, erzak ve ganimet elde etmek adına farklı yerlere göndermişti.¹¹⁰ O ana kadar bahsi geçen gelişmelerde tek kârlı çıkan taraf Fâtîmîlerdir. Aslında mevcut durum, Fâtîmîlerin diplomatik bir zaferini göstermektedir.¹¹¹ Zira Alp Arslan, geri dönmek ve Anadolu'nun neredeyse sınırı denilebilecek bir noktada, oldukça zayıf bir halde Diogenes'in muazzam ordusuyla karşılaşmak zorunda kalmıştı. Mısır'a yönelik hedefleri de boşa çıkmıştı. Görünüşte Bizans'a karşı kazanma şansı yok denecek kadar azdı. Kazansa bile artık Mısır'a tekrar gelme şansını yitirmişti. Malazgirt'ten sonraki tarihî süreç de bunu doğrulamıştır.

SONUÇ

Alp Arslan'ın Malazgirt'te askerî dehası ve cesaretiyle elde ettiği zafer, İslâm âlemini büyük bir mutluluğa sevk etmiş, onlara yeni ve kalıcı kazanımların kapılarını aralamıştır. Bizans ve Hıristiyan dünyası ise ağır yenilginin şaşkınlığı ve hayal kırıklığıyla derin bir girdaba sürüklenmiştir. Anadolu artık VII. yüzyıldan itibaren Konstantinapolis hedefli İslâm ordularının akınlar gerçekleştirdiği bir saha olmaktan çıkmış, Müslüman nüfusun yerleşmeye başladığı bir Türk-İslam yurdu olmaya doğru evrilmiştir. Tarihin o andan sonraki seyrinde ciddi değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Malazgirt zaferi, sadece Türk-İslam tarihinde değil, aynı zamanda dünya tarihinde de bir dönüm noktası olmuştur. Bu sebeple o günlerden günümüze Malazgirt Savaşı'nın sebepleri, süreci ve sonuçları üzerinde teferruatlı bilimsel araştırmalar ve analizler yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların ve analizlerin neredeyse hiçbirinde savaş öncesinde Bizans-Selçuklu ve Fâtîmî üçlüsünün durum ve bağlantılarına yönelik gerçekçi bir yaklaşıma rastlanılmamaktadır. Oysa olayın mahiyetinin tam olarak anlaşılabilmesi tüm paydaşların içinde buldukları durumu bilmekle mümkündür. Konuyla ilgili son derece önemli gelişmeler ancak bu sayede görülebilir. Çeşitli sebeplerle gizlilik içerisinde yürütülen,

¹⁰⁵ *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, haz. F. Sümer-A. Sevim, (Ankara: TTK, 1988), 7; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 57; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 101.

¹⁰⁶ Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, 134.

¹⁰⁷ Bûndârî, *Zübdetü'n-nusra*, 38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/72; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 169; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 102; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 99.

¹⁰⁸ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, 170; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, 57; Nikephoros, *Tarihin Özü*, 54.

¹⁰⁹ Sadruddîn, *Ahbâr*, 34; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, 20; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 99.

¹¹⁰ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme*, 141; Mikhael, *Tarih*, 150-151; Nikephoros, *Tarihin Özü*, 49.

¹¹¹ Hamdani, “Battle of Manzikert”, 30.

herhangi bir tarihî vesikada yer almayan üstü kapalı ilişkiler ve ittifaklar ancak bu şekilde anlaşılabilir. Bu çalışmada Malazgirt Savaşı'ndan önce Bizans, Fâtımî ve Alp Arslan'ın durumları teferruatlı bir şekilde incelenerek olayın gerçek mahiyeti ortaya konulmaya çalışılmış ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Bizans, tarihin gördüğü en köklü ve en güçlü devletlerden biri olmasına rağmen Malazgirt Savaşı öncesinde iç ve dış etkenler nedeniyle siyasî, sosyal ve ekonomik açıdan ciddi bir bunalıma sürüklenmişti. Bizans, gelinen noktada özellikle Selçuklu ve onun yönlendirdiği Türkmen akıncı birliklerinin Kafkasya coğrafyası ve Anadolu sahasında kendisi için tehlike arz eden kazanımlarını durdurmak istemiştir. Bu sebeple imparatorluğu, hanedan mensubu olmamasına rağmen Kappadokialı güçlü ve kabiliyetli bir komutan olan Romanos Diogenes'e teslim etmiştir(1067). O, hiç vakit kaybetmeden tüm imkânları seferber ederek içerisine farklı etnik yapılardan paralı askerleri de dâhil ettiği büyük bir orduyla harekete geçmiştir. 1068 ve 1069 yıllarında Anadolu'daki Türk askerî varlığını temizlemek adına peş peşe seferler düzenlese de bunlarda ciddi bir başarı elde edememiştir. Büyük imkânlarla rağmen arzu edilen neticeye bir türlü ulaşamayınca kendisine umut bağlayanların güvenini kaybetmeye başlamıştır. Çok vakti kalmadığını gördüğü için 1070 yılında daha etkili ve teferruatlı bir plan hazırlamıştır. Planına düşmanın iç iktidar mücadelelerini ve rakiplerini de dahil etmiştir. Selçuklu hanedan mensubu Erbasgan o günlerde Kavurd isyanındaki tavrı nedeniyle Alp Arslan'dan kaçarak Anadolu'ya geçmişti. İmparator bu durumdan istifade etmek için onu yanına almış, ona iltifatlarda bulunduğu gibi büyük imkânlar da sunmuştur. Erbasgan'dan istihbarat bilgileri almayı ve Selçuklu ordusunda onun vasıtasıyla ikilik çıkartmayı hedeflemişti. Ancak Bizans ordusundaki muhaliflerinin Erbasgan'ın Selçuklu askerleriyle diyaloga geçtiği yönünde şayiası İmparator'un ondan yeterince istifade edemeden geri göndermek zorunda kalmasına neden olmuştur.

İmparator'un, Akdeniz, Mısır, Suriye bölgelerinin hâkimiyeti nedeniyle aralarında çeşitli çatışmaların yaşandığı Şii-Fâtımî devletini planında rol almaya ikna etmede zorlanmadığı söylenebilir. Zira Abbasî ve onun muhafızı olan Selçuklular, Fâtımîlerin can düşmanıydı. Kuruluşundan o güne emellerine ulaşmada en büyük engel hep Türk askerî güçleri olmuştu. O günlerde ise Selçuklu hepsinden güçlü bir şekilde önüne aşılmaz bir set çekmişti. Diğer taraftan "eş-Şiddetü'l-Uzma" diye isimlendirilen doğal afetler, kıtlık, veba salgını vb.lerinin pençesinde daha da zor günler yaşıyordu. İdarî mekanizması içerisinde de bölünmeler baş göstermişti. Böylesi bir ahvalde Fâtımîlerin, İmparator'un ittifak teklifini hiç düşünmeden kabul ettikleri ifade edilebilir. Abbasî ve Müslüman Türk askerî güçlerine karşı daha önceki zamanlarda defalarca birlikte hareket etmiş, aralarında karşılıklı tavizler içeren antlaşmalar yapmış olmaları da müttefikliklerini kolaylaştırmıştır. Bunların çoğu çeşitli tarih kaynaklarında aktarılmıştır. Ancak Bizans ile ittifak kurması lideri olmak istediği Müslümanların nezdinde Fâtımîlerin prestijini zedelemiştir. Dolayısıyla bu kez antlaşmanın gizli kalmasına özen göstermişlerdir. Zaten İmparator da planının başarıyla icra edilmesi için gizliliğe önem vermiştir. Bu durum ittifakın ve gizli antlaşmanın tarihî vesikalara yansımaları engellemiştir. Ancak olayların gelişimi ittifakı ve ve gizli antlaşma ihtimalini oldukça güçlendirmektedir.

İmparator bir taraftan Erbasgan'ı, diğer taraftan Fâtımîleri yanına çektikten sonra küçük ayrıntıları da ayarlamıştır. Kendisiyle iyi ilişkilere sahip olduğu Nâsıru'd-Devle Ebu Cafer b. Hamdân isimli Fâtımî vezirine, vasalı durumundaki Urfa'ya ve Halep emiri Mahmud'a çeşitli görevler vermiştir. Buna göre Fâtımî veziri Nâsıru'd-Devle menfaat çatışması yaşadığı ordu komutanı Bedrü'l-Cemâlî ve Yeldeniz'e karşı yardım etmeyi kabul etmesi durumunda Fâtımîler adına okutulan hutbeyi Abbasî-Selçuklu adına değiştireceğini, ordusuyla birlikte Mısır'a gelmesi halinde ise ülkeyi kendisine teslim edeceğini söyleyerek Alp Arslan'ın o tarafa yönelmesini sağlayacaktır. Sultan harekete geçtiğinde güzergâhında bulunan Urfa ve Halep yönetimi ve halkı çeşitli yollarla onu meşgul edecek, İmparator kalabalık ordusuyla hedefini gizleyerek harekâtını başlatacak, Anadolu'daki Türk

birliklerini temizleyerek ilerleyecek, Selçuklu sınırlarına geldiğinde Sultan'a durumu bildirecek ancak artık onun için vakit geçmiş olacaktır. Casusluk konusundaki tutumu nedeniyle planın işleyişinden haberdar olamayan Alp Arslan çaresizlik içerisinde yurt savunmasına dönecek, dönmezse üzerine yürünecek ve iki ateş arasında bırakılacaktır. Şayet dönerse muhtemelen Hemedân'da karşı karşıya gelinecek ancak gücü ve vakti mukavemet göstermeye yetmeyecektir. İmparator, savunmasız kalan Anadolu'yu Türklerin elinden kurtarmakla yetinmeyecek Hemedân ve Isfahân dâhil tüm Selçuklu topraklarını ele geçirmiş olacaktır. Ancak Alp Arslan'ın askerî dehası ve cesareti tüm bu planları bozmuştur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Farac. *Abu'l-Farac Tarihi*. çev. Ö.R.Doğrul. Ankara: TTK, 1987.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç. *Selçuklular*. çev. E.N.Necf-A.R.Annaberdiyev. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2006.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. Mısır, 1313.
- Ahmed b. Mahmud. *Selçuknâme*. haz. Erdoğan Merçil. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.
- Antakî, Yahya b. Said. *Tarihi'l-Antakî*. ed. Ö.A.Tedmiri. Trablus: Gross Press, 1990.
- Ataurrahim, Muhammed. *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa*. çev. Kürşat Demirci. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Ayönü, Yusuf. "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler(XI-XII. Yüzyıllar)". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 25/1(2009), 53-69.
- Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Azîmî Tarihi*. haz. Ali Sevim. Ankara: TTK, 1988.
- Bailly, Auguste. *Bizans Tarihi*. çev. Haluk Şaman. İstanbul: Tercüman Yayınları, ts.
- Bayet, Albert. *Dine Karşı Düşüncenin Tarihi*. çev. Cemal Süreyya. İstanbul: Varlık Yayınları, 1970.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Câmi 'u's-sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tarihi'l-kebir*. Mısır, ts.
- Bündârî, Kıvâmüddîn. *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetu'l-usra*. haz. Kıvâmüddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Cahen, Claude. "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı". çev. Zeynep Kerman. *Türkiyat Mecmuası* 17/0(1972), 77-100.
- Cahen, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*. çev. Y.Yücel-B.Yediyıldız. Ankara: TTK, 1988.
- Çağatay, Neşet. "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşu ve Akideleri". *AÜİF Dergisi* 7/1(1960), 63-77.
- Çelik, Aydın. *Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171)*. Ankara: TTK, 2018.
- Çelik, Aydın. "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşu". *FÜSB Dergisi* 15/2(2005), 433-453.
- Çelik, Mehmet. *Süryani Kilisesi Tarihi I*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1997.
- Daşravî, Ferhat. *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyye bi'l-Mağrib*. ed. H. es-Sâhilî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*. çev. M.A.Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Demirkent, Işın. "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Gelişimi". *İÜEF Tarih Dergisi* 0/35(1994), 65-78.
- Diehl, Charles. *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi*. çev. A.G.Bozkurt. İstanbul: İlgî Yayınları, 2006.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış". *AÜİF Dergisi* 41/1(2000), 309-325.
- Eyice, Semavi. *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV.Romanos Diogenes(1068-1071)*. Ankara: TTK, 1971.
- Eymen Fûad Seyyîd. *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*. Kahire: Heyetü'l-Mısriyye, 2007.
- Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*. haz. F.Sümer-A.Sevim. Ankara: TTK, 1988.
- Gibbon, Edward. *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü Tarihi*. çev. Asım Baltacıgil. İstanbul: Tuba Matbaacılık, 1988.
- Günaltay, Şemseddin. *İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?* İstanbul: TTK, 1943.
- Gündüz, Şemseddin. *Yaşayan Dünya Dinleri*. DİB Yayınları, 2010.
- Hâkim en-Nisâbü'rî. *el-Müstedrek*. Riyad, ts.
- Hamdani, Abbas. "A Possible Fâtımî Background to the Battle of Manzikert". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 0/10(1968), 1-39.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni. *Tarih-i Güzide*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK, 2018.
- Hasan İbrahim Hasan. *Tarihi'd-Devleti'l-Fâtımîyyefi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve bilâdi'l-Arab*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1981.
- Heinz Halm. *The Empire of the Mahdi, the Rise of the Fatimids*. çev. M.Bonner. New York-Köln: Leiden, 1996.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen. *Mecmau'z-zevâid*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1967.
- Hüseyin Ali. "Fâtımî-Bizans Siyasî İlişkileri(971-1069)". *ATAD* 6/1(2022), 4-21.
- İmâdüddin İdris. *Uyûnu'l-ahbâr*. thk. M.Gâlib. Beyrut, 1974.
- Ioannes Zonaras. *Tarihlerin Özeti*. çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2008.

- İbn Haldûn. *Mukaddime*. Beyrut, 1967.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Hidâyetü'l-hayâra fî ecvibeti'l-Yehûdi ve'n-Nasârâ*. Kahire, 1987.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmâmüddin. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2000.
- İbn Tağrıberdî. *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*. Kahire: Dâru'l-Kütüb, 1963.
- İbnü'd-Devâdârî. *Kenzü'd-düer ve câmiu'l-gurer*. haz. F.Sümer-A.Sevim. Ankara: TTK, 1988.
- İbnü'l-Adîm. *Bugyetü't-taleb fî tarihi'l-Haleb*. haz. Ali Sevim. Ankara: TTK, 1989.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb min tarihi Haleb*. haz. Ali Sevim. Ankara: TTK, 2014.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem'de Selçuklular*. haz. Ali Sevim. Ankara: TTK, 2014.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen. *el-Kâmil fî't-tarih*. çev. Abdullah Köşe. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- İbnü'l-Kalânîsi. *Zeylû tarih-i Dimeşk*. thk. Süheyl Zekkâr. Dimeşk, 1983.
- İbnü'l-Verdî. *Tarih-u İbnü'l-Verdî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Kâdi Nu'mân. *Risâletü'iftitâhi'd-da' ve*. thk. Vedad el-Kâdi. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1970.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Makrîzî, Ebû Muhammed. *İttiâzu'l-hunefâ bi ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtumiyîne'l-Hulefâ*. Kahire: el-Meclisü'l-Ala, 1971.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: İÜEF Yayınları, 1985.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan. *Mürücu'z-zehab ve meâdinü'l-cevher*. thk. M.M.Kumeyha. Beyrut, 1986.
- Mikhael Attaleiates. *Tarih*. çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2008.
- Mikhail Psellos. *Khronographia*. çev. Işın Demirkent. Ankara: TTK, 1992.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. *Câmiü'd-düvel*. çev. Ali Öngül. İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.
- Nikephoros Bryennios. *Tarihin Özü*. çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2008.
- Nizâmülmülk. *Siyâsetnâme*. haz. M.A.Köymen. Ankara: TTK, 2013.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK, 2011.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Sultan Alp Arslan*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.
- Ponting, Clive. *Dünya Tarihi*. çev. E.B.Özbilen. İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.
- Râvendî. *Râhatu's-sudür ve âyetü's-sürûr*. çev. Ahmet Ateş. Ankara: TTK, 2020.
- Sadrüddin el-Hüseynî. *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiye*. çev. Necati Lügal. Ankara: TTK, 1943.
- Sarıçoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Kardelen Kitabevi, 1999.
- Scognamilla, Giovanni. *Medeniyetler Çatışmasında Batının İnanç Temelleri*. İstanbul: Kara Kutu Yayınları, 2003.
- Sevim, Ali-Erdoğan, Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK, 1995.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zaman fî tarihi'l-âyan'da Selçuklular*. haz. Ali Sevim. Ankara: TTK, 2011.
- Surûr, Cemaleddin. *Siyâsetü'l-Fâtumiyîn*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1994.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar*. Ankara: DTCF Yayınları, 1972.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. M.F.Bedrân. Kahire, 1947.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Tarihu'r-rusul ve'l-mulûk*. thk. M.J.De Goeje. 15 Cilt. Leiden, 1898.
- Tokuş, Ömer. "Fâtımiler ile Sicilya ve Güney İtalya arasındaki münasebetler". *Tarih Dergisi* 59/1(2014), 27-55.
- Urfalı Mateos. *Vekayi-Nâme(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*. çev. H.D.Andreasyan. Ankara: TTK, 2000.
- Vasilev, Aleksander. *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*. çev. A.M.Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. *Tarihu'l-Ya'kûbî*. thk. M.Th.Houtsma. Leiden, 1883.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devletinde Türkler*. Ankara: TTK, 2009.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed. *Düvelü'l-İslâm*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1985.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed. *Tarihu'l-İslâm*. thk. Ö.A.Tedmiri. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1993.

Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu

Ahmet AKMAN

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk Bölümü, Konya, Türkiye,
aakman@erbakan.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 15.08.2023
Kabul: 12.11.2023
Yayın: 31.12.2023

Keywords:

Adalet,
Selçuklu,
Kadı,
Divân-i mezâlim,
Emir-i dâd.

Selçuklu adli yapısı, kendisinden önceki İslâm devletlerinin belli ölçüde devamı niteliğinde kabul edilebilir. Kadılar, şer'î yargının uygulayıcıları olarak sivil davalarda önemli bir konumda ve yargı sisteminin en temel kaynağı olan medreselerde İslâm hukukuna dair bilgileri alarak yetişmektedirler. Selçuklularda, dönemine göre değişmekle beraber maddî hukuk olarak Hanefî ve Şafîî fihri ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde şer'î hukuk yanında örfî hukuk da yine ondan meşruiyetini almak suretiyle kendisine önemli bir alan bulmuştur. Türk devlet geleneğinden izler de taşıyan örfî hukukun uygulayıcıları olan mezâlim mahkemeleri, özellikle kamu hukukunu ilgilendiren alanlarda başta bizzat sultanların adalet dağıttıkları yerler olmuşlardır. Vezirlerin yanı sıra hukuk ve adaletin icrasında Emir-i dâd olarak isimlendirilen yüksek düzeyli görevliler de bu mahkemelerde sultan adına adaletin uygulayıcısı olmuşlardır. Emir-i dâd Selçuklu adliye yapısında özellikle örfî hukuk alanında oldukça merkezi bir yerde durmaktadır. Önemli ve etkin bir konumda, vezirler üzerinde dahi yargısal yetkilere sahip olarak, devlet ve toplum aleyhine işlenen suçların cezalandırılması hususunda görev üstlenmişlerdir. Bu tür önemli ihtilaf ve davaların hallinde oynadıkları roller, kendilerini bu merkezi konumda bulmalarını sağlamıştır. Bu yönü ve günümüz yansımalarına ışık tutması ile makale konuya özgün bir bakış sunmaktadır.

Judicial Structure and the Position of Amir-i Dad in Seljuk

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 15.08.2023
Accepted: 12.11.2023
Published: 31.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Justice,
Seljuk,
Qadi,
Diwan-ı mazalim,
Amir-i dad.

The Seljuk legal system continued the Islamic tradition. The qadis, who practice shari'a law, are crucial to civil matters and are schooled in Islamic law in madrasahs, the foundation of the legal system. Hanafi and Shafi'i fiqh became substantive law in the Seljuks, though it altered through time. Hanafi and Shafi'i fiqh became substantive law in the Seljuks, though it altered through time. In addition to Shari'a law, customary law gained credibility during this time. The Mazalim courts, which practice customary law and have ties to the Turkish state tradition, have historically been where sultans administered justice, particularly in public law. Besides viziers, high-level officers known as amir-i dad enforced justice for the sultan in these courts. Amir-i dad holds a significant role in Seljuk courthouses, particularly in customary law. They punished governmental and social crimes by having judicial powers over the viziers, a crucial and effective role. Their role in resolving major disagreements and lawsuits put them in this position. With this aspect and shedding light on today's reflections, the article offers a unique perspective on the subject.

Atıf/Citation: Akman, Ahmet. "Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 8 (Aralık 2023), 40-57. <https://doi.org/10.47702/sema.2023.30>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Devletin en temel erklerinden birisi olan yargı, tarihi süreç içerisinde basit ve sade bir hâlden giderek daha kurumsal yapılara dönüşmüştür. Müslüman toplum ve devletlerde Hz. Peygamber'den (s.a.) itibaren yargı fonksiyonu, toplumsal huzur ve güvene hizmet eder şekilde uygulanarak, adalet ve hakkaniyet temelinde, ilkelerini naslar ve doğru uygulama örneklerinden alarak gelişmiştir. Muaz b. Cebel'in vâililik ve kadılık görevleri yürütmek için Yemen'de görevlendirilmesi ilk örneklerdendir. Uygulamada özellikle Hz. Ömer ile gelecek dönemlere ışık tutacak prensipler ortaya konulmuştur. Bu dönemde valilik dışında müstakil yargı ile görevlendirmeler yargının yürütmeden bağımsızlaşmaya başladığına işaret eder. Bu bağımsızlaşmanın sebepleri arasında İslam coğrafyasının genişlemesi, karşılaşılan hukuki ihtilafların çeşitlenmesi ve çoğalmasında sayılabilir. Hz. Ömer'in hâkim olarak atadığı Ebu Musa el-Eş'ari'ye yargılamada günümüze de ilkesel anlamda örneklik teşkil eden yargılama kurallarını ihtiva eden mektubu şöhretini hala sürdürmektedir.¹ Muhâkeme usûlü ve teşkilatına ilişkin olarak mezheplerin kuruluş ve sonrasındaki kurumsallaşma süreçlerinde, klasik fıkıh kitapları içerisinde Kitabü'l-Kaza bahislerinde ve ayrıca Edebü'l-Kazâ ve Edebü'l-Kâdî başlıklı çeşitli monografik eserlerde yargı teşkilatı ve yargılama konusu literatürdeki yerini almıştır.²

İslâm hukuk tarihinde devlet başkanı fonksiyonları arasında sayılan ve geleneksel olarak kadıların ifa ettiği yargılama görevinin teorik temelinde vekalet ilişkisinin varlığı kabul edilir. Yargı görevini yerine getirenler devlet başkanı/halifenin vekili olarak, onun çizdiği çerçevede yetkili ve görevlidirler. Yetki kavramı ile yargı bölgesi, görev kavramı ile de hâkimin bakacağı konular anlatılmak istenir. Her ikisi de, yani görev ve yetkinin kapsamı devlet başkanı tarafından belirlenir. Bu vekalet ilişkisi hâkimin kendisini atayan devlet başkanını yargılamaya engel değildir. Kadının verdiği kararlar, devlet başkanı dahil herkes için yerine getirilmesi mecburi ve bağlayıcılık vasfı taşır.³ Teşriî ve icrâî sorumlulukların Sultan ve Hâkan'a ait olduğu anlayışı, Selçuklu ve diğer Türk-İslâm devletleri geleneğine yabancı değildir.⁴ Kadılar yargı görevini yaptıkları yerlerde devlet başkanını temsilen adaletin tesisinde söz sahibi olmuşlardır.⁵ Azil hususunda da devlet başkanı bu yetkisini keyfî ve hukuka aykırı olarak kullanamazdı. Bu bakımdan çok erken zamanlardan itibaren hâkimlerin bağımsızlığı uygulamada açıkça kendisini göstermiştir. Hâkimlerin ilim sahibi oldukları düşüncesi yerleşmiş, kendileri ve kararlarına saygı gösterilmesi hususunda hassasiyet gösterilmiş ve hâkimlerin azlinde keyfilik söz konusu olmamıştır.⁶

Devlet başkanı tarafından yapılan atama menşurlarında, kadılara gereken değer ve saygının gösterilmesi, kadı mahkemesinde verilen kararların infazıyla ilgili konularda icra ve idare organları tarafından elden gelenin yapılması ifadeleri yer alır. Yüksek dereceli idarecilerin atanma belgelerinde de kendilerinden kadılarla istişare etmeleri ve onlarla işbirliği yaparak yol kesen ve hırsızlık yapanların cezalandırılması istenmektedir. Bu çerçevede kadının görevleriyle ilgili her konuda devlet erkânı gereken desteği vermişlerdir. Kadı verdiği kararlarda hata ve yanlışlık yapmadığı sürece cezalandırılmazdı. Bir kadının cezalandırılmasına da yargı yoluyla yani bir kadı marifetiyle karar verilir.⁷ Devlet başkanları adli hiyerarşiye müdahil olmazlar ve kadıların karar ve çalışma esaslarına karışmazlardı. Hiyerarşide kadılıkudât'tan sonra vilayet kadıları, sonra şehir ve mahallî kadılar ve onlara bağlı nâipler görev yapmıştır.⁸ Kadılar kendi yargı bölgesi içindeki devlet başkanı ve halifenin taraf olduğu yargısal işlere de bakmaktaydı. Yüksek rütbeli devlet görevlileri mahkemeye çağrıldıkları zaman gelmeleri gerekir. Gelmedikleri takdirde zorla mahkeme huzuruna çıkartılmaktadırlar.

¹ Ebû'l-Hasen el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 80.

² Fahrettin Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları* (İstanbul: İFAV, 2017), 61.

³ Ali Himmet Berki, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku* (Ankara:1955), 51; Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2002), 330.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayını, 1998), 232.

⁵ Halil Cin - Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017), 147.

⁶ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayını, 1941), 53; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996), 2/131; Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Selçukî Devletleri Tarihi (Aksaraylı Kerimeddin Mahmud'un Müsamerat-al-Ahyar adlı Farsça Tarihinin Tercümesi)*, çev. Mehmet Nuri Genç Osman, önsöz ve notlar Feridun Nafiz Uzluk (Ankara: 1943), 174.

⁷ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 53; Ann Katharine Swynford Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz, Ankara: TTK, Belleten 37, 147 (1973), 367.

⁸ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Aştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *TAD 2/2-3* (Ankara: Ankara üniversitesi Basımevi, 1964), 371-372

Selçuklularda sultanların yılda bir defa kadı huzuruna çıkması şeklindeki gelenek uzunca bir süre devam etmiştir.⁹

Abbasiler döneminde kurumsallaşma yönünden yargıda meydana gelen değişiklikler, Selçuklular dahil sonraki İslâm devletlerine tesir etmiştir. Devlet başkanı kural olarak adaleti toplumda tesis etmekle yükümlüdür. Bunun için İslâm hukuku sınırları içerisinde kalarak gelenek, töre ve kanunnameler yolu ile düzenleyici tasarruflarda bulunmuşlardır. Örfî hukuku oluşturan bu düzenlemeler toplumdaki herkesin uyulacak kurallar hakkında önceden bilgi sahibi olmasını sağlayarak, hukuka dayalı bir düzen tesis edilmesini sağlamıştır. Sadece hukuki düzenlemelerin varlığı bir toplumda hukuka uyulmasını sağlamada yeterli olmaz. Ayrıca ihtilafların devlet tarafından yetkilendirilmiş hukuk ve yargı yerleri vasıtasıyla çözülmesi gerekir. Abbasiler dönemi, yargının yapı ve kurumsallaşması adına bir dönüm noktası kabul edilebilir. Yetki çevreleri çoğaltılarak, merkezi yerlerdeki yargı çevresi sayıları artırılmıştır. Bu çerçevede kadıların atanması ve denetlenmesi dahil bazı idari konularda üst makam kabul edilebilecek *kadilkudât* makamı ihdas edilmiştir. Kadıların atanmalarından itibaren tarafsızlık ve bağımsızlıklarına dikkat edilmiş, atanacak kimselerin fıkıh bilgisi yanında, dini konulardaki hassasiyetine de bakılmıştır.¹⁰ Bu çerçevede ilk defa İmam Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) talebesi Ebu Yusuf (ö. 182/798) bu makama getirilmiştir. On altı yıl kadar bu görevde kalan İmam Ebu Yusuf, yargılamanın Hanefî Mezhebine uygun tarzda yerleşik hale gelmesinde etkili olmuştur. Ancak bu durum kendisinden sonraki kadilkudâtların tamamen Hanefî oldukları anlamına gelmemektedir.¹¹

Hukuka dair çalışmaların bu dönemde nicelik ve nitelik olarak artması toplumda fukahanın itibarını artırmış, en önemlisi bir dönem kadı olarak da atanan valilerin yargı üzerindeki etkisinin azalması ile, yargının yürütmeden bağımsızlaşma süreci de hızlanmıştır. Yargıdaki kurumsallaşma süreci, Abbasiler ve sonrasındaki İslâm devletleri ile Selçuklular döneminde de devam etmiştir. Bu nedenle Selçuklular ve diğer Türk-İslâm devletlerinin hukuki yapılarında doğal olarak benzerlikler bulunmaktadır.¹² Selçuklulardaki adli yapı Abbasiler ile Gazneliler ve Karahanlılar başta olmak üzere çeşitli Türk devletlerinin gelişerek devamı kabul edilebilir. Özellikle kamu hukuku alanında Büyük Selçuklu Devletinin kendisinden sonraki beylikler ve Türkiye Selçuklu Devletini etkilediği gözlenir. Bu etkileşim belli ölçüde Osmanlı Devleti bakımından da söz konusudur.¹³ Esasen yargı alanında baştan itibaren değişimde süreklilik yanında etkileşim hep olagelmıştır.¹⁴ Makale temelde yargılama usûlü de dahil olmak üzere Selçuklularda adli teşkilat ve Emir-i dâd konularını ele almayı amaçlamaktadır. Ancak öncesinde bu konulara temel çerçeve oluşturduğunu düşündüğümüz şer'î-örfî hukuk konusu ile dönemin yargı ve adalet anlayışına temas edilecektir.

1. Şer'î ve Örfî Hukuk

Osmanlı ve öncesindeki Selçuklu dönemleri dahil Türk-İslâm devletlerinde özellikle kamu hukuku alanında olmak üzere şer'î ve örfî hukuk ayırımından bahsedilir. Doktrinde bu konuda farklı düşünceler olmakla birlikte meseleye İslâm hukuku temelinde bakılması görüşü ağırlık kazanır. Türk-İslâm geleneğindeki devlet nizamını ve yönetimde birlik anlayışını sağlayan töre ve gelenekler, İslâm hukukunda var olan '*ülû'l-emr*'in devletin düzen ve intizamını sağlamada kullandığı hukuki araçlar ile kişilere yönelik devlet başkanına meşru düzen içerisinde yer alan itaat emri birbirini bütünleyen bir anlayış sergilemiştir. Bu durum, devlet başkanının

⁹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 369-370.

¹⁰ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 61; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özeydin (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 10/213; Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni* (İstanbul: Şema Yayınları, 2006), 646.

¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997), 14/345; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar)", *Belleten* 61/232 (1997), 598; Ahmet Hamdi Furat, "Kadilkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kadilkudâtlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 106, 120.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Ankara, TTK, 4. Basım, 2014), 11; Mehmet Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1986), 56-57; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 146; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar (132-232 / 750/847)* (Ankara: TTK, 1997), 26-27.

¹³ Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağam* (1995), 41.

¹⁴ Mehmet Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2005), 25-28.

emirlerinin, atama tasarrufları gibi bireysel (tekil) işlem ve kararlardan oluşmasının yanı sıra genel düzenleyici işlem mahiyetinde olan kanunnameler şeklinde de kendisini göstermiştir. İslâm hukukuna göre özellikle hükme delaleti kesin olan nassın bulunmadığı hususlarda, devlet başkanının belli bir ichtihâd görüşün yanında durması ve hukuki boşluğun varlığı hâlinde de uyulması zorunlu kural koyması mümkündür. Bunun temel bir nas veya kuralla çatışmaması gerektiği ve böylece kendisi dahil herkesi bağlayıcı meşru bir hukuk kuralı ve teşriî (yasama) düzenlemesi oluşturacağı kabul edilir. Bu hâliyle de İslâm hukuku dairesi içerisinde yerini alır.¹⁵

Selçuklu sultanları da bu anlayışa uygun olarak uyulması zorunlu ferman ve kanunlar yayınlamışlardır. Bu tür kanuni düzenlemeler sosyal düzen kuralları içerisinde şer'î hukukun yanı sıra örfî hukuk adı verilen hukuk kuralları olarak mer'î yapıda yer aldığını ve toplum düzeni açısından devlet başkanına uyulması zorunlu bu tür düzenlemeleri yapma otoritesi verildiği görülür. Hatta daha sonra ele alacağımız Emîr-i dâd adı verilen görevliler bu tür örfî düzenlemelere uymayı sağlamak adına, aykırı hareket edenlere cezai takibat başlatmışlardır. Örfî hukuk zaman içerisinde kadı mahkemelerinin yanı sıra mezâlîm mahkemeleri örneğinde olduğu gibi kendi yargı sistemini oluşturmuştur.¹⁶ Esasen ceza, idare ve vergi hukukuna dair hususlarda Selçuklulardan önceki dönemlerde de devlet başkanları çeşitli düzenlemeler yapmış, ceza hukukuna ilişkin konularda ta'zir kapsamında, diğer alanlarda şer'î hukukun sınırları içerisinde ve devlet başkanının yetkisi dahilinde hukuki düzenlemeler yapılmış ve bunlar yargılamada maddi hukuk kuralı olarak uygulanmıştır. Esasen aralarında zaman zaman uygulamada ihtilaflar çıksa da bunlar birbirlerini bütünüleyen bir anlayış içerisinde uyumlu ve dengeli olarak uygulanmışlardır.¹⁷ Sultanların yeni fethedilen şehirlerde 'Mezâlîm'e çıkararak adalet dağıtma anlayışında eski Türk geleneklerinin devamına dair izler görülür. Bu uygulama normal zamanlarda da haftanın belli günleri şeklinde devam etmiş ve böylece örfî hukuk mezâlîm ile uygulama imkânı bularak, yargılama-hukuk ilişkisini güçlendirmiştir.¹⁸

Türk-İslâm geleneğinde hükümdarın var olan düzenleme yetkisi örneğin Sultan Melikşah döneminde özel bir düzenlemeye de konu olmuştur. Âdil Sultan lakabıyla da tanınan Sultan Melikşah kadın ve mülkiyet hukukuna dair bir kanun çıkarmış ve böylece dönemine göre örnek bir kanunlaştırma ile hukuk hakimiyetini tesis etme yönünde önemli bir adım atmıştır. Şer'î ve örfî karaktere sahip olan düzenleme kapsamında akitler, alım-satım, temerrüt gibi özel hukuku ilgilendiren konuların ele alınması da dikkat çekmek gerekir.¹⁹ Sultanlar hakimiyet kurdukları yerlerde narhların kontrolünü sağladıkları, ölçü aletlerini denetleyerek var olan yanlışlıkları düzelttikleri ve böylece hukuk düzeninin bozulmasına meydan bırakmadıkları görülmüştür.²⁰

2. Yargı ve Adalet Anlayışı

Selçuklularda Mezâlîme çıkararak adalet dağıtma eski Türk geleneklerine yabancı olmayan bir uygulamadır. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Beyin Nişabur'u fethi sonrası (1038) Mezâlîm Divanı'na çıkararak halkın şikayetlerini dinlemesi bu döneme ait ilk örneklerdendir. Haftanın belirli günleri halkın şikayetleri

¹⁵ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 95; Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), 28; Mehmet Âkif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet* (İstanbul: Klasik, 2017), 24; Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri", *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 120.

¹⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 59; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta, 2019), 14; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 7/203; Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 7/284.

¹⁷ Wilhelm Barthold - Mehmet Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarih* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984), 304; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 369; Ahmet Atilla Altan, *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 14.

¹⁸ Osman Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken, 2009), 76, 285; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri* (Ankara: TTK, 2000), 1/262-265; Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (1964), 368; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (İstanbul: 1976), 134.

¹⁹ Barthold - Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 306; Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 30; Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006), 141; Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi* (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2011), 187; Ömer Menekşe, "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak el-Mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâ'idü's-Sher'iyye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 569, 593; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah* (İstanbul: 1973), 141-142.

²⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil (İstanbul: Tercüman, 1977), 2/133; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh, 2018), 484.

dinlenir, suçlular yargılanır ve cezalandırılırdı.²¹ Bu esnada şehirde önceki dönemden Gazneli Devleti kadısından yardım ve destek istendiği ve söz konusu kadının da görevine devam ettiği görülür. Bu uygulama adalet yapılanmasında Türk devletlerindeki sürekliliğe işaret etmektedir. Büyük Selçuklu dönemi başlangıcından itibaren kadılıkudât ve kadıların atanmaları ile görev ve yetkilerine dair bilgiler rastlanır.²² İslâm hukukunda yargı yetkisinin devlet başkanı ile hâkim arasındaki vekalet ilişkisine dayandığını işaret etmiştik. Bu anlayıştan mülhem yargı yetkisi esasen devlet başkanı olan sultana aittir. Bu sebeple yetkinin esas sahibi Selçuklu sultanları da haftada iki gün Mezâlîm Dîvanı'na çıkmaktaydılar. Bu yüksek mahkemede başkan sıfatıyla kişilerin şikayetlerini dinleyerek, davaları çözüme kavuşturmuş ve adaleti tesis etmişlerdir. Sultanlar bir hâkimin sahip olduğu yetkilere sahip olarak davaları dinler, delilleri takdir eder ve gerekli cezai ve hukuki kararları verirlerdi. Birçok örnekte rastlandığı gibi, devlet başkanının tutuklama ve ta'zir cezası kabilinden ölüm ve diğer cezaları verebiliyor oluşu, toplumsal düzenin sağlanmasına katkıda bulunmuştur.²³ Sultanlar gerekli gördüklerinde yerlerine naip de görevlendirmişlerdir. Müslüman Türk devletlerinin yargı anlayışında adaletin tesisi düşüncesi esas alınmıştır. Devlet hakimiyetinin sağlanmasında adaleti tesis edebilmek önemli bir şart olarak görülür ve devlet başkanının adalet vasfı meşruiyeti için en temel unsurlardan kabul edilir. Devlet başkanları örf ve hukuki düzene ne kadar riayet ederse, halk da onlara aynı şekilde itaat eder.²⁴

Selçuklu döneminin geneli itibarıyla toplumda adaletin sağlanması maksadıyla askerın gasp, yağma ve zulüm yapmasının engellenmesi, insanların mesken ve diğer gayri menkullerinin işgal edilmemesi, can ve mal emniyeti ile vergide adaletin sağlanması maksadıyla ağır gelen bazı örfî vergilerin kaldırılması ve hak arama yollarını açık tutarak suçluların cezasız kalmamasına önem verilmiştir.²⁵ Türkiye Selçuklularında sultanın görevi üstlenirken yapılan özel törenlerde adaletten sapılmayacağına dair yemin etme geleneği vardır.²⁶ Ayrıca adli yapıda görev alanların çeşitli divanlar başta olmak üzere yürütmeye görev almamaları ile yargı mensupları üzerinde siyasi ve idari baskı oluşacak ortamlardan uzak olmaları sağlanmıştır.²⁷ Selçuklu sultanlarının yanı sıra vezirlerin de adaletin tesis edilmesinde önemli katkıları olmuştur. Vezirler kazaî yetkilerini haftanın belirli günleri şikayetleri dinleyerek davalar hakkında kararlar vermek suretiyle kullanmışlardır. Yargısal bakımdan sultanın vekili olarak Mezâlîm Dîvanı'na başkanlık ederek bürokrasinin üstünde yer alan kamu görevlilerini yargılamışlar ve ayrıca bu mahkemenin görev alanına giren diğer hukuki faaliyetleri yerine getirmişlerdir.²⁸

3. Yargı Teşkilatı

Bu bölümde konu, kadı mahkemesinden başlayarak, kadılıkudâtlık, askeri ve mezâlîm yargısı, teşkilat ve ispat hukuku çerçevesinde beş alt başlıkta ele alınmaktadır.

3.1. Kadı

Selçuklularda yargı teşkilatında temel unsur kadılardır. Yargı sistemi tek hâkimli ve tek dereceli olarak varlığını sürdürmüştür. Kadılar dönemin başta Nizamiye olmak üzere medrese eğitimi sonrası mesleğe intisap etmekteydiler.²⁹ Nizamiye medreselerinde Şafiî fikhî ağırlıklı olmak üzere diğer mezheplere de yer verilerek fikh ve fikh usûlü eğitimi alınmıştır.³⁰ Nizamülmülk de yargının üzerine bina edildiği kadılık görevinin gerekli liyakate sahip kimseler tarafından yürütülmesi ve gerekli vasıflara sahip olmadığı ortaya çıkan kadıların

²¹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 98; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, (İstanbul: 1976), 134; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi* (Ankara: TTK, 1989), 68; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, (İstanbul: İ.Ü. Yayınları, 2001), 226.

²² İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976), 807; Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 25, 30.

²³ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 17; Sedat Mehmed, *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 119.

²⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Muzaffer Tunçel (Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019), 23, 54, 139; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün* (İstanbul: MEB, 1997), 339.

²⁵ Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 342; Köymen, "Sencer", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB (1964), 10/492.

²⁶ Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 347.

²⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 354; Kafesoğlu, "Selçuklular", 400; Alptekin, "Büyük Selçuklular", 204.

²⁸ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 373; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezir ve Divân)* (Ankara: TTK, 2020), 60-61; Veli Vehbi Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", *İstem* 16/32 (2018), 312.

²⁹ Köymen, "Alp Arslan Zamani Kültür Müesseseleri I Üniversiteler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 4 (1975), 87.

³⁰ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamani* (Ankara: TTK, 1992), 3/226; Çağfer Karadağ, "Selçukluların Din Politikası", *İstem* 1/2 (2003), 106-107.

azledilmesi gerektiğini söylemiş ve bu yönde uygulamalar gerçekleştirmiştir. Kadıların esasen sultanın temsilcisi olduğu düşüncesinden hareketle kadıların temsil kabiliyetini hâiz olmaları gerektiği düşüncesi ön planda olmuştur. Bu sebeple kadılar devlet başkanının nâibi sıfatıyla hareket etmekte ve sultana karşı sorumlu kabul edilmektedirler. Bu durum kadıların görevlerinde bağımsız hareket etmesini sağlamıştır.³¹ Kadıların hür ve âkil olmalarının yanı sıra, adalet sahibi ve hukuk bilgisinde yetkin olması şartları aranmıştır.³² Kadıları devlet başkanı tayin etmekle birlikte, onun ölümüyle azledilmiş olmamaktadır.³³ Çünkü kadıların gerçekte kamu adına görev yaptıkları kabul edilir. Kadılar ancak bu görevi yerine getirmeye engel körlük, bunaklık gibi fiziki hâllerinden ötürü ve ayrıca görevin yapılışına ilişkin olarak yolsuzluk ve rüşvet durumlarında azledilirlerdi. Hz. Ömer zamanında valilerin kadı tayininde yetkili oldukları görülmüştür. Selçuklularda vezir ve kadıkudâtlar da zaman zaman bu yetkiyi kullanmışlardır. Bu hususun temelinde devlet başkanından alınan vekaletin kapsamında ikinci görevlendirmeleri de (tevkil) içerdiği düşüncesi yer alır. Ancak asıl yetki devlet başkanında olmaktadır.³⁴ Tayin edilecek kadı adayının gerekli liyakate sahip olması yanında görev ve yetki bakımından, yani vazifesinin kapsamına nelerin girdiği ve yer yönünden yetkili olduğu bölgenin de belirgin olması gerekmektedir.³⁵ Bu belirlemeleri tayin onayı kabul edilebilecek olan kadı menşurlarında görmekteyiz. Görevlendirme ve azlin ilgililer tarafından bilinmesi maksadıyla duyurulması gerekir. Bir kadının yeni menşurla yetkili olduğu yerin değiştirilmesi de mümkündür. Kadının azledildiğini bilmeden verdiği hüküm geçerlidir. Selçuklularda kadılar azli gerektiren bir durumla karşılaşmadıkları sürece görevlerinde sürekli olmaları esastır.³⁶

Kadı içtihat ehliyetini hâiz değilse, bir mezhebin görüşü ile karar vermesi umumi kaidedir. Bölgesi ve dönemine göre değişmekle birlikte amelde Hanefî, Şafîî; itikatta ise ehl-i sünnet anlayışı çerçevesinde Maturidî, Eş'arî ve de Mütezilî mezhepte kadılar görev yapmıştır. Nizamiye medreseleri sonrası Şafîî mezhebine mensup kadılar daha çok görev almışlardır. Kadıların zaman zaman medreselerde fıkıh alanında ders verdikleri de vârittir.³⁷ Kadıların verdiği hükümler temel usul kaidelerine ve naslara aykırı olmadıkları sürece kesin olarak kabul edilirler. Hükümler duruma göre kadı naipleri veya mahalli yöneticiler ve kadılara bağlı muhtesipler tarafından yerine getirilirdi.³⁸ Kadıların karar verirken ihtiyatlı, aceleci olmayan, en önemlisi tarafsız ve adaletli olmaları gerekir. Yanlış kararlardan dönmek kadı için mümkün ve hatta gereklidir. Ayrıca davaların gecikmemesi için çaba sarfederek adaletin bir an önce tahakkukuna gayret göstermek de icap eder. Bu sebeple yargılamalar serîdir. Kadı gerektiğinde sulh yoluna da başvurmalıdır. Hükümde müsamaha gösterilmez ve hatta zaman zaman kadıların baktığı ve sultanın da taraf olduğu davalarda, sultan hasmıyla beraber duruşma esnasında ayakta yargılamaya muhatap olmaktadır.³⁹

Kadıların davalara bakmak dışında hukuki olmayan bazı idari görevleri de vardır. Bunlar içerisinde vezirlik dâhil üst düzey siyasi ve uluslararası boyutları olan görevler sayılabilir. Hukuki boyutları olan vakıf, vasiyet, tereke taksimi gibi konularda da çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Bunlardan tereke ve vasiyetlerin taksimi ve yönetilmesi sadedinde birçok konu kadılar tarafından yerine getirilmiştir. Vasiyet, ölüme bağlı bir tasarruf olarak, ölenin iradesi ve dayandığı hukuki esaslara uygun olarak infaz *edilmelidir*. Ölenin borçlarının ödenmesinden sonra, alacaklıların ve diğer mirasçıların haklarına riayet edilerek terekenin üçte birlik sınırı

³¹ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 67; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 369; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 159; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 354; Salim Koca, "Selçuklular'da Teşkilat ve Kültür", 1-2. *Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1993, 18.

³² Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 137.

³³ Ali Himmet Berki, *İslâm'da Kaza Hüküm ve Hâkimlik ve Tevabii* (Ankara: 1962), 8.

³⁴ Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi* (Ankara: DİB, 2020), 36,159.

³⁵ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 81.

³⁶ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* (Ankara: TTK, 2104), 40-46; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 3/226; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 173.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, 10/334; Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 232; Abdülbâkîy Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik* (İstanbul: Der Yayınları, 1987), 86, 202, 207, 209; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya* (Konya: 1998), 76; İbrahim Coşkun, "Eş'arî Kelamının Selçuklu/Nizamiye ve Osmanlı Medreselerine Girişi ve Kimi Eş'arî Yorumların Toplumdaki Yansımaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2020), 13; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/189.

³⁸ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran (İstanbul: E Yayınları, 1979), 193, 228; Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, 157, 469.

³⁹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dâir", 360-370.

içerisinde vasiyet yerine getirilir. Mirasçılarının bulunmadığı durumlarda ise devletin mirasçılığının da gözetilmesi gerekir.⁴⁰ Yetimlerin, veli ve vâsî olmayan kadın ve sahipsiz kimselerin vâsîliği de kadınların görevleri arasındadır. Bu kimselerin sahip oldukları mali haklar üzerinde onların haklarını koruma maksadıyla kadının velayet-i âmmesi söz konusudur. Bu tür kimselerin mallarına yönelik tecavüz ve müdahalelere karşı savunmasız oldukları düşüncesiyle, kamu, kadı vasıtasıyla nezaret ve gözetim fonksiyonu yerine getirir. Bu gibi kimselerin mâmelekini idare edecek olgunluk ve yetkinliğe kavuşması ile şahitlerin huzurunda malları kendilerine teslim edilir ve bu görevler kadı veya güvenilir yed-i eminler tarafından yerine getirildi.⁴¹

Kadınların görevleri arasında vakıflara ilişkin davaları görmek yanında, vakıflara tevliyet ve nezaret etmek şeklindeki bazı idari işler de sayılabilir. Mescit, cami ve bunların müstemilatının bakımı, korunması ile diğer vakıf eserlerinin aynı şekilde muhafazası ve zâyi olmamasından kadınların sorumluluğu vardır. Vakıf hukukunda vakfın yönetsiz kalmaması esastır. Bunun için vâkîf (vakfeden) öncelikle kendisi veya lehine şart kıldığı kimseyi meşrû müteveli olarak belirler, ayrıca tevliyet görevi bir sebepten münhal kalınca yeni mütevellinin nasıl tespit edileceğini de vakfiyede tespit ederdi. Bu hususlar yeterli belirginlikte olmayıp tevliyet makamı boş kaldığında, velayet-i âmme sahibi kadı tarafından müteveli ataması yapılır ve buna da mansup müteveli adı verilir. Vakıf hukukunda esas olan vakıfların mütevellileri tarafından yönetilip, hâkim tarafından denetlenmesidir. Kadınların vakıflar üzerinde belirli dönemlerde muhasebe denetimi ve şikâyet üzerine veya re'sen denetim yapma yetkileri olmuştur. Bu denetimlerde vakfın gelir ve giderleri ile bu görevlerin vâkîfin şartlarına uygunluğu öncelikle denetlenir. Vakıf hukukunda 'vâkîfin şartı şâri'in nassı gibidir' kuralı, en temel esaslardandır. Vakfın geliri öncelikle vakıf malların tamir ve bakımına harcanır. Kalan kısım ancak galle fazlası olarak istihkak sahiplerine dağıtılması gerekir. Bu bakımdan titiz bir şekilde vakıflar kendi nâzırları ve kadınlar tarafından denetlenir ve gerekirse uygun davranmayan yöneticiler tazmin ve azil sorumluluğuna tâbi tutulurlardı.⁴² Bu kural vakıflarda dâimiliği sağlayan en temel hususlardan olmuştur. Vakıfta önemli hususlardan birisi de şartları gerçekleştiğinde vakıf malının başka bir malla değiştirilmesidir. İstibdâl adı verilen bu uygulama, tarihi süreç boyunca sürekli hakimlerin kontrolünde gerçekleşmiştir. Hatta vâkîf vakfiyede istibdâl yasağı getirmiş olsa dahi, vakfın maslahatı gerektiriyorsa hâkim kararı ile istibdâl yapılabilmektedir.

Vakfa ait hususlar Selçuklular dahil olmak üzere İslâm hukuk tarihi boyunca daima kadı mahkemelerinin görev alanında olmuştur. Şer'îye mahkemelerinin görevlerinin en çok daralmış olduğu II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı hukukunda yürürlüğe girmiş 1917 tarihli Usul-i Muhâkemat-ı Şer'îye Kararnamesinde de vakıflara ilişkin davalar şer'îye mahkemelerinin görevleri arasında olmuştur (md. 7).⁴³ Selçuklularda da belirtilen hususlar kapsamında velayet-i âmme yetkilisi kadının nezaret görevi vardır. Bu görev aynı zamanda kadıkudât olan Konya Kadısı başta olmak üzere diğer kadınlar tarafından yerine getirilmiştir. Ancak vakıfların çoğalmasından dolayı daha etkin denetim ve merkezileştirme ihtiyacı doğmuş ve genel olarak bütün vakıflardan sorumlu evkaf nezareti (Dîvan-ı tevliyet) görevlendirmesi de yapılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak bu göreve I. İzzeddin Keykavus (ö. 1220) tarafından nâzır olarak Cemaleddin Ferruh atanmıştır. Kendisi bu esnada sultanın hassa hazinedârı olarak görev yapmaktaydı.⁴⁴ Vakıflar dışında evlenme ve boşanmaya ilişkin davalar da kadı mahkemelerinde görülmektedir. Selçuklularda velisi bulunmayan yetimlerin, kadınların nikah, mehir, kefalet (denklik) hususlarını gözeterek evlenme işleri velayet-i âmme sıfatıyla kadınların kontrolüne tâbidir.⁴⁵ Kadı sicillerine göre kadınların günümüzde noterler tarafından yapılan bazı işlemleri yaptıkları görülür. Bunlar arasında; borç ikrarı, alım-satım, vakıf, hibe, kefalet ve sulh gibi bazı anlaşmalar sayılabilir. Vasilik görevi gereği bazı belgelerin muhafazası ve bunların ilgilileri ile teâtisi yanında, şahitler huzurunda yapılan akitlerin tasdik edilmesi ile bazı kamusal ve idari anlaşmalar da sayılabilir.⁴⁶

⁴⁰ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 370.

⁴¹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 370.

⁴² Köprülü, "Vakıf müessesesinin hukuki mahiyeti ve tarihi tekâmülü", *Vakıflar Dergisi 2 (1942)*, 22; Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları* (Ankara: TTK, 2014), 436.

⁴³ Düstür, 2/9, 794; Takvîm-i Vekâyi', no: 3046, 14.

⁴⁴ Turan, *Resmî Vesikalar*, 44, 174; Hüseyin Yazıcı, "Atabey Cemaleddin Ferruh b. Abdullah", *Çankırı'nun Manevi Mimarları*, Çankırı (2017), 384.

⁴⁵ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îyye fi'l-Umuri'l-Ala'îyye Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996) 1/194; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 370.

⁴⁶ İbrahim Ülker, "İki Belge Işığında Anadolu Selçuklularında Noterlik İşlemleri", *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ed. Prof. Dr. Fethi Gedikli, İstanbul: Onikilevha (2016), 35-36.

Selçuklularda nazari olarak kadıların geçiminden beytülmal sorumludur. Kadılar diğer devlet görevlileri gibi devletten maaş almaktadırlar. Selçuklu dönemi menşurlarında kadıların maaşları tespit edilmekte ve ödenmesi için idari görevlilere talimat verilmektedir. Ayrıca din hizmetlerini yerine getiren bazı görevlilerde olduğu gibi, kadılar maaş yerine geçmek üzere iktâlara da sahip olmuşlardır.⁴⁷ Hatta kadı gelirlerinde bazı avarız yükleri ve vergilerden muafiyetler de söz konusu edilmiştir. Selçuklular dönemi itibariyle başlangıçta önemli merkezlere kadı tayini yapılırken, giderek kadılık yetki çevresi sayıları artmış ve böylece birçok yere kadı atanmıştır.⁴⁸ Tayin edilen kadılar için bir tören yapılarak görevlendirme menşurunun yüksek sesle camide okunduğuna dair örnekler vardır. Kadının kendisine bağlı çalışan görevlilerle birlikte mahkeme işlerini gördüğü, adliye sarayı (dârü'l-adl) şeklinde bir yerin mevcut olduğu, bu tür mahkemelerde (dâdgâh) adli işlerin yürütüldüğü anlaşılmaktadır.⁴⁹

Yargılamada kadının maiyetinde diğer bazı görevliler de vardır. Bunlardan nâib, fıkıh başta olmak üzere medrese eğitimi almış, yargı alanında ihtilafları çözebilecek yetkinliğe sahip, ilmiye sınıfına mensup kişilerdendir. Bunlar ayrıca vergi, denetim ve asayişle ilgili hususlarda da görev almışlardır. Yeni fethedilen yerlerde idareyi temsilen bir kişi yanında, hukuku temsil eden kadı ya da nâib tayin edilmesi Osmanlıya da intikal etmiş bir fetih geleneğidir. Yargı alanında nâib, kadı yardımcısı ve vekili statüsündedir.⁵⁰ Adli teşkilatta Hârûnurreşîd (m. 786-809) döneminden itibaren kadilkudâtlik müessesesi ile birlikte geniş bölgelerde görev yapacak olan kadılara kendilerine nâib edinme yetkisi verilmiştir.⁵¹ Naiplerin belirli süreli veya süresiz atanmaları mümkündür. Naipler keşif, araştırma ve soruşturma gibi kadıya yardımcı olacak işleri de üstlenmişlerdir. Kadılar yargılamalarında şühudülhâl ve müftülerden de yararlanmışlardır. Selçuklu adli teşkilatında kadı mahkemelerinde kadılara yardımcı olmak üzere, mahkeme kalemi, dosya tanzimi ve ifadeleri tespit eden zabıt katibi ve duruşma salonunun düzenine dair görevler üstlenen ve devletten maaş alan mübaşir, yetim ve gaiplerin mallarına bakan mahkeme emîni istihdam edilmiştir. Mübaşirler taraf ve şahitlerin duruşma salonuna alınarak dinlenmesini sağlamaktaydılar.⁵²

3.2. Kadilkudât

Kadilkudâtlik Selçuklular öncesi Abbasi devletinin önemli kurumlarından birisi olmuştur. Bu makam bazı yargılama görevlerinin yanı sıra adli yapının üst yöneticisi olarak da vazife yapmıştır. Ayrıca devlet başkanlarına adli konularda danışmanlık yaptığı da görülür. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 447/1055 yılında Bağdat'a girmesiyle kadilkudâtlik makamına atanacak kadılar Hanefi mezhebinden seçilmeye başlanmış ve bu makamın etkisinin de giderek artmıştır.⁵³ Devlet başkanı tarafından süresiz olarak atamaları yapılır ve azli gerektirecek bir durum meydana gelmedikçe görevlerini sürdürürlerdi. Görev süresi her iki taraf için de esasen bağlayıcı kabul edilmez, ciddi sayılabilecek bir görev ihmali, yolsuzluk, hastalık veya aşırı ihtiyarlık gibi sebepler azil sebebi olarak ortaya çıkabilmektedir. Ancak azil gerçekleşmez veya kendileri istifa etmezlerse görevde kalmaya devam ederlerdi.⁵⁴

Kadilkudâtların adalet sistemini düzenleme ve yönetmek konusundaki İmam Ebu Yusuf'tan itibaren geçmiş yaklaşık 150 yıllık geleneksel önemi Selçuklular devriyle birlikte giderek artmıştır. Türkiye Selçuklularında bu makamdaki bazı kimseler çeşitli elçilik görevlerini de ifa etmişlerdir.⁵⁵ Kadilkudât yargı

⁴⁷ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 45; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 372; Sinan Tarıfçı, "Büyük Selçuklular Devrinde Kadıların Maaşları, Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları Üzerine Bir Araştırma", *Akademik Bakış* 14/28 (2021), 252-253.

⁴⁸ Kerimüddin Mahmud el-Aksarâyî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, 174; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 227.

⁴⁹ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 53; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 2/121.

⁵⁰ Casim Avcı, "Nâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/312; Mehmet İpşirli, "Nâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/313.

⁵¹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 371; Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları* (İstanbul: İFAV, İkinci Baskı, 2017), 92, 134.

⁵² Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkibü'l-Arifin'in Değerlendirilmesi)* (Konya: Bilge Yayınları, 1978), 40, 41; Turan, *Resmî Vesikalar*, 42; Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, 183; Aykaç, *Dîvanlar*, 37.

⁵³ Ahmet Ocak, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları), 2009, 36/375.

⁵⁴ İpşirli, *Kazaskerlik*, 599, 601; Şükrü Özen, "Kadilkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/80.

⁵⁵ Yavuz Selim Göl, "Abbasiler Döneminde Kadı'l-Kudâtlik", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 41; Kara, *Selçukluların Dini Seriveni*, 638.

konusunda halifenin vekili kabul edilir ve atama işlemi de klasik doktrinde belirtilen şekliyle vekâlet akdi çerçevesinde mütalaa edilirdi. Bunun için kadilkudâtı tayin ve azil yetkisi halifeye ait olup, doğrudan onun tarafından ya da onun bilgisi dahilinde kullanılırdı.⁵⁶ Bu şekilde ataması yapılan kadilkudâtlar adli yapının başında yer almaktadırlar. Hilafetin zayıfladığı 10. asrın ortalarından sonraki dönemlerde Halifenin nihai ataması, şekli ve itibari bir mahiyete bürünmüştür.⁵⁷ Bu dönemde uygulamada Hanefî ve Şafîî mezheplerine göre kararlar verilmiştir. Ancak kadilkudâtlara belli bir mezhep çerçevesinde hüküm verme şartı getirilmemiş, aksine kendi görüş ve içtihatlarına göre hüküm verme yetkisi de tanınmıştır.⁵⁸ Verilen kararlar kesin olup, bilerek yanlış hükme karşı diğer bazı kadıların yazılı müracaatı ile bozulması mümkündür. Türkiye Selçukluları devrinde Konya kadısı aynı zamanda kadilkudâtlık makamını işgal ederek bu görevi deruhte etmiştir.⁵⁹ Bu dönemde kadilkudâtlık yapan şahsiyetlerin yüksek ilmi seviyeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰ Kadıkudâtlık atama menşurlarında, kadı adayları arasından tespit yapılırken, bu kişilerin detaylıca araştırılarak, kanaatkar ve dindar olanlarının tayin edilmesi lazım geldiği hususları yer almıştır. Ayrıca kadilkudâtların atama menşurlarında hukuki konularda bağımsızlıklarına, görev ve yetkileri hususunda müdahalenin olmaması gerektiğine de vurgu yapılmaktadır. Kadilkudâtın atanması ile sarayda özel bir tören düzenlenir, sonrasında da görevini 'Dîvânü'l-Â'la'ya bağlı olmadan, yani hükümet ve idareden bağımsız bir şekilde sürdürürdü.⁶¹

Atama menşurlarında kadilkudâtların görevleriyle alakalı açıklamalara yer verilmekte, cami, türbe ve diğer dini mekanların sorumluluğu kendisine verilmekte, otoritesine tâbi olunması ve saygı gösterilmesi istenmekte, mahkemeye gelmeyenlere karşı gerektiğinde zor kullanma yetkisine sahip olması ve vakıfların yönetimi ile alakalı hususlar yer almaktadır. Bunlar arasında; naip ataması, yargılanan kişilerin sosyal statüleri itibariyle fark gözetmemesi, miras taksimi, vasiyetlerin tenfizi, yetim, kayıp ve vakıf malların korunması, şahitlerin tezkîyesi ve nikahların akdedilmesi sayılabilir.⁶² Kadilkudâtların görev yeri ülke başkenti olarak kabul görmüştür. Büyük Selçuklu döneminde Bağdat, Türkiye Selçukluları döneminde ise Konya'da görev yapmışlardır.⁶³ Büyük Selçuklu Devletinde kadilkudâtlar herkesin davasına bakmalarına karşın, Türkiye Selçuklularında sivil halkın davalarına bakmışlardır.⁶⁴ Kadilkudâtlar genellikle başkentin büyük camisinde, bazen evlerde ve sonraları medreselerde davalara bakmışlardır. Kadilkudâtların elçilik, vakıflara nezaret etmek, bazı protokol ve siyasi görevleri dışında en temel görevleri yargı alanındadır. Kendi yargı çevrelerinde yani merkezde mahkeme başkanlığı yaptığı gibi, devletin bütün yargı işlerinin de en üst makamı olmuşlardır. Türkiye Selçuklularında kadılar kendi yargı bölgesinde, kadilkudâtlar ise ülkedeki tüm vakıflara nezaret etmişlerdir.⁶⁵ Örfî davalar dışındaki davalara bakan tüm kadıların atanması, denetlenmesi, kadılar hakkındaki şikayetlerin incelenmesi ve gerektiğinde görevden alınması, itiraz edilen kadı kararları hakkında nihai kararın verilmesi kadilkudâtın görevleri arasındadır. Kadı kararları kesin kabul edilmekle birlikte, temel usul kaidelerine ve naslara aykırılık gibi bazı önemli şartların tahakkuku ile kadı kararları bozulabilmektedir.⁶⁶ Kadının bilgisiz ve cehalet eseri sayılabilecek kararları ve kasten haksız hükümleri bazen taraflardan birinin şikayeti üzerine farklı bir kadı tarafından incelenmesi sonucu haksızlık ortaya çıktığında, durum imzalı olarak sultana kadar iletilebilmekteydi. Yanlış karar veren kadıların ayrıca cezalandırılması hususu sultana bağlı bir husustu. Bu da gerçekte kadılık sistemindeki bağımsızlığı destekleyen önemli bir nitelik olmuştur.

⁵⁶ Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", 27; Joseph Schacht, "Mahkama", *Encyclopedia of Islam New Edition*, Leiden: Brill (1991), 6/1-2.

⁵⁷ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 159.

⁵⁸ Özen, "Kâdilkudât", 24/81.

⁵⁹ Uzunçarşılı, *Medhal*, 119; Zeki Atçeken - Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi* (Konya: Eğitim Kitabevi, 2004), 46; Merçil, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/391.

⁶⁰ Uzunçarşılı, "XII. ve XIII. asırlarda Anadolu'daki fikir hareketleri ile içtimaî müesseselere bir bakış", *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri* (Ankara: 1948), 299.

⁶¹ Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, 224.

⁶² Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 366-367; Turan, *Resmî Vesikalar*, 40-41.

⁶³ Alptekin, "Büyük Selçuklular", 61; Philip Khuri Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/502.

⁶⁴ Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", 28.

⁶⁵ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 45.

⁶⁶ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 250, 342; Altan, *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı*, 45-46; Emile Tyan, "Kadı", *Encyclopedia of Islam New Edition* (Leiden: Brill, 1978), 4/374.

3.3. Askeri Yargı

Ordudaki asker kişilerin birbirleriyle ve diğer kişilerle askeri konularda çıkan ihtilafların halli sebebiyle askeri yargı bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Selçuklular ve öncesinde kadıleşker, kadıasker, kadılcünd gibi isimlendirmelere sahip kişiler tarafından bu görev yerine getirilmiştir. Kadıkudâtların da başlangıçta bu konuda bazı görevleri üstlendikleri görülür.⁶⁷ İslâm tarihinde ilk uygulama ordu birliklerine kadı tayin eden Hz. Ömer'e kadar dayanır.⁶⁸ Büyük Selçuklularda asker kişiler arasındaki ihtilaflara ordu kadıları ve 'Dâd Beg'ler, şer'i davalara ise kadıların baktığı görülür. Bu ihtilafların çözümünde şer'i hukuk ve kadı mahkemelerinin yargılama usulü uygulanmış, Kur'an ve sünnete uygun olarak hüküm vermeleri kendilerinden istenmiştir.⁶⁹ Türkiye Selçukluları'nda önceki dönemlere göre ikta sisteminin gelişmesine paralel olarak askeri yargı daha belirginleşmiş ve normal yargıdan giderek ayrılmış ve kadıleşker tabiri kullanılmıştır. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde de kullanılmış olup, sonradan kazasker tabiri kâim olmuştur.⁷⁰

Uygulanan maddi ve usul hukuku kuralları şer'i ve örfi hukuktan farklı ancak örfi hukuka daha yakın kabul edilebilir.⁷¹ Zaman zaman bu makam ile kadıkudâtlık aynı kişinin uhdesinde görülür. Bu dönemde askeri kesim arasındaki hukuki meselelere, tereke, ganimet ve miras taksimi konularına kadılaskerler bakmaktadır. Kadılaskerler vakfiye onayı da yapmıştır. Savaş zamanı orduya katılarak bu esnadaki hukuki meselelerin halli ile ilgilenmişlerdir. Müstakil kadılaskerler bulunduğu gibi, Konya kadısının aynı zamanda bu görevi yerine getirdiği bilgisi de vardır.⁷²

3.4. İspat Hukuku

Mahkemelerdeki yargılamada tarafların leh ve aleyhinde bir karara varılabilmesi için, tarafların yargı sistemi tarafından kabul edilen ispat hukuku ve prosedürüne uygun hareket etmeleri gerekir. Selçuklularda kadıların yürüttükleri davalarda, görev alanlarına giren konularda hukuk ve ceza ayrımı olmaksızın, tek hâkimli usul ile yargılama yapılmıştır. Yargılamada yetki, yer yönünden bir davaya hangi mahkemenin bakacağını ifade eder. Bu yönden özellikle davalının veya şikayet konusu kişinin ikametgahı ile suçun işlendiği yer mahkemeleri esas alınmaktaydı.⁷³ Tek hâkim sistemi geçerli olmakla beraber yargılama esnasında şühüdül-hâl adı verilen gözlemci vasfındaki kişiler de mahkemede hazır bulunmaktadır. Osmanlı'da da varlığını devam ettiren bu müessesenin temel fonksiyonu yargının aleniyeti, daha adil ve düzenli işlemesi hususunda kadıya yardımcı olmak şeklinde ifade edilebilir. Bu durum yargılamanın aleniliği ve şeffaflığına katkı vermiş olduğu gibi, bir mahkeme kararı varken aynı konunun yeniden dava edilmesi hâlinde kesin hüküm engeli oluşturması ve ayrıca önceki kazâi uygulamaları bilen, onları bir sonraki nesle aktaran, hukuki uygulama tecrübesine sahip kişilerin güvencesini sağlamıştır.⁷⁴

Kadıların görevlendirilmeleri devlet başkanı tarafından vekalet ilişkisi çerçevesi altında olduğu için, müvekkilin vekalet konularını sınırlandırması teorik olarak mümkündür. Bu da uygulamada atama onaylarında konu sınırlaması olarak kendini gösterebilmektedir. Bu atama belgelerinde yargı dışında idari konuların varlığına

⁶⁷ İpşirli, *Kazaskerlik*, 598; Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/8 (1967), 7; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 228; İsmail Hakkı Mercan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 75.

⁶⁸ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (Kahire: 1939), 5, 594; İpşirli, *Kazaskerlik*, 597; Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 293.

⁶⁹ Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)* (Ankara: TTK, 1997), 33, 77; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 372; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 3/236; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 293-294; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB (1966), 10/400; İpşirli, "Kazaskerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/140.

⁷⁰ Osman Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB: 1993) 2/126; Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik* (Ankara: Kadim Yayınları, 2. Baskı, 2021), 30.

⁷¹ Mehmet Ersan - Mustafa Alican, *Büyük Selçuklular* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 191.

⁷² Aksarâyî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, 160, 174; Uzunçarşılı, *Medhal*, 119; Turan, "Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belâten* 12/45 (1948), 149; Kafesoğlu, "Selçuklular", 400; Turan, *Resmî Vesikalar*, 45; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi* (İstanbul: Tekin, 1979) 1/62.

⁷³ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 259.

⁷⁴ Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühüdül-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?" *Bilig* 44 (2008), 31-32; Ahmet Kılınç - Merve Nur Öztürk, "Osmanlı Yargılama Hukukunda Şühüdül-Hâlin Statüsü ve Mesleklerinin Tahlili", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 201.

da rastlanır. Aynı yetki çevresi içerisinde birden fazla kadı olduğunda görevli oldukları konular arasında var olabilecek farklılıklara dikkat edilmektedir. Ayrıca kadıların kendileri ve yakınları ile alakalı davalara bakma konusunda hassas olmaları ve bu davaların görülmesini varsa naiplerine yönlendirmeleri gerekmektedir.⁷⁵ Hukuk ve ceza davaları davanın mahiyetine göre kadıya müracaat ve şikayet ile harekete geçirilir. Kamu davalarında yargılama re'sen yahut varsa şikayetçinin veya tanıkların müracaatı üzerine de başlardı. Zanlının yargılanmadan cezalandırılması söz konusu değildir. Suç teşkil eden fiilin işlendiği zorla kabul ettirilmez. Suç kesin delillerle sabit olmadan kimse suçlu addedilmez ve cezalandırılmaz. İslâm hukukuna göre had, kısas ve ta'zir cezası gerektiren bütün suçların yargılamasına kadılar bakmaktadır. Hukuki bir gerekçe ile kısastan diyete dönen veya hataen katl gibi diyet gerektiren cezalara da yine kadı mahkemesinde bakılır. Ta'ziren örfi bir takım cezalar da verilebilmektedir.⁷⁶

Şahitlik mahkeme hâkim tarafından kullanılan bir delil türü olarak öne çıkar. Şahitlerin açılmış kamu davalarını ayrıca gözlemci olarak takip edebildikleri de görülür.⁷⁷ Kadıların mahkeme esnasında yargılamanın adaletli bir şekilde cereyan etmesi için tâbi oldukları basit ancak önemli kuralları vardır. Kadı taraflara eşit muamele etme noktasında son derece hassas olmak, konuşmasına ve davranışlarına dikkat etmek durumundadır.⁷⁸ Bu konudaki kuralların Osmanlı döneminde Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'ye de yansımaları ve düzenleme konusu yapıldığı görülür.⁷⁹ Yargılama süreci ve karar mahkeme görevli zabıt kâtabi tarafından şer'îye sicillerinde kayda geçirilir ve taraflara da ilamın bir nüshası verilir. İslâm devletlerinde yargı tarihi süresince tutulan kadı sicillerinde yer alan bilgiler birçok konuda günümüz araştırmacılarına zengin kaynak sunmaktadır.⁸⁰ Davalarda ispat hukuku yönünden en temel ilke, delilin davacı, yeminin de inkar eden davalı üzerine oluşudur. Bu sebeple şahitlik davacının iddialarını ispat bakımından kullanılan en önemli delillerdendir. Diğer deliller arasında; ikrar, itiraf, yeminden nükûl (dönme), bazı yazılı belgeler ve karineler zikredilebilir. İslâm hukuk ve yargı tarihi bakımından şahitlik, deliller arasında ön plana çıkmış ve önceki dönemlerin şartları çerçevesinde kendisine en çok müracaat edilen delil olmuştur. Bu sebeple etkinliğini artırmak bakımından tezkiye müessesesi de süreç içerisinde giderek gelişmiştir.⁸¹ Bazı hâllerde karşı taraf da dava esnasında iddiada bulunabilir. Bu takdirde her iddia sahibine iddiasını ispat ve delil gerekir. Kadı tarafların getirdikleri delillere göre bir sonuca ulaşırsa kararını verip, adaleti zamanında icra etmek için taraflara gecikmeden tebliğ etmesi gerekir. Hâkimin hükmü taraflarca uyulması gerekli kesin bir karardır. Mahkeme kararları mahiyetine göre bazı durumlarda kadı yardımcıları ve bazı hâllerde ilgili mahalli idari görevliler tarafından icra ve infaz edilmektedir.⁸²

3.5. Mezâlim Mahkemeleri

Mezâlim, konu olarak normal mahkemelerin bakmakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve yine bu yöndeki idari şikâyetleri dinleyerek gerekli takibatı yapmak amacıyla oluşturulmuş bir yüksek dîvandır. Tarihi süreç içerisinde ağırlıklı olarak mala yönelik suç ve hak ihlalleriyle daha çok ilgilenmiştir. Mezâlim konusu olabilecek mal aleyhine işlenen suçlara ilişkin davalar örneğin, hırsızlık, gasp, kanunsuz olarak mükelleflerden zorla alınan vergiler, vakıf ve hukuka aykırı olarak el konulan mallara ilişkin olabilmektedir.⁸³ Vergiler zamanından önce alınmamalı ve alınması gereken miktarı aşmamalıdır. Mezâlim mahkemesi marifetiyle fazla alınan vergi iade edilerek, görevliden tahsil edilmesi sağlanırdı. Ayrıca fazla vergiyi haksız yere alan vergi memuruna sürgün cezası da verilmekteydi. Bu şekilde zulüm yapan görevlilerin

⁷⁵ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 84; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 188; Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhâkeme Hukuku* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015), 93.

⁷⁶ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 269; İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/244; Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/6 (1966), 171.

⁷⁷ İbnü'l-esîr, *Tarih*, 10/213, 296, 455.

⁷⁸ Ebül'ulâ Mardin, "Kadı", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB (1977), 6/43.

⁷⁹ Mecelle, md. 1795-1799.

⁸⁰ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 225; Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Bellekten* 7/27 (1943), 409; Turan, *Resmî Vesikalar*, 43.

⁸¹ Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 370; Melikşah Aydın, "Tanzimat Döneminde Şahitlerin Tezkiyesi ve Buna Yönelik Eleştiriler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 207-208.

⁸² Mardin, "Kadı", *İslam Ansiklopedisi*, 6/43; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 369; Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 367, 391.

⁸³ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 91; Majid Khadduri and Herbert Liebesny (ed.), *Law in The Middle East* (Washington: The Middle East Institute, 1955), 1/264.

cezalandırılması ile diğer insanlar ibret alacağından cezanın caydırıcılık fonksiyonunun hayata geçeceği düşünülmüştür. Vergide adaletin sağlanması ile devlet hazinesi dolacağından ülkenin mamur olması için, kanuni idarenin de bir gereği olarak vergi tahsiline giden vergi memurunun elinde bir sultan fermanı olurdu. Bu ve benzeri konulardaki davalara şikayet üzerine veya re'sen de bakılmaktadır.⁸⁴ Vergi memurunun aciziyetinden dolayı mükellefin yükümlülüğünü yerine getirmemesi, kasten eksik vergi ödenmesi gibi durumlarda vergi mükellefine karşı bazı yaptırımları uygulamak gerektiğinde de yine bu mahkemelerin devreye girdiği görülür. Benzer şekilde kişilerin kamuya yönelik yükümlülüklerini yerine getirmedikleri durumlarda da yine mezâlim mahkemeleri bu yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamışlardır.⁸⁵

Mezâlim davasına konu olan şikayetler başlangıçta bizzat halifeler tarafından görülmüştür. Ömer b. Abdilaziz'in (ö. 101/720) bu müesseseyi etkin işleterek Emevi hanedanı mensuplarının ve valilerin hazine ve halk aleyhine işledikleri eylemlerden haksız elde ettikleri arazi ve gelirlerin ve taraftarlarına sağladıkları haksız menfaatlerin davalarını bizzat kendisi görmüş ve hukuka aykırı yollarla edinilen malları gerçek hak sahiplerine iade etmiştir. Bu mahkemenin görevleri zaman içerisinde özellikle Abbasi Halifesi Hârûnürreşîd'den (ö. 193/809) itibaren vezir ve kadılara devredilmeye ve eyaletlerde de yaygınlaşmaya başlamıştır.⁸⁶ Özellikle Abbasilerden itibaren idari konulardaki anlaşmazlıklar, devlet memurlarının yaptığı haksızlık ve zulümle ilgili şikâyetler, kadıların denetlenmesi, kararlarının infazı ve infaz edilemeyen kararların takibi konularına mezâlim mahkemelerinde bakılmıştır. Selçuklularda bu dîvan, 'yuvuluku's-sultan' şeklinde bir isimlendirme ile de anılmıştır.⁸⁷ Mâverdi, mezâlimde hâkim olan fevkalade yargılama usulüne vurgu yapar ve kadı mahkemeleri ile ayrıldığı noktaları maddeler halinde sıralar. Buna göre mezâlim; davalıların nüfuz sahibi olmalarından dolayı adli mahkemelerin bakımdan âciz oldukları hukuk, ceza ve idari davalar ile yargılama ve infaz bakımından diğer mahkemelerden daha geniş imkân ve yetkilere sahip olmaları ile öne çıkmaktadır.⁸⁸

Abbasilerden sonraki dönemlerde Selçuklular'dan Anadolu beyliklerine kadar bütün Türk devletlerinde mezâlim dîvanı devlet teşkilâtında adli konularda bir üst kurul olarak görev icra etmiştir. Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçukluları döneminde de sultanlar haftanın belli günleri, umumiyetle pazartesi ve perşembe günleri oruç tutarak mezâlim dîvanına başkanlık etmiş ve adalet dağıtmışlardır. Halk bu divanlarda sultan ile aracısız görüşmüştür.⁸⁹ Mühtedi'ye (ö. 256/870) kadar halifeler bu divana bizzat, sonrasında halife namına kadılıkudâtlar katılmıştır.⁹⁰ Davaların umumiyetle duruşmalı olarak yürütüldüğü, bazı hâllerde davanın mahiyeti gereği sadece sanığın sorgulamasının yapıldığı ve yargılamanın başkentte 'dâdgâh' denilen bir mekanda yapıldığı görülür.⁹¹ Vezirler de sultanın olmadığı durumlarda ona niyabeten 'Sahib-i Dîvan-ı Mezâlim' olarak başkanlık etmişlerdir. Valiler de yine sultana niyabeten bu tür davalara görev yaptıkları bölgelerde bakmışlardır. Bu meyanda Nizâmülmülk de vezir olarak Dîvân-ı Mezâlim'e haftada iki gün başkanlık yapmıştır.⁹² Türkiye Selçuklularında da bu Dîvanın kurulduğu, sultanların geleneği devam ettirerek Dîvan'da adalet dağıtmışlar, örfî davaları Dîvan aracılığıyla ve şer'î davaları da kadıya havale ederek çözümlenmişlerdir.⁹³ Mezâlim mahkemelerinde örfî meselelerin halli hususunda emir-i adl veya emîr-i dâd unvanını hâiz devlet adamı etkin rol oynamıştır.⁹⁴ Mezâlim mahkemeleri davalarında örfî hukuk 'töre'' adı verilen kural ve kâideler ile

⁸⁴ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 41, 111.

⁸⁵ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 89.

⁸⁶ Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/515-516.

⁸⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 369; Vecdi Akyüz, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezâlim* (İstanbul: İFAV, 1995), 66; Mehmet Şeker, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517)* (İstanbul: Ötügen, 2020), 98; Atçeken - Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 47.

⁸⁸ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 85, 88.

⁸⁹ Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, 17; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 3/479; Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, 246.

⁹⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, 11.

⁹¹ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/84, 315; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", Ankara: TTK, Belleten 59/225 (1995), 331; Fedâ Şâmil Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Mezâlim Dîvanı", *Kafalı Armağanı*, Ankara (2002), 247.

⁹² Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir", 373.

⁹³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Ötügen, 2016), 313.

⁹⁴ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/286; Turan, *Resmî Vesikalar*, 127; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara: TTK, 1995), 510, 516; Yavuz Selim Göl, *Abbâsiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtılık* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 111.

kanunnâmeler vasıtasıyla uygulama alanı bulmuştur.⁹⁵ Mezâlimde adalet dağıtırken yanlarında İslâm hukukuna vâkıf kimselerin de bulunduğu, böylece kararlarda İslâm hukukunun göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Mezâlim dîvânına ayrıca vezir, tuğracı ve bazı önemli emirler de katılmışlardır. Hepsi protokole uygun bir şekilde kendilerine tahsis edilen yere oturarak, davaları izlerler, en önemlisi müdahale etmezlerdi. Sultanın veya vezirin katıldığı mezâlim dîvanlarına bazen iki olmak üzere emîr-i dâd görevini üstlenen kişiler katılmaktaydılar. Mezâlim Dîvanının verdiği karar ve cezaların infazını özellikle bu kişiler sağlamışlardır.⁹⁷

Mezâlim Dîvanının baktığı dava konuları arasında üst düzey devlet erkanının ve nüfuzlu kişilerin yolsuzluk, nüfuz istismarı ve kanunlara uymayarak halka yönelik suç teşkil eden zulüm ve haksız tutum ve davranışları yer alır. Mezâlim, bu suçlara yönelik normal mahkemelerde olmayan yetkilerle donanmış bir mahkeme hüviyetindedir. Sultanın başkanlığında haftada iki gün toplanan Dîvân-ı Mezâlim'de ağır siyasî suçlular da yargılanmıştır. Yabancı tüccarın uğradığı haksızlıklara ve halkın kendi arasındaki hususi ve önemli şikayet ve müracaate konu davalara da bakılmaktaydı. Tüccarın zulme uğrayarak mallarına el konulması halinde sultanlar bir nev'i devlet sigortası uygulayarak, öncelikle malların sahiplerine iadesine, bu mümkün olmazsa devlet hazinesinden tazmini cihetine gitmişlerdir.⁹⁸

Umumi kaide sultanların dîvana başkanlık etmesidir. Bunun dışında ulemadan ve askeri kesimden dîvanın aslı üyeleri vardır. Ayrıca beylerbeyi ve subaşı mevkiinde bulunanlar da gözlemci olarak zaman zaman katılabilmektedir.⁹⁹ Yöneticilerin yetkilerini kötüye kullanarak halka zulüm yapmaları, halkın malları gasp ve haksız istimlak ve tasarrufa konu etmeleri, şiddet uygulamaları gibi şikayetlere bakılarak, yapılan soruşturma ve yargılama neticesinde suçlulara gerekli ceza verilirdi. Halkın malları haksız istimlake konu edildiğinde suçluya ceza dışında haksız edinime konu mallar da sahibine iade edilirdi.¹⁰⁰ Daha çok toplum ve devlet aleyhine işlenen suçlulara ceza vermek ve böylece toplumsal düzenin korunması amaçlanmıştır. Konusu itibarıyla devletler genel ve özel hukukunu ilgilendiren davalara da bakmışlardır. Bu bakımdan özellikle ülkedeki haksızlığa uğradığını düşünen yabancılar için hak aranan bir yargı yeri konumunda olmuştur. Mezâlim, kendisine zulüm yapıldığını iddia eden ve bu mahkemenin görev alanına giren konularda müslim, gayri müslim herkesin doğrudan mahkemeye müracaat edilebilmesine açık olduğu gibi, ayrıca kadı mahkemelerinde verilen hatalı kararların mahiyetine göre istinaf veya temyiz mercii de olmuştur.¹⁰¹

4. Emîr-i Dâd Müessesesi

Farsça adalet anlamına gelen 'dâd' kelimesi ile Arapça 'emîr' kelimesinden oluşan bir terkip olarak Selçuklularda Adliye nâzırı şeklinde anlam kazanmıştır.¹⁰² Kadıların baktığı şer'î-hukuki davalar dışında örfî davalar söz konusu olduğunda, özellikle devlet aleyhine işlenen cürümler, askeri ve siyasi mahiyette de olabilen bir takım önemli suç ithamını muhtevi şikayet ve konularda Emîr-i dâd adı verilen yüksek düzeyli kişilerin görevli olduğu görülür.¹⁰³ Emîr-i dâd görevini ifa edenler, asker kişilerin kendi aralarındaki örfî davalara da bakmışlardır. Türkiye Selçukluları devrine doğru olan süreç içerisinde kaynaklarda emîr-i dâdların görev ve fonksiyonlarının daha belirginleştiğini gözlemek mümkündür.¹⁰⁴ Örneğin bu dönem içerisinde yer alan 648/1250

⁹⁵ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/47, 50; Turan, *Resmî Vesikalar*, 127; Vladimir Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran (Ankara: Onur Yayınları, 2018), 233; Ersan - Alican, *Büyük Selçuklular*, 189.

⁹⁶ Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 344.

⁹⁷ Merçil, "Selçuklularda Emir-i Dâd Müessesesi", 331; Sadi Süleyman Kucur, "Nizâmülmülk'ün Siyâset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilatı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (2002), 68.

⁹⁸ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: TTK, 1991), 53; Turan, *Resmî Vesikalar*, 126.

⁹⁹ Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Mezâlim Dîvânı", 244-245; Aykaç, *Dîvanlar*, 62; Jorgen Nielsen, "Mazalim", *Encyclopedia of Islam New Edition*, Leiden: Brill (1991), 6/934.

¹⁰⁰ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 99; Aykaç, *Dîvanlar*, 62-63; Cin - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 234; Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 340.

¹⁰¹ Turan, *Resmî Vesikalar*, 127, 131; Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Mezâlim Dîvânı", 246-247; "Amîr Dâd", *Encyclopedia of Islam New Edition*, Leiden: Brill (1986), 1/443.

¹⁰² "Emîr Dâd", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB, (1977), 4/261; Taneri, "Emîr-i Dâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/130.

¹⁰³ Uzunçarşılı, Medhal, 97; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 313; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 159.

¹⁰⁴ Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 56, 65.

tarihinde II. Keykavus döneminde yapılmış olan Akşehir Taş Medresenin taç kapısı üzerindeki kitabeden Sahib Ata Fahreddin Ali'nin emîr-i dâd olduğuna dair kayıt bulunmaktadır.¹⁰⁵ Bu görevi üstlenen kimseler şikayetleri dinler, gerektiğinde sorgulama yapar, emniyet ve düzeni sağlamak konusunda kendilerine itimat edilirdi. Bu tür hususların zaman zaman mezâlîm yargılamasına da konu edildiği, sultanın katılmadığı zamanlarda emîr-i dâdın mezâlîme başkanlık yaptığı da görülür. Bu dönemdeki emîr-i dâda atfedilen adliye nazırlığı Osmanlılardaki çavuşbaşılığa bir ölçüde benzetilerek, görevleri itibariyle asayişe daha çok vurgu yapılmıştır.¹⁰⁶

Emîr-i dâdlar her emir gibi kendisine bağlı personeli ve devlet adına çalışan köleler (gulamlar) ile önemli bir insan ve askeri güce de sahiptirler. Bu görevliler aynı zamanda yargı görevlerinin yerine getirilmesi ve kararların infazında emîr-i dâdlara hizmet etmektedirler.¹⁰⁷ Kendilerine bağlı bu güçle sultanın yanında savaflara da katılmışlardır.¹⁰⁸ Sultan tarafından önemli konuların araştırma ve soruşturma görevi, günümüzdeki teftiş ya da yüksek denetleme kurumu başkanlığına benzer şekilde kendilerine verilmiştir.¹⁰⁹ Sultan tarafından tayin ve azledilen bu kimselere ayrıca emir-i adl ve farsça-Türkçe bir terkip olarak 'dâd beg' de denilmiştir. Türkiye Selçukluları döneminde emir-i bâr şeklinde bir isimlendirmeden de bahsedilir.¹¹⁰ Konum olarak Atabeg'den sonra gelen ve Dîvan üyesi olmayan Emîr-i dâd, vezirler dahil üst düzey devlet görevlilerini sorgulama ve yargılamasını tamamlayıp, cezalarını infaz edebilmekteydi.¹¹¹ Asker kökenliler arasından da bu göreve atamalar yapılmıştır.¹¹²

Adliye vekili olarak mezâlîm dîvanına dâimi başkanlık yapıp yapmadıkları tartışmalı olmamakla beraber, bu kurumda sultanın katılmadığı sonraki dönemlerde adalet dağıtma görevini onlar adına emîr-i dâdlar üstlenmişlerdir.¹¹³ Devletin en üst düzeyde adalet işlerine baktıkları ve bu memuriyetin devamlılık arz ettiği görülür. Yerine getirdiği görevlerin önemli bir kısmı nazar-ı dikkate alındığında günümüzde Yüce Divan ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı makamlarına eş değer bir mahiyete sahip olduğu da ifade edilmiştir.¹¹⁴ Sultanın görevlendirmesiyle zaman zaman elçilik ve çeşitli karşılama görevlerinin yanı sıra evkaf hâkimliği ve bazı vakıfların tevliyet görevinde de bulunan bu kişiler, sultanların mezâlîme başkanlık yaptığı dönemlerde sultanın yanında belinde kılıçla dururlardı.¹¹⁵ Bu hâliyle gücü temsil ettikleri görülür. Davalar gerektiğinde tercümanlar aracılığı ile karara bağlanır, zabıt katipleri tarafından kaleme alınarak ilgiliye duyurulurdu. Bu katipler verilen örfî hükmü İslâm hukukuna uygun olarak, usulüne göre tanzim edilen defterlerde yazıya geçirirlerdi. Davanın sonunda varılan hükmün, sonradan itiraz olduğunda ispat edilmesi bakımından oldukça önem taşıyan kadı sicillerinin tutulmasına özen gösterilmiştir. Katiplerin yaptıkları iş bakımından eğitilmiş ve tecrübeli oldukları, belli ölçüde İslâm hukukuna vâkıf oldukları anlaşılmaktadır.¹¹⁶ Yargılamanın yapıldığı mekânda davanın görülmesine katılanlar tercümanlarla birlikte farklı rütbe ve kıdem esasına göre hazır bulunmaktaydılar. Katiplerin arasında tarafların durumunu, konuşulanları takip eden tespit ve tahrir katipleri, yazılı malzemeyi çoğaltan istinsah katibi ve kurumlar arası yazışmayı idare eden ve bu alanda iyi yetişmiş inşa

¹⁰⁵ Türkiye Selçukluları'nda tespit edilebilmiş olan emir-i dâdların isimleri için bk. Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 339-340.

¹⁰⁶ Uzunçarşılı, *Medhal*, 97; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 328; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: 1953), 149-151; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun* (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986), 64; Altan, *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı*, 14; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 71.

¹⁰⁷ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/286; Merçil, "Gulâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/181; Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", 41.

¹⁰⁸ Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 332-333, 337; Kafesoğlu, "Selçuklular," 400.

¹⁰⁹ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 1/84-85; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 67.

¹¹⁰ Uzunçarşılı, *Medhal*, 45; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 327; Özyayın, *Berkyaruk Devri*, 207.

¹¹¹ Uzunçarşılı, *Medhal*, 97; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 331, 335; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet*, 73; Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Köymen, "Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair", 374.

¹¹² Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Bakımından Değeri", 160; Merçil, "Kirman Selçukluları", 284; Atçeken - Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, 161; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 66.

¹¹³ Bu konudaki tartışmalar için bk. Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 328; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 58; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 68-69.

¹¹⁴ Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 339; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet*, 54-55;

¹¹⁵ Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 336, 339; Kucur, "Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", 71.

¹¹⁶ Aykaç, *Divanlar*, 37.

katipleri ile emîr-i dâda yardımcı olmak üzere adli yapıda yer alan diğer çeşitli görevliler vardır.¹¹⁷ Kararların yerine getirilmesinden emîr-i dâdlar sorumludur. Kesinleşmiş karara itiraz ve direnme ağırlaştırılmış ayrı cezaların verilmesini gerektirebilirdi Türkiye Selçukluları döneminde kadı mahkemelerinin verdiği bazı kararlar da emiri dâdlar tarafından infaz edilmişlerdir.¹¹⁸

Emîr-i dâd'ın verdiği karar örfî olarak nitelenmesine rağmen, şer'î hukuka uygun olmasına da dikkat edilir, bunun için şer'î hukukta temayüz etmiş ulemeden kişilerle istişare edilirdi.¹¹⁹ Görevlerini adalet ve hakkaniyet esaslarına uygun yerine getirmeleri konusunda kadılar, mezâlim ve emîr-i dâd görevini yürütenler zaman zaman sultanlar tarafından bu konuda uymaları gereken genel ilkeler bazında uyarılmışlardır. Merkezde yer alan başkent mezâlim mahkemesine emîr-i dâd görevini üstlenenler zaman zaman başkanlık etmişlerdir.¹²⁰ Bu çerçevede teşkilat olarak emîr-i dâdların emrinde taşradaki şehirlerde bulunan nâipler halkın şikâyetleri dinlerler ve kurulan yerel mezâlim mahkemelerine başkanlık ederek o bölgedeki üst düzey görevlilerinden de olsalar suçları sabit olduğunda cezalandırılırdı. Ayrıca emniyet ve asayiş noktasında bunlara yardımcı olmak üzere inzibat görevlileri bulunurdu.¹²¹

SONUÇ

Selçuklular adaletin, mülkün yani devletin devamlılığı için zaruri olduğunun farkında olarak gerekli hukuk kurallarını ve yargı teşkilatını oluşturmuşlardır. Devletin birlik içinde ve güçlü olması için hukuki düzenin tesis edilmesine gayret sarf etmişler ve halkın yöneticilerin baskı ve haksız tutum ve davranışlarına karşı başta devlet başkanı olarak sultanların adalet dağıtmasının yolunu açık tutmuşlardır. Bu tutum ve davranışı öncelikle fethedilen yerlerde vakit kaybetmeden mezâlime çıkarak göstermişler ve yeni fethedilen yerin halkını devlete adalet yoluyla bağlanmasını öncelikle yapmışlardır. Selçuklular bunun için kendilerinden önce var olan adli yapıyı tevarüs ederek, yeni unsurlar ve uygulama örnekleri ile onu geliştirmişlerdir. Özellikle Abbasilerden itibaren yargıdaki kurumsallaşma süreci hep bir sonraki dönemi etkileyerek devam etmiştir. Bu sebeple dönemler itibariyle gelişim temelinde bir süreklilik gözlenmektedir. Selçuklularda kadıların görev yaptığı şer'î yargının en üstünde kadilkudâtlık makamı bulunmaktadır. Osmanlı'da bulunmayan bu makam yerine yargı yetkisi bulunmayan, fetva otoritesi olarak kabul edilebilecek şeyhülislamlık makamı geçmiştir. Selçuklularda kadı mahkemelerinin hukukçu kaynağı medreselerdir. Medreselerde ehl-i sünnet çizgisinde çoğunlukla Hanefî ve Şafîî hâkimler yetişmiş, Nizâmiye medreseleri sonrasında ise hukukçu profili Şafîî mezhebi ekseninde ağırlık kazanmıştır. Şer'î hukukun cârî olduğu bu mahkemeler yanında örfî hukuk uygulayıcıları olarak temayüz eden Mezâlim mahkemeleri ve Türkiye Selçukluları dönemine doğru Emîr-i dâd adı verilen sultan adına adalet dağıtan üst düzey görevliler ön plana çıkmıştır. Osmanlı ve günümüzdeki bazı makamlarla benzer yönleri, ilgili bölümde de belirtildiği üzere oldukça ilgi çekicidir. Örfî hukuk kapsamındaki görevleri, kendisini yetkilendiren devlet reisinin şer'î sistem içerisindeki var olan konumu ile birlikte dikkate alındığında, Emîr-i dâd'ın da genel hatlarıyla şer'î hukuk çerçevesi içerisinde görev yaptığı söylenebilir. Mezâlim mahkemelerinde ve Emîr-i dâd yanında karar sürecine ulemeden kişilerin katılması da bu anlayışı teyit eder niteliktedir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

¹¹⁷ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 2/106.

¹¹⁸ İbn Bibi, *Selçuknâme*, 2/106; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 336, 339.

¹¹⁹ Taneri, "Emîr-i Dâd", 130.

¹²⁰ Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", 368, 379; Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", 329.

¹²¹ Taneri, "Emîr-i Dâd", 130; Alptekin, *Büyük Selçuklular*, 204.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud. *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman, 1977.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*. İstanbul: Tekin, 3. Basım, 1979.
- Akgündüz, Ahmed. "Osmanlı Hukukunda Şer'i Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri". *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 117-121.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud. *Selçukî Devletleri Tarihi (Aksaraylı Kerîmeddin Mahmud'un Müsamemat-al-Ahyar adlı Farsça Tarihinin Tercümesi)*. çev. M. Nuri Genç Osman, önsöz ve notlar Feridun Nafiz Uzluk. Ankara: 1943.
- Akyılmaz, Gül. "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı*. 1995, 23-41.
- Akyüz, Vecdi. *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezâlim*. İstanbul: İFAV, 1995.
- Alptekin, Coşkun. "Büyük Selçuklular". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Altan, Ahmet Atilla. *Selçuklularda Adliye Teşkilâtı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Ansay, Sabri Şakir. *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2. Bası, 2002.
- Arik, Fedâ Şâmil. "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Mezâlim Divânı". *Kafalı Armağanı*. Ankara 2002, 235-252.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*. İstanbul: İFAV, İkinci baskı, 2017.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara: DİB, 5. Baskı, 2020.
- Atçeken, Zeki - Bedirhan, Yaşar. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2004.
- Avcı, Casim. "Nâib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/311-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik, 2. Baskı, 2017.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta, 16. Baskı, 2019.
- Aydın, Melikşah. "Tanzimat Döneminde Şahitlerin Tezkiyesi ve Buna Yönelik Eleştiriler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 206-217.
- Aykaç, Mehmet. *Abbâsi Devleti'nin ilk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar (132-232 / 750/847)*. Ankara: TTK, 1997.
- Bağdâdî, Hatib. *Târîhu Bağdâd*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- Bardakçı, Veli Vehbi. "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", *İstem* 16/32 (2018), 301-315.
- Barthold, Wilhelm - Köprülü, Mehmed Fuad. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984.
- Bayındır, Abdülaziz. *İslâm Muhâkeme Hukûku*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, İkinci Baskı, 2015.
- Baykara, Tuncer. *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*. Konya: 2. Baskı, 1998.
- Berki, Ali Himmet. *İslâm'da Kaza Hüküm ve Hâkimlik ve Tevabii*. Ankara: 1962.
- Berki, Ali Himmet. *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*. Ankara: 1955.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları, 1979.
- Cin, Halil - Akgündüz, Ahmed. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017.
- Çetin, Kenan. *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2011.
- Coşkun, İbrahim. "Eş'arî Kelamının Selçuklu/Nizamiye ve Osmanlı Medreselerine Girişi ve Kimi Eş'arî Yorumların Toplumdaki Yansımaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/5(2020), 1-24.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006.
- Ersan, Mustafa - Alican, Mustafa. *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Timaş Yayınları, 4. Baskı. 2020.
- Furat, Ahmet Hamdi. "Kâdilkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdilkudâtlar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 103-121.
- Gordlevski, Vladimir. *Anadolu Selçuklu Devleti*. çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, İkinci Baskı, 2018.
- Göl, Yavuz Selim. "Abbasiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 11-59.
- Göl, Yavuz Selim. *Abbâsiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Gölpınarlı, Abdülbâkiy. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şîlik*. İstanbul: Der Yayınları, 1987.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- İbn Bibi. *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye Selçuknâme*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996.
- İbnü'l-Esir. *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*. çev. Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

- İnalçık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Basım, 2005.
- İpşirli, Mehmet. "Kazaskerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/140-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- İpşirli, Mehmet. "Nâib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/312-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. yüzyıla kadar)". *Belleten* 61/232, 597-700. Ankara: 1997.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular". *İslam Ansiklopedisi*. 10/353-416. İstanbul: MEB, 1966.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu. Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah*. İstanbul:1973.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayını, 17. Basım, 1998.
- Kara, Seyfullah. *Selçukluların Dini Serüveni*. İstanbul: Şema Yayınları, 2006.
- Karadaş, Çağfer. "Selçukluların Din Politikası". *İstem*. 1/2 (2003), 95-108.
- Khadduri, Majid and Liebesny, Herbert. (ed.). *Law in The Middle East*. Volume 1. Washington: The Middle East Institute, 1955.
- Kılınç, Ahmet - Öztürk, Merve Nur. "Osmanlı Yargılama Hukukunda Şuhûdü'l Hâlin Statü ve Mesleklerinin Tahlili", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 185-205.
- Koca, Salim. "Selçuklular'da Teşkilat ve Kültür". *Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Koca, Salim. *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*. Ankara: TTK, 1997.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: TTK, 4. Baskı, 1991.
- Köprülü, Mehmet Fuad. "Vakıf müessesesinin hukuki mahiyeti ve tarihi tekâmülü". *Vakıflar Dergisi* 2/1-35. Ankara: 1942.
- Köprülü, Mehmet Fuad. "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları". *Belleten* 7/27, 379-521. Ankara: 1943.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2. Basım, 1986.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- Köymen, Mehmet Altay. "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5/8 (1967), 1-73.
- Köymen, Mehmet Altay. "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (1964), 303-380.
- Köymen, Mehmet Altay. "Sencer". *İslam Ansiklopedisi*. 10/486-493. İstanbul: MEB, 1964.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: TTK, 1992.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*. Ankara: TTK, 3. Baskı, 2000.
- Köymen, Mehmet Altay. *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: 1976.
- Köymen, Mehmet Altay. "Selçuklu Devri Türk Tarihi Aştırmaları II, Selçuklu Devri. Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle". *TAD* 2/2-3. Ankara üniversitesi Basımevi. 304-380. Ankara: 1964.
- Köymen. Mehmet Altay. "Alp Arslan Zamanı Kültür Müesseseleri I Üniversiteler". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 4 (1975), 75-124.
- Kucur, Sadi Süleyman. "Nizâmülmülk'ün Siyâset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilatı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (2002), 41-72.
- Lambton, Ann Katharine Swynford. "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz. *Belleten* 37/147, 365-394. Ankara: TTK, 1973.
- Mardin, Ebül'ulâ. "Kadı", *İslam Ansiklopedisi*. 6/42-46. İstanbul: MEB, 1977.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Menekşe, Ömer. "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak el-Mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâ'idü's-Şer'iyye". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 565-598.
- Mercan, İsmail Hakkı. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Merçil, Erdoğan. "Gulâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/180-184. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Merçil, Erdoğan. "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/389-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 8. Basım, 2013.
- Merçil, Erdoğan. "Kirman Selçukluları". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi". *Belleten* 59/ 225, 327-340. Ankara: TTK, 1995.

- Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: TTK, 1989.
- Mumcu, Ahmet. *Divan-ı Hümayun*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 2. Baskı, 1986.
- Nielsen, Jorgen. "Mazalim", *Encyclopedia of Islam New Edition*. 6/933-935. Leiden: Brill, 1991.
- Nizamü'l-mülk. *Siyasetname*. çev. Mehmet Taha Ayar. Ankara, Türkiye İş Bankası Yayını, 5. Basım, 1941.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/375-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Özen, Şükrü. "Kâdîkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/77-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Pakalın, Osman Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB: 1993.
- Mehmed, Sedat. *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Schacht, Joseph. "Mahkama", *Encyclopedia of Islam New Edition*. 6/1-3. Leiden: Brill, 1991.
- Sevim, Ali/Merçil. Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK, 1995.
- Şeker, Mehmet. *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517)*. İstanbul: Ötüken, 2020.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh, 15. Baskı, 2018.
- Şentop, Mustafa. *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*. Ankara: Kadim Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Kahire: 1939.
- Taneri, Aydın. "Emîr-i Dâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/130. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Taneri, Aydın. "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/6 (1966), 127-171.
- Taneri, Aydın. *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkibü'l-Arifîn'in Değerlendirilmesi)*. Konya: Bilge Yayınları, 2. Baskı, 1978.
- Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*. İstanbul: MEB, 1997.
- Tarifçi, Sinan. "Büyük Selçuklular Devrinde Kadıların Maaşları, Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları Üzerine Bir Araştırma". *Akademik Bakış* 14/28 (2021), 249-265.
- Taş, Hülya. "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şühûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?". *Bilig* 44 (2008), 25-44.
- Turan, Osman. "Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri". *Belleten* 12/45, 17-170. Ankara: 1948.
- Turan, Osman. *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*. Ankara: TTK, 2014.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken, 14. Basım, 2016.
- Turan, Osman. *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken, 11. Basım, 2009.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*. Ankara: TTK Yayınları, 3. Baskı, 2014.
- Turan, Refik. *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezir ve Divân)*. Ankara: TTK, 2020.
- Tyan, Emile. "Kadî", *Encyclopedia of Islam New Edition*. 4/373-374. Leiden: Brill, 1978.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "XII. ve XIII. asırlarda Anadolu'daki fikir hareketleri ile içtimâî müesseselere bir bakış", *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*. 287-306. Ankara: 1948.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK, 4. Basım, 2014.
- Ülker, İbrahim. "İki Belge Işığında Anadolu Selçuklularında Noterlik İşlemleri" *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*. Ed. Prof. Dr. Fethi Gedikli. İstanbul: Onikilevha (2016), 31-48.
- Yazıcı, Hüseyin. "Atabey Cemaleddin Ferruh b. Abdullah". *Çankırı'nın Manevî Mimarları*. 381-394. Çankırı: 2017.
- Yeniçeri, Celal. "Mezâlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/515-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. çev. Muzaffer Tunçel. Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019.

Tarihî Yönü ve Faaliyetleriyle Selçuklular Döneminden Bir Şair: Edîb Sâbir

Pınar KAYA TAN

Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırklareli, Türkiye,
pinarkaya@klu.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 19.08.2023

Kabul: 17.11.2023

Yayın: 31.12.2023

Keywords:

Edîb Sâbir,
Selçuklular,
Hârezmşâhlar,
Sencer,
Atsız.

Edîb Sâbir Şihâbüddin b. İsmâil Tirmizî (ö. 538-542/1143-1147[?]), hem Büyük Selçuklu Devleti (431-552/1040-1157) hem de Hârezmşâhlara (490-628/1097-1231) hizmet etmiş, sultanların saraylarında bulunmuş ve giderek nüfuz sahibi olmuş, Farsça söyleyen meşhur şair ve edipleridir. Onun hakkında bilgi veren kaynaklar daha ziyade Farsça yazılmış şair tezkireleridir. Bununla beraber gerek bu tezkirelerde gerekse tarihî kaynaklarda Edîb Sâbir hakkında sınırlı malumata rastlanmaktadır. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in (511-552/1118-1157) ve akabinde de Hârezmşâh Atsız'ın (523-551/1128-1156) teveccühünü kazanmış olan Edîb Sâbir, mezkûr hükümdarlar arasındaki siyasi çekişmelerde de kritik bir rol oynamış; hatta onun canı pahasına hadiselerin seyrini değiştirdiği rivayet edilmiştir. Edîb Sâbir'in günümüze ulaşmış yegâne eseri olan *Dîvân*'ı ise tarih ve edebiyat çalışmaları açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Edîb Sâbir eserinde dönemin ileri gelen hükümdarlarına, hânedan üyelerine, devlet görevlilerine ve hayatında iz bırakan şahsiyetlere övgülerde bulunmuştur. Muhakkak ki siyasi ve edebî şahsiyetler hakkındaki fikir ve düşünceleri dizelerine yansımıştır. Bununla beraber tabiat olaylarından, gündelik yaşama, Horasan çevresindeki şehir ve bölgelerden, iklimsel ve çevresel koşullara kadar pek çok hususa da manzumelerinde yer vermiştir. Bu çalışmada ise Selçuklu siyasi tarihinde de etkili, ilmî ve edebî şahsiyetlerden biri olan Edîb Sâbir'in hayatı ve faaliyetlerinin bilhassa tarihî boyutunun *Dîvân*'ından da yararlanılarak tespitine çalışılmıştır.

A Poet in Seljuk Period with His Historical Aspect and Activities:

Adîb Sâber

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 19.08.2023

Accepted: 17.11.2023

Published: 31.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Adîb Sâber,
Seljuks,
Kh̲w̲ārazm-shāhs
Sandjar,
Atsız.

Adîb Sâber, Sehâb al-Dîn b. Ismâ'îl Termedî (d. 538-542/1143-1147[?]) served both the Great Seljuk State (431-552/1040-1157) and the *Kh̲w̲ārazm-shāhs* (490-628/1097-1231). He was one of the famous poets and adibs, who read in Persian in the palaces of the sultans and increasingly influential. The sources giving information about him are mostly poet biographies written in Persian. However, there is limited information about Adîb Sâber in both these biographies and historical sources. Adîb Sâber, who had gained the favor of the Great Seljuk Sultan Sandjar (r. 511-552/1118-1157) and subsequently *Kh̲w̲ārazm-shāh* Atsız (r. 523-551/1128-1156), he also played a critical role between the mentioned rulers in the political conflicts; even It has been narrated that he changed the course of events at the expense of his life. His *Dîwân* which was the only work of Adîb Sâber's that has survived to the present day is a rich content in terms of history and literary studies. In his work, Adîb Sâber praised the prominent rulers of the period, members of the dynasty, bureaucrats and figures who left a mark in his life. Undoubtedly, his ideas and thoughts about political and literary figures were reflected in his verses. In addition he also included many issues in his poems from natural events to daily life from the cities and regions around *Kh̲u*rasan to their climatic and environmental conditions. In this research, the life and activities of Adîb Sâber, one of the influential, scientific and literary figures in the Seljuk political history, especially the historical dimension was tried to be determined by making use of his *Dîwân*.

Atf/Citation: Kaya Tan, Pınar. "Tarihî Yönü ve Faaliyetleriyle Selçuklular Döneminden Bir Şair: Edîb Sâbir". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 8 (Aralık 2023), 58-70. <https://doi.org/10.47702/sema.2023.31>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Edîb Sâbir, Büyük Selçuklu Devleti döneminin tanınmış saray şairlerinden biridir. Selçuklulara olduğu kadar Hârezmşâhlara da hizmetlerde bulunarak, muhtelif coğrafyalarda ve hükümdar saraylarında yaşamış olan Edîb Sâbir'in hayatı ve faaliyetlerine dair oldukça az bilgi bulunmaktadır. Bununla beraber onun *Dîvân*'ının günümüze kadar ulaşmış olması bir nebze de olsa şairin edebî yönü, dil ve üslup özelliklerinin anlaşılmasını mümkün kılmıştır.

Günümüzde daha ziyade İranlı araştırmacıların incelediği şair hakkında ülkemizde yeterince çalışma yapılmadığı aşikârdır. Bu araştırmada şairin yaşamı ve siyasi faaliyetleri üzerinde durularak kaynaklarda bu yöndeki bilgiler tespit ve tetkik edilerek bir araya getirilecektir. Onun tarihteki rolü ağırlıkta olmak üzere hazırlanan çalışmada şüphesiz edebî yönü ve şairliği hususu da göz ardı edilmemeye çalışılacaktır.

Edîb Sâbir'in Hayatı ve Faaliyetleri

Edîb Sâbir, Mâverâünnehir'de büyük âlimlerin, şairlerin ve tarihî şahsiyetlerin yetiştiği Tirmiz¹ şehrinde doğmuştur. Âlimlerden müteşekkil bir ailenin mensubu olduğu anlaşılan Edîb Sâbir, Tirmiz'de tahsiline başlayıp, ilk şiirlerini yazdıktan bir süre sonra gençlik döneminde Herat'a gitmiş ve buradaki medreselerde öğrenim görmüştür. Bu süreçte Arap şairlerinin dîvânlarını okuma imkânı bulmuş; hatta tercüme faaliyetleriyle de ilgilenerek okuduğu Arapça şiirlerin bir kısmını Farsçaya da çevirmiştir. Edîb Sâbir ardından Horasan'ın Nîşâbur kentine gitmiş ve hayatının çoğunu da Nîşâbur, Merv, Belh gibi şehirlerde ve Hârezm² bölgesinde geçirmiştir.³ Edîb Sâbir'in bilhassa iyi bir tedrisattan geçmesi ve gençlik döneminde Arapçasını fazlasıyla ilerletmesi, ileride yazacağı eserini de muhakkak ki daha yüksek seviyelere taşıyacaktır.

Zamanla yetenekleri devlet adamları tarafından keşfedilmeye başlanan şair, Nîşâbur'da, Horasan reisi olarak yüceltilen mürebbsi, Seyyid Mecdüddin Ebü'l-Kâsım Ali b. Ca'fer'in (ö. 555/1160)⁴ hizmetine girdi ve makamında büyük hürmet görmeye başladı. Seyyid Mecdüddin ile Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in aralarındaki ilişki de oldukça yakın olup kendisine hükümdar tarafından "*kardeşim*" şeklinde hitap edilirdi. Seyyid Mecdüddin Ebü'l-Kâsım Ali b. Ca'fer'in gayretleriyle Edîb Sâbir, Sultan Sencer'e takdim edilmiş ve kısa zamanda hükümdardan övgüyle bahseden methiyeler kaleme alarak Sultan Sencer ve diğer devlet görevlilerinin kıymet verdiği saray

¹ Ceyhun Nehri kenarında etrafi surlarla çevrilmiş, yönetim binası, pazarı, camisi, çoğu tuğla döşeli cadde ve sokaklarıyla güzel ve mâmur bir şehir olarak bilinen Tirmiz hakkında bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, nşr. Dâru Sâdir (Beyrut: 1397/1977), 2/26-27; Abdullah Muhammedcanov, "Tirmiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 40/200-202.

² Hârezm önemli bir yerleşim ve ticaret merkeziydi. Aral Gölü'nün güneyinde Amû Derya Deltası ve çevresinde yer alan elverişli coğrafî konumu su imkânlarına sahip oluşu ve verimli toprakları sayesinde eskiden beri kalabalık toplulukları kendisine çeken ve onları rahatlıkla barındırırdı. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/395-398; Abdülkerim Özyayın, "Hârezm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/217-220.

³ Zebihullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, çev. Hasan Almaz (Ankara: Nüşa Yayınları, 2002), 215; Safâ, "Adîb Şâber", *Encyclopaedia Iranica* (1983), 1/5, 460-461; Sadık Armutlu, *Büyük Selçuklu Şiiri* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 47; Mürsel Öztürk, "Edîb Sâbir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/425.

⁴ Biyografisi hakkında bk. Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, *Lübâbü'l-Ensâb ve'l-elkab ve'l-a'kab*, nşr. Seyyid Mehdî Recâî (Kum: 2007), 572-575; Edîb Sâbir'in yükselişinde büyük etkisi olduğu zikredilen Horasan Reisi, İran edebiyatı kaynaklarından Rızâ Kulî Hân Hidâyet'in (ö. 1288/1871) *Mecma'ul-fusahâ* adlı eserinde kimi yerde Ali b. Ca'fer, kimi yerde Ali b. Hüseyin bir başka kısımlarında ise Ali b. Hüseyin el-Müsevî veyahut Ebü Ca'fer Ali b. Hüseyin Kudâme-i Müsevî şeklinde geçmektedir. Ayrıca bk. A. Muhammedî-M. Hüseyinî-İ. Parestegarî, "Tahlîl ve Berres-i-yi 'Katl-i Edîb Sâbir' bâ Tekiyye-i ber Gozereşhâ-yi Târihî ve Müstenidât Sorudehâ-yi û", *Pejuhiş-i Zebân ve Edebiyat-i Fârsî* 51 (1397), 108.

şairleri arasında yer almayı başarmıştı.⁵ Edîb Sâbir'in son derece vefalı oluşu ve yükselişinde büyük rolü olan Seyyid Mecdüddin Ebû'l-Kâsım Ali b. Ca'fer'i yaşadığı müddetçe unutmuyışı dikkati çekmektedir. Şair *Divân*'ında Seyyid Mecdüddin'i ve ailesini metheden çok sayıda kasideyi telif etmiştir.

Şiir, kaside ve methiyelerinin dışında Edîb Sâbir'in tanınmasında etkili olan muhtelif ve mütenevvi becerileri de bulunmaktaydı. Ortaçağ'ın âlim ve tarihçilerinden Beyhakî (ö. 565/1169), şairin şimşek gibi bir zekâyâ, kılıç gibi keskin bir dile sahip olduğunu; devrin diğer Farsça söyleyen şairlerinin çok daha ötesinde methiyeler yazdığını ifade etmiştir.⁶

Methiyeleriyle, dizeleriyle giderek ön plana çıkan Edîb Sâbir'e sarayda birtakım resmî görevler de verilmişti. Onun bizzat Sultan Sencer'in emriyle aralarındaki ihtilâfları çözmesi için elçilik vazifesiyle Hârezmşâh Atsız'a gönderildiği bilinmektedir.⁷ Edîb Sâbir'in çeşitli tarihî kaynaklara da yansımış olan bu elçilik veyahut casusluk faaliyeti sebebiyle Hârezm'e gelişi ve burada yaşadıkları, onu devrin diğer saray şairlerinden belirgin şekilde farklı kılmaktadır. O devirde bürokratlar arasında yer almayan başka şairler, tarihî, ilmî, edebî şahsiyetler de elçilik⁸ vazifesiyle kimi ülkelere ve hükümdarlara gitmek üzere görevlendiriliyorlardı. Bununla beraber Edîb Sâbir'in özellikle Hârezmşâhlarla gergin ilişkilerin yaşandığı bir evrede Büyük Selçuklu hükümdarının güvenini kazanmış olması ve böylesine hassas bir vazifeyle görevlendirilmesi onu diğer saray şairleri arasında öne çıkaran niteliklerinden olmuştur.

Bu noktada Edîb Sâbir'in Hârezm'e gönderilişi hususunu anlayabilmek için Sultan Sencer ile Hârezmşâhlar arasında yaşanan gelişmelere özetle değinmekte fayda bulunmaktadır. Şöyle ki, Tuğrul Bey (431-455/1040-1063) döneminde Hârezm'i topraklarına katan Selçuklular, bu bölgeyi uzun süre valileri aracılığıyla idare etmişlerdi. Sultan Berkıyaruk (485-498/1092-1104) devrinden itibaren ise yapılan tayinlerin neticesinde bölgeyi artık fiilen idare etmeye başlayan Hârezmşâhlar hânedanı tesis edilmiş, böylece Hârezmşâhlar Devleti'nin de temelleri atılmıştı (490/1097).⁹

Selçuklular adına bölgeyi yöneten Hârezmşâhlar ailesine mensup ilk kişi Kutbüddin Muhammed'di (490-523/1097-1128). O, idareciliği sırasında Selçuklu sultanlarının emirlerine harfîyen mutabık kalmıştır. Her yıl kendisi ya da büyük oğlu Atsız, devrin hükümdarı Sencer'in sarayına giderek vergi ve hediyelerini takdim etmişlerdir. Ayrıca sadakatle sultana hizmette bulunarak, Hârezm'de huzur ve sükûnu sağlamışlardır.¹⁰ Kutbüddin Muhammed'in vefatının ardından Sultan Sencer tarafından bir menşurla Atsız b. Kutbüddin Muhammed Hârezmşâh olarak tayin edildi. Başlangıçta hükümdara bağlılıkla hareket eden, onunla birlikte seferlere katılan Hârezmşâh Atsız,

⁵ Edîb Sâbir, *Divân-ı Edîb Sâbir-i Tirmizî*, nşr. Ahmed Abdullayev (Tahran: 1380), 2; Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü's-şuarâ*, çev. Necati Lugal, *Şair Tezkireleri* (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2011), 146; Saîd-i Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr-i der İran ve der Zebân-i Fârsî: tâ Pâyân-i Karn-i Dehum-i Hicrî* (Tahran: İntişârât-i Furûgî, 1363), 84; Fûrûzanfer, *Sühan ü Sühanverân*, 240-241; Öztürk, "Edîb Sâbir", 10/425.

⁶ Beyhakî, *Lübâbü'l-Ensâb*, 524-525.

⁷ Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, 215; George Morrison, "Persian Literature From The Earliest Times to the Time of Jâmi", *History of Persian Literature From the Beginning of the Islamic Period to the Present Day* (Leiden: Brill, 1981), 44; Safâ, "Adîb Şâber", 1/5, 460-461; Öztürk, "Edîb Sâbir", 10/425.

⁸ Selçuklu döneminde ilmî şahsiyetlerden elçilik vazifesiyle görevlendirilenlere örnek olarak Kadı Ebû Sa'd el-Herevî'yi (ö. 518/1124) gösterebiliriz. Hem Selçuklular hem de Abbâsî Hilâfeti tarafından gerekli durumlarda kendisine elçilik vazifesi tevdi edilmiştir. Bk. Murat Öztürk, "Bilâdü's-Şâm'daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa'd el-Herevî", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (Aralık 2019), 153-170.

⁹ Aydın Taneri, "Hârizmşâhlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 16/228-229.

¹⁰ Abdülkerim Özyayın, "Kutbüddin Hârizmşâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/484-485.

bilhassa Sencer'in 536/1141-1142 yılında Katvân (Katavân) Savaşı'nda Karahıtaylara yenilmesinin ardından Selçuklu topraklarını istilaya başladı. Oldukça baskın ve güçlü bir karaktere sahip olan Hârezmşâh Atsız, Selçukluların payitahtı Merv'i, hemen akabinde de Selçuklu etkisinin Horasan'da artık azalacağını düşünerek bölgedeki kentleri ele geçirdi. En nihayetinde Nişâbur'a da gelen Hârezmşâh, burada kendi adına hutbe okuttu.¹¹ Öte taraftan bir süre aldığı ağır mağlubiyetin yaralarını sarmakla uğraşan Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, eski gücüne kavuşunca süratle harekete geçmiş ve Horasan'a yeniden hâkim olarak Hârezmşâh Atsız'ı da itaati altına almak için çaba sarf edecekti.¹²

Selçuklu hükümdarı Sencer, askerleriyle birlikte Hârezm'e geldiğinde Hârezmşâh Atsız, onunla meydan muharebesine girmek istemeyerek geri çekildi. Hatta Hârezm'in fethi yaklaştığı sırada, Sultan Sencer'e boyun eğeceğini bildirerek hükümdarın kumandanlarına hediyeler gönderdi. Onlardan sultanın nezdinde kendisi için şefaatte bulunmalarını istedi. Hârezmşâh Atsız'ın tüm bu gayretleri müspet netice verdi ve Sultan Sencer tarafından affedildi. Ardından Selçuklu hükümdarı Merv'e, Atsız da Hârezm'e geri döndü.¹³

Hârezmşâh Atsız ile olan meselenin henüz tam manasıyla çözülmediğinin farkında olan Sultan Sencer buradan hareketle onu gözlem altında tutmayı düşündü. Risâlet için, güvendiği saray şairi Edîb Sâbir'i, Hârezmşâh Atsız'ın nezdine elçi olarak gönderdi.¹⁴ Edîb Sâbir'in bu gidişi yalnızca basit bir elçilik vazifesi değil; Hârezmşâh'ın devamlı yanında bulunarak onun siyasi faaliyetlerinden, hâl ve hareketlerinden haberdar olmayı da ihtiva ediyordu. Büyük Selçuklu hükümdarı, Edîb Sâbir gibi bilge, büyük, yumuşak dilli bir şairden, Hârezmşâh Atsız gibi güçlü bir bölge hâkimiyle yaşadığı gergin münasebetlerde hadiseleri yatıştırıcı sakin bir rol üstlenmesini istemişti. Edîb Sâbir bu noktada Sultan Sencer ile Hârezmşâh Atsız arasında barışçıl ilişkileri tesis etme yolunda da son derece önemli bir misyon üstlenmişti. Nitekim Edîb Sâbir'in bu yapıcı mizacının şiirlerine de yansıdığı görülmektedir. Manzumelerinde çevresindekileri eleştirmekten ve hicivden mümkün merteye kaçınmış; okuyucuyu sinirlendirecek veyahut mutsuz edecek ifadeler kullanmamaya gayret sarf etmiştir.

Edîb Sâbir'in vazifelendirildiği bölgede ne kadar süreyle kaldığı belli değildir ancak bu süreçte Hârezmşâh Atsız tarafından da takdir edildiği aşikârdır. Ancak Edîb Sâbir bir müddet sonra, Hârezmşâh'ın Sultan Sencer'i öldürtmek üzere iki bâtinîye para vererek onlarla bu hususta anlaştığını öğrendi.¹⁵ Öyle ki Sultan Melikşah (465-485/1072-1092) devrinden beri başta Alamut Kalesi ve çevresi olmak üzere İran'ın çeşitli bölgelerinde Hasan Sabbâh'ın (ö. 518/1124) liderliğinde yeni bir anlayışla teşkilatlanan Bâtınîler, her türlü emri yerine getiren sadık fedâiler yetiştiriyorlardı. Bu fedâiler mevcut düzeni çökertmek gayesiyle kendilerine has yöntem ve metotlarla ya propagandalarını

¹¹ Hârezmşâh Atsız, 536 yılı Şevval ayında (Nisan-Mayıs 1142) geldiği Nişâbur'da karşılık vermemeleri için halka hitaben bir mektup kaleme almış; bu mektubunda Sultan Sencer ile aralarındaki hukukun hükümdarın etrafındakilerinin tesiri altında kalmasıyla giderek bozulduğunu belirterek şehri teslim etmelerini istemiştir. Mektup hakkında bk. Gülseren Azar Nasırabadı, *Hârezmşâhlar Döneminde Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2021), 41-42.

¹² Bu zor süreçte hayret uyandıracak şekilde Sultan Sencer'in ordusunu nasıl yeniden kurduğuna veyahut devlet teşkilatını ne şekilde tanzim ettiğine dair yeterli malumat bulunmamaktadır. Bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), 2/343-344.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Abdülkerim Özeydin (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 11/92; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 258; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 344-345; Azar Nasırabadı, *Hârezmşâhlar Döneminde Diplomasi*, 43.

¹⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 258; Hândmîr, *Habîbü's-siyer fi ahbâri efrâdi'l-beşer*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî (Tahran: 1353), 2/519; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), 58; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 345-346.

¹⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 258; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 346; Ziya Bünyadov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rızayev (İstanbul: Derin Yayınları, 2003), 15.

artırıyor ya da suikast aleti olarak hançer kullanarak istemedikleri pek çok din ve devlet adamını ortadan kaldırıyorlardı.¹⁶

Hârezmşâh Atsız da bu noktada Selçuklu hükümdarı Sencer'i aniden yok etmek üzere Bâtınîleri kullanmayı tercih etmişti. Bu durum Bâtınîlerin kendi siyasi-dinî-ideolojik gayeleri ve maksatlarının haricinde devlet adamları tarafından, otoritelerini sağlamlaştırmak amacıyla farklı amaçlar uğruna nasıl kullanıldıklarına dair de önemli bir örnek teşkil etmektedir.¹⁷

1. Edîb Sâbir'in Katli ve Bu Hususa Dair Görüşler

Edîb Sâbir, Hârezmşâh Atsız'ın Bâtınîlerle ittifak yaptığını öğrenince, Sultan Sencer'e suikast teşebbüsünde bulunacakların teşhis edebilmesi için onların görünümelerini açıkça tarif eden bir mektup hazırladı. Daha sonra bir kadın ayakkabısı içerisinde bu mektubu Merv'e, hükümdara ulaştırmaya muvaffak oldu. Sultan Sencer derhâl Edîb Sâbir'in mektupta tarif ettiği kişilerin bulunmalarını emretti. Böylece hükümdarın askerleri tüm şehirde süratle bir arama başlatarak bu kişileri yakalamayı ve ortadan kaldırmayı başardılar.¹⁸ Edîb Sâbir, yürüttüğü elçilik veyahut casusluk vazifesini son derece başarılı bir şekilde yerine getirmiş, olası bir suikast teşebbüsünü engellemiş ve Sultan Sencer'in hayatının kurtulmasında büyük pay sahibi olmuşsa da belirtmekte fayda bulunmaktadır ki bu hadiseler kendi sonunu da hazırlamıştır.

Şöyle ki İlhanlılar devri devlet adamı ve tarihçisi Cüveynî'ye (ö. 681/1283) göre Hârezmşâh Atsız, bütün bu hadiselerde parmağı olduğunu öğrenerek Edîb Sâbir'i Ceyhun Nehri'ne attırdı ve devrin meşhur edip ve şairi burada boğularak hayatını kaybetti.¹⁹ İlhanlılar döneminde yaşamış bir diğer müellif Hamdullah el-Müstevfî (ö. 740/1340'tan sonra), Edîb Sâbir'in fedâi olarak sultana saldırmaya gönderilen kişilerden haberdar olunca Selçuklu hükümdarı Sencer'i uyardığını, Hârezmşâh Atsız'ın da bunun üzerine öfkeyle Edîb Sâbir'i Ceyhun'a attığını kaydetmiştir.²⁰ Timurlular dönemi tarihçilerinden Mîrhând (ö. 903/1498) Hârezmşâh Atsız'ın hakikati anlayınca Edîb Sâbir'in Ceyhun Nehri'ne atılmasını emrettiğini zikreder.²¹ Hândmîr (ö. 942/1535-1536) de Edîb Sâbir'in Hârezmşâh Atsız'ın emriyle önce hapse gönderildiğini ardından da Ceyhun Nehri'ne atıldığını belirtmiştir.²²

Dönemin koşulları gereği Sultan Sencer'in bu duruma tepkisi muhakkak ki gecikmemiş; Hârezmşâh Atsız üzerine bir sefer düzenlenmiştir. Bu yeni harekâtın 542/1147 yılında gerçekleştiği kaynaklarda geçmektedir.²³ Bu açıdan bakıldığında ise Edîb Sâbir'in mezkûr yıldan daha önceki bir

¹⁶ Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak Bâtınîlik ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Dinî Araştırmalar* 7/20 (2004), 163-178; Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/347-350.

¹⁷ Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 346; Pınar Kaya, "Sultan Sencer Devrinde (1118-1157) Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler", *Tarih Dergisi* 58 (2013), 54.

¹⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 258; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'*, nşr. Müessese-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pirüz (Tahran: 1339), 4/359; Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü's-suarâ*, 147; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, 2/519; Morrison, "Persian Literature From The Earliest Times to the Time of Jâmî", 44; Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, 58; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 346; Gülseren Ceceli Dursun, "Selçuklu Devleti Sonrası İsmâîlîlerin Faaliyetleri ve Hârizmşâhlar ile Münasebetleri", *Bozkır'ın Oğlu Ahmet Taşağul'a Armağan* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019), 323-324.

¹⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 258.

²⁰ Hamdullah el-Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 386.

²¹ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ'*, 4/359.

²² Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, 2/519.

²³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 259; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ'*, 4/359; Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, 58; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 347.

tarihte Selçuklu hükümdarı Sencer'in Hârezmşâhlar üzerine sefer tertip ettiği 538-542/1143-1147 yılları arasında vefat ettiği anlaşılmaktadır.²⁴

Ancak bununla birlikte tezkire yazarlarının Edîb Sâbir'in ölüm yılını 546/1151 olarak kaydettikleri ve Hârezmşâh Atsız'ın emriyle Ceyhun Nehri'ne atılmak suretiyle boğularak katledildiğine dair malumat verdikleri görülmektedir.²⁵ Bu noktadan hareketle Edîb Sâbir'in Hârezmşâh Atsız'ın emriyle öldürülmediği, uzun yıllar yaşadığı ve yaşlılıktan mütevellit doğal sebeplerden dolayı vefat ettiği de ileri sürülmüştür. Özellikle son dönemlerde İran'da yapılan araştırmalarda böyle bir görüş hâkimdir.²⁶ Nitekim örnekte de görüleceği üzere, yaşlılığının bedeninde ve ruhunda bıraktığı derin izlerden dolayı çektiği sıkıntılara dair kimi ifadeler Edîb Sâbir *Dîvânı*'nda zaman zaman karşımıza çıkmakta ve şairin yaşının ilerlediği anlaşılmaktadır.

موی سیاه من ز زمانه سپید شد

*Simsiyah saçlarım zamanla nasıl aklaştı!*²⁷

Şairin Hârezmşâh'ın emriyle de öldürülmediğini düşündüren sebeplerden bir diğeri ise Hârezmşâh Atsız ile kurduğu yakın ilişkilerdir. Edîb Sâbir'in kasideleri incelendiğinde onun Hârezmşâh'a olan içten bağlılığı dikkati çekmektedir. Şairin yalnızca Sultan Sencer ile değil uzun süredir hizmetinde bulunduğu Hârezmşâh Atsız'la da dostane, samimi bir münasebet içerisinde olduğu anlaşılmakta ve hâmisinin tarafında yer alacağı düşünülmektedir.²⁸ Nitekim Edîb Sâbir, Hârezmşâh Atsız'ın yanında her ne vazifeyle bulunmuş olursa olsun hükümdarı koruyucusu olarak benimsemiş bu da muhakkak ki dizelerine yansımıştır.

سیاستش سبب حفظ و زینهار من است

*Onun [Hârezmşâh Atsız] siyaseti benim [Edîb Sâbir'in] korunmamın ve güvenliğimin sebebidir.*²⁹

Edîb Sâbir'in katli hakkında malumat veren en eski kaynak Cüveynî'ye ait olan *Tarih-i Cihan Güşa*'dır. Belirtmekte fayda bulunmaktadır ki *Tarih-i Cihan Güşa*, Edîb Sâbir'in ölümünden 100 yılı aşkın bir süre geçtikten sonra kaleme alınmıştır. Ayrıca diğer tezkireler ve tarihî kaynaklar da bu eseri kaynak olarak kullanmışlardır. Böylece Cüveynî'den alınan Edîb Sâbir'in Ceyhun Nehri'nde atılmak suretiyle katledildiği hakkındaki malumat günümüze kadar gelmiştir. Çağdaş kaynaklar yerine sonraki dönemde yazılmış bir eserde geçmesi sebebiyle de Edîb Sâbir'in katli hususuna şüpheyle yaklaşmıştır.³⁰ Bununla beraber her ne kadar daha geç bir tarihte yazılmış olsa da yeni bilgiler ortaya çıkmadığı müddetçe Cüveynî'nin kayıtlarını da tamamen görmezden gelmek mümkün görünmemektedir.

2. Şairliği

Edîb Sâbir'in edebî ve ilmi yönüne de bakacak olursak, onun belagatte ileri gelen üstatlar arasında sayıldığı; edipler, fazıllar gibi hüner, ilim sahipleri ve edebiyatın da önde gelenleri tarafından

²⁴ Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, 215; Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr*, 84; Safâ, "Adîb Şâber", 1/5, 460-461.

²⁵ Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkiretü's-şuarâ*, 147; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, 215; Safâ, "Adîb Şâber", 1/5, 460-461.

²⁶ Yaşlılığından yakınlıkla serzenişte bulunan şairin, bu kadar yaşlı ve zayıf düşmüş bir hâldeyken devlet görevlerini ifa etmesinin mümkün olamayacağı düşünülmüştür. Bk., Muhammedî vd., "Tahlîl ve Berresî-yi 'Katli-i Edîb Sâbir'", 109.

²⁷ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 355.

²⁸ Muhammedî vd., "Tahlîl ve Berresî-yi 'Katli-i Edîb Sâbir'", 110-113.

²⁹ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 57.

³⁰ Muhammedî vd., "Tahlîl ve Berresî-yi 'Katli-i Edîb Sâbir'", 109.

övgüyle bahsedilen şairlerinden biri olduğu görülmektedir.³¹ Dizelerinde kendisini dinî yönden “*Horasan Müslümanı*” olarak tavsif eden³² Edîb Sâbir’in şiirlerinde güzelliklere her daim övgüler bulunmaktadır. Sade, akıcı ve belirgin şekilde açık bir üslupla şiirlerini yazmış, Selçuklu Sultanı Sencer ve Hârezmşâh Atsız’ı övdüğü dizelerinin dışında türlü günlük hadiseleri de şiirlerine konu etmiştir. Edîb Sâbir manzumelerinde aşktan, şaraptan, zevk ü safâdan, tabiat olaylarından, bağ bahçelerin güzelliğinden ve mevsimlerden bahsetmeyi ihmâl etmemiştir.³³ Edîb Sâbir’in kimi şiirlerinde nücûm³⁴ ilminin kapsamındaki hususları konu edindiği görülmektedir. Benzer durum devrin diğer Farsça söyleyen şairlerinde de vücut bulmuştur. Kozmik âlemle ilgili muhtelif bilgiler, burçların konum ve etkileri, yıldız kümeleri, ay ve güneşin konumları onun şiirlerinde dikkate değer nispette görülmektedir. Ayrıca hikmet ve felsefeye de bol miktarda yer veren Edîb Sâbir’in manzumelerinde felsefî kavramlar da sıkça geçmektedir.³⁵ Onun şiirlerinin insanın ruh hâlini ve doğasını en iyi yansıtan dizelerden oluştuğu görüşü hâkimdir.³⁶

Onun şiirlerinde zaman zaman sanatlı, edebî yönden ağır kelimelere rastlanılsa da İran edebiyatı tarihçisi Zebîhullâh-ı Safâ, bu üslubun devrin şiir anlayışının bir gereği olduğunu zikretmiştir hatta benzer durumun diğer çağdaş şairlerde de görüldüğünü vurgulamıştır.³⁷ Bununla beraber İran’da bölgelere ve tarihsel dönemlere göre farklı şiir üslupları oluşmuş; bunların her biri ortaya çıkıp geliştiği bölgelerin adlarıyla anılmıştı. Edîb Sâbir’in kaside üslubunun Sebki Türkistânî olarak da bilinen Sebki Horasanî’ye yakın olduğu düşüncesi de kaynaklarda geçmektedir. Sebki Horasanî’de kasideler sade, gerçekçi olup; umutsuzluktan ziyade neşe, mutluluk veren konularda lâtif, zarif kelimeler seçilerek ihtişamlı ve güçlü kasideler yazılırdı.³⁸ Edîb Sâbir’in kasidelerinde her ne kadar akıcılık ve zikredilen özellikler açısından Sebki Horasanî (Sebki Türkistânî) üslubu ağır basmışsa da Zebîhullâh-ı Safâ’nın da vurguladığı üzere Arapça unsurlara ve kelimelere yer verilmesi, şiirlerini zaman zaman sanatlarla süslemesi aşk, irfan, öğüt içeren şiirler için daha uygun olduğu düşünülen şairin Sebki Irâkî üslubunun da etkisinde kaldığını göstermektedir.³⁹ Nitekim akıcı ve kolay anlaşılır şiir ve methiyelerinin yanı sıra kimi yerlerde anlaşılması ve tercüme edilmesi son derece zor dizeleri karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca şair bilhassa methettiği şahsiyetlerin kahramanlıklarını, cesaretini veyahut savaşçı vasıflarını överken klasik Fars ve Türk edebiyatlarında da çokça geçen İran’ın efsanevî hükümdarları ve mitolojik karakterlerini kullanmış, benzetmelerde bulunmuştur.

Edîb Sâbir gönüllerde yer eden gazelleri, ince mazmunları kullanışı, gösterişten uzak sade ve zarif bir dile sahip oluşu ile İran şiirinde şöhret bulmuş, dönemindeki diğer şairleri arasında da şüphesiz üstün bir konuma yükselmiştir.⁴⁰ Bununla beraber her ne kadar güzel sözler yazmışsa da

³¹ Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, nşr. Edward Browne-Mirza Muhammed (Londra-Leiden: 1906), 1/117; Nefisî, *Târih-i Nazm u Nesr*, 84.

³² Bedüzzaman Fûrûzanfer, *Sühan ü Sühanverân* (Tahran: İntişârât-ı Zevvâr, 1387), 240.

³³ Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkiretü’ş-şuarâ*, 146; Hândmîr, *Habîbü’s-siyer*, 2/519; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, 215; Armutlu, *Büyük Selçuklu Şiiri*, 48.

³⁴ Yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sistem sayesinde gelecek, şimdiki durum ve geçmişe dair bilgi elde etmenin mümkün olduğuna inanılan İlm-i nücûm; astroloji, yıldız falcılığı, müneccimlik olarak da bilinmektedir. Bk. Tevfik Fehd, “İlm-i Ahkâm-ı Nücûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/124-126.

³⁵ Armutlu, *Büyük Selçuklu Şiiri*, 48.

³⁶ Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkiretü’ş-şuarâ*, 146.

³⁷ Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, 215.

³⁸ Muhammed Ca’fer-i Mahcûb, *Sebki Horâsânî der Şi’r-i Fârsî* (Tahran: İntişârât-ı Firdevs, 1345), 51-55; Muhammed Hüseyin Şehriyâr, “İran Şiirinde Üslup ve Ekoller”, çev. Fahrettin Coşkuner, *Nüşa* 5/16 (2005), 131-142.

³⁹ Armutlu, *Büyük Selçuklu Şiiri*, 48.

⁴⁰ Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, 215-216; Safâ, “Adîb Sâber”, 1/5, 460-461.

onun şiirlerinin edebiyata ciddî manada yenilik katmadığı ve aynı devirlerde kaleme alınmış diğer şiirlere göre zayıf olduğu görüşü de mevcuttur.⁴¹

Devrin diğer şairleriyle ilişkileri hususunda ise Edîb Sâbir'in Hârezmşâhlar Devleti'nin önemli şairlerinden olup muharebelerde bile Hârezmşâh Atsız'ın yanında yer alan Reşîdüddin Vatvât (ö. 573/1177)⁴² ile rekabet içinde olduğu da bilinmektedir. Hatta mezkûr iki şair birbirlerini oldukça ağır şekilde hicvetmişlerdi. Ayrıca her ikisinin de kendine has destekleyenleri bulunmaktaydı.⁴³ Öte taraftan Edîb Sâbir, çağdaşı Fars edebiyatının önemli şairlerden Senâî (ö. 525/1131[?]) ve Evhadüddîn-i Enverî (ö. 585/1189[?]) ile dostça münasebetler kurmuştu. Hatta Enverî, sahip olduğu onca maharete rağmen “*Edîb Sâbir gibi olamasam da en azından Senâî gibiyim*” diyerek⁴⁴ Edîb Sâbir'in şairlikte kendisinden üstün olduğunu kabul etmiştir.⁴⁵

Edîb Sâbir kendisinden evvel yaşamış büyük üstatlardan İslâm devri İran edebiyatının ilk dönem kaside şairlerinden Ferruhî'yi (ö. 429/1037-1038) ve İran edebiyatında ilk manzum *Şehnâme*'yi yazma hususunda görevlendirilmiş olan Dakikî'yi (ö. 366/976[?]) de şairlikte öne çıkarmıştır. Bunu yaparken de mütevazı tavırlar sergilemeyerek ve şiir yazma kudretinin farkında olarak kendisini çağdaşlarından daha üstün bir pozisyonda görmüş; bu hususu da dizelerine şu şekilde yansıtmıştır.⁴⁶

گر نیستم به طبع دقیقی فرخی
هستم کنون مقدمه کاروان خویش

Şairlikte Ferruhî ve Dakikî kadar olamasam da,

Bugün kendi kervanıma öncülük etmekteyim.

Edîb Sâbir'in Dîvânı'nda yer yer Sâmânîler (204-395/819-1005) devrinin önemli şairlerinden Rûdekî (ö. 329/941) ve Selçukluların meşhur kaside şairi Muizzî (ö. 518-521/1124-1127 yılları arası) de ihmal edilmemiştir. İki şairin de dil ve üslubu Edîb Sâbir tarafından yüceltilerek yaşadıkları devletlerdeki hâkimler tarafından da beğenildiği vurgulanmıştır:

زبان و طبع معزی و رودکی است به من
شنای دولت سلجوق و آل سامان را

Muizzî ve Rûdekî'nin dili kullanma gücü ve tabiatına

Selçuklularda ve Âl-i Sâmân'da övgüler olmuştur.

⁴¹ Fûrûzanfer, *Sühan ü Sühanverân*, 240-241.

⁴² Reşîdüddin Vatvât, Arap ve Fars dili edebiyatında zamanının önde gelen şairlerinden olup Hârezmşâh Atsız'ın sarayında resmî işler, devlet meseleleri hakkında yazışmalardan sorumlusu olan Dîvân-ı İnşâ'nın reisi yani münşi olarak yükselerek hayatının sonuna kadar Hârezmşâh hükümdarlarının hizmetinde görev yapmıştır. Saraydaki üstün konumu ve kendini aşırı derece beğenmesi bazı çağdaşlarının şiirlerine aşırı eleştiriler yöneltmesine sebep olmuştur. Şair ve münşi hakkında bk. Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü 'ş-şuarâ*, 139-143; Edward Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951), 2/330-333; Fûrûzanfer, *Sühan ü Sühanverân*, 326-336; Derya Örs, “Vatvât, Reşîdüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/573-574.

⁴³ Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü 'ş-şuarâ*, 146; Browne, *A Literary History of Persia*, 2/333. Bünyadov (*Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, 135), Hârezmşâh Atsız'a, Edîb Sâbir'in elçilik değil bir nevi Sultan Sencer'e ajanlık yapmak üzere saraya gönderildiği düşüncesini büyük ihtimalle aralarındaki rekabet sebebiyle Reşîdüddin Vatvât'ın empoze ettiğini zikretmiştir.

⁴⁴ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, 1/157.

⁴⁵ Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, 2/519; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, 216; Browne, *A Literary History of Persia*, 2/333.

⁴⁶ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 136.

Edîb Sâbir kendisinden sonra gelen şairlere de muhakkak ki tesir etmiştir. Şöyle ki meşhur kaside şairlerinden Hakânî-i Şîrvânî (ö. 595/1199) Reşîdüddin Vatvât'ın yazdıklarını pek beğenmeyerek, Edîb Sâbir'in şairliğini methedenler arasında yer almıştır.⁴⁷ Edîb Sâbir'in şairliğinin yanı sıra talebe de yetiştirerek ilmî, edebî çalışmalara katkıda bulunduğu rivayet edilmiştir. Devletşah-ı Semerkandî (ö. 900/1494-1495 [?]) onun yetiştirdiği öğrencilerinden birisinin Cevherî-yi Zerger olduğunu kaydetmiştir.⁴⁸

3. Dîvân'ı ve Tarihî Değeri

Edîb Sâbir'in bilinen tek eseri *Dîvân*'ıdır. Şairin eserini yazarken kimi ifade ve sözlerinde Menûçihri'nin (ö. 432/1040-1041[?]) Farsça yazmış olduğu *Dîvânı*'na⁴⁹ müracaât ettiği görülür.⁵⁰ Edîb Sâbir'in dünyanın çeşitli kütüphanelerine dağılmış durumda olan yaklaşık 6.000 beyitten mürekkep *Dîvân*'ı İran'da muhtelif zamanlarda yayımlanmıştır. Eser, dönemin tarihini, kültürel yapısını, sosyal durumunu, edebî dilini yansıtmaya bakımından şüphesiz ki önemli kaynaklar arasındadır. Bununla beraber özellikle Ali Kavim ve Muhammed Ali Nesih tarafından yapılan ilk neşirleri düzensizlikleri, hataları, neşredenlerin yapmış oldukları ilaveleri ve pek çok şiire yer verilmemesi gibi sebeplerle ilmî olmadıkları yönünde tenkit edilmiştir.⁵¹ Ardından *Dîvân*'ın Hindistan'da bulunan nüshalarını esas alan neşirleri yapılmıştır. Ancak bu neşirleri eleştiren ve *Dîvân*'ın ciddî bir neşrinin muhakkak yapılması fikrini savunanların belirttikleri görüşlere göre; *Edîb Sâbir Dîvânı*'nın daha sonraki neşirlerinde de problemler mevcuttur, kimi ifadeler neşredenler tarafından tahmini olarak düzeltilmiş veyahut eklenmiş, okuma yanlışları da bulunmaktadır. Bu da beyitlerin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bu sebeple farklı nüshalarıyla mukayeseli bir dîvân tahkikinin yapılması gerekmektedir. *Edîb Sâbir Dîvânı*'nın neşirlerindeki bu yanlışların ve düzeltilmesi gerekli hususların açıklamalarıyla izah edildiği bir çalışma da mevcuttur.⁵²

Edîb Sâbir Dîvânı daha ziyade kaside ve methiyelerden oluşmaktadır. Kasideler dışında gazeller, rubailer, kıtalar ve terkiib-i bendler de Edîb Sâbir'in *Dîvân*'ında çokça yer almaktadır.⁵³ Bilhassa Selçuklu sultanı Sencer'e izafen şiirlerin yer alması edebî yönünün yanı sıra eserin tarihî açıdan da ehemmiyetini artırmaktadır. Bununla birlikte fetih kutlamaları, bayramlar ve bayramlaşma merasimleri, hükümdarların günlük hayatlarına ilişkin faaliyetler, saray yaşantısı gibi çeşitli hususlara da şiirlerinde yer vermesi Büyük Selçuklu siyasi ve sosyal tarihi bakımından Edîb Sâbir'in şiirlerini son derece değerli kılmıştır.⁵⁴

Kasidelerinin içeriğine biraz daha tafsilatlı bakacak olursak, Selçuklu hükümdarı Sencer'e dair methiyelerden ilkinde sultanın Allah tarafından taht ve taç ile yüceltilmesi, şahların şahı olarak tüm cihanın en kudretli hükümdarı oluşu, hançeri ve mızrağıyla sayısız düşmanın canını alışı vurgulanmıştır. Ayrıca sultanın cömertliği, başarıları, iyi idareciliğiyle ilgili üstün vasıfları ön plâna çıkarılarak hükümdar övülmüştür. Onun da en az Büyük Selçuklu Sultanları Alparslan (455-465/1063-1072) ve Melikşah kadar kudret sahibi olduğu Edîb Sâbir'in dizelerine yansımıştır. Ayrıca Sultan

⁴⁷ Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü 'ş-şuarâ*, 146; Browne, *A Literary History of Persia*, 2/333.

⁴⁸ Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü 'ş-şuarâ*, 177.

⁴⁹ Menûçihri, Taberistan'da hüküm süren Ziyârililerin (316-483/928-1090) ve Gaznelilerin (351-582/963-1186) saraylarında bulunmuş, bilhassa pek çok Arap şairin dîvânını ezbere bildiğinden İran şairleri arasında Arap edebiyatını en iyi bilen şair olarak tanınmıştır. Bk. Rıza Kurtuluş, "Menûçihri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/156-157.

⁵⁰ Fûrûzanfer, *Sühan ü Sühanverân*, 241.

⁵¹ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 6.

⁵² M. Teddîn-H. Hüseyinî-A. Yelmehâ, "Zarûret-i Tashîh-i Mücedded Dîvân-ı Edîb Sâbir-i Tirmizi", *Mecelle-i Mutalaât ve Pejuhişha-yi Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî Dânişgâh-i İsfahân* 38 (1383), 31-48.

⁵³ Fûrûzanfer, (*Sühan ü Sühanverân*, 240) ilaveten eserdeki gazellerin aşkı konu edindiğini zikretmiştir.

⁵⁴ Gökhan Gökmen, "Edîb Sâbir'in *Dîvânı*'nda Sultan Sencer Methiyeleri", *Nüsha* 52 (2021), 103-128.

Sencer'in adaleti methedilirken devrin diğer şairlerinin de eserlerinde adalet hususunda her daim bahsettikleri Sâsânî hükümdarı Enûşîrvân (ö. 579) ile mukayese edilmesi de övgünün boyutunu göstermesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Şöyle ki Enûşîrvân klasik Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında Nûşîrevân-ı Âdil olarak zikredilir ve ahlâk ve nasihat kitaplarında, şiir ve kasidelerde, mesnevîlerde adalet timsali olarak kendisinden sıklıkla bahsedilmekteydi.⁵⁵ Edîb Sâbir bu hususu dizelerine yansıtarak Sultan Sencer'in Nûşîrevân-ı Âdil'i bile şaşkıncak derece âdil bir hükümdar oluşunu örnek olarak göstermiştir.⁵⁶

به بازار عدل تو از بس روانی

روان طیره گشته است نوشیروان را

Senin [Sultan Sencer] adalet pazarının düzgün işleyişi,

Nûşîrevân'ı bile şaşkınlığa (hayrete) düşürür.

Edîb Sâbir, hükümdarı methettiği dizelerinde Selçuklu askerlerini de ihmâl etmemiş; onların yapmış oldukları fetihlerde eski İran imparatorlarından bile daha güçlü olduklarını *Dîvân*'ında zikretmiştir.⁵⁷ Sultan Sencer için yazmış olduğu bir diğer kasidesinde de bu defa İslâmiyet'i yücelttiği sürece hükümdarın devletine Allah'ın her zaman yardım edeceğinden, Doğu'da ve Batı'da herkesin Sultan Sencer'e tâbi oluşundan, kılıç, mızrak, ok gibi muharebe aletlerini ustalıklı kullanışı ve üstün savaşçı vasıflarından bahsederek Selçuklu Türklerinin hâkimini, idarecesini methetmiştir. Yazılana göre Doğu'dan Batı'ya herkes onun emirlerine boyun eğmekte hükümdar da saltanatını adalet ve emniyetle muhafaza etmektedir. Edîb Sâbir Nûşîrevân-ı Âdil'e dizelerinde yer verdiği gibi yine dinî, tarihî, efsanevî şahsiyetlerle veyahut peygamberlerin çeşitli nitelikleriyle Sultan Sencer'i özdeşleştirerek onu yüceltmıştır. Edîb Sâbir ayrıca İran ve Türk edebiyatında çokça yer alan kavramları da beyitlerinde kullanmayı ihmâl etmemiştir. Bunlardan biri de insana ebedî bir yaşam sağlayan su olup, eserlerde farklı isimlerle de yer alan; Hızır ve İlyâs peygamberlerin içtiklerine ve bu sebeple ölümsüz olduklarına inanılan âb-ı hayâttir. Meşhur hükümdarın Selçuklu ordusunun sanki âb-ı hayâtı (âb-ı hayvân) tatmışçasına metanetli ve yenilmez oluşu şair tarafından şu şekilde ifade edilmiştir.⁵⁸

لشگر او چون سمندرگر بآتش در شود

همچنان آید که خضراز آب حیوان آمده است

Onun [Sultan Sencer'in] askerleri semender gibi ateşle karşılaşınca (muharebe edince)

Hızır'ın âb-ı hayvândan geldiği gibi ölümsüz olur.

Edîb Sâbir, Hâremzşâh Atsız'ın dindarlığını, adaleti ve lütuflarını methetmiş ve hükümdarı övmek için kullanılacak bütün kelimelerin onun kudreti karşısında eksik kalacağını belirtmiştir. Onun topraklarının uçsuz bucaksız olup Türkistan'da yenilmez ve muzaffer oluşundan, cihangirliği ve haşmetinden bahseden şair, tıpkı Sultan Sencer'de yaptığı gibi rızkının koruyucusu cihanın koruyucusu olan Hâremzşâh Atsız'ı tavsif etmek için de tarihî, mitolojik karakterlerle bağlantılar kurmuştur. Hâremzşâh Atsız'ın kudretini, iyiliğini, savaşçılık vasıflarını Cemşîd, Ferîdun, Rüstem gibi efsanevî İran hükümdarından örneklerle güçlendirmiştir. Edîb Sâbir ayrıca Hâremzşâh'ın sadece karakterini, hükümdarlığını değil yüz güzelliğini ve yakışıklılığını da satırlarına taşıyarak fiziksel

⁵⁵ Nurettin Albayrak, "Enûşîrvân, Edebiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/255-256.

⁵⁶ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 28; Gökmen, "Sultan Sencer Methiyeleri", 107.

⁵⁷ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 27-28; Gökmen, "Sultan Sencer Methiyeleri", 106-110.

⁵⁸ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 62.

nitelikleri için de methiyeler yazmıştır. Diğer yandan şiirlerine Hârezm'i de kendi memleketi olarak gördüğü burada yaşamaktan mutlu olduğu da yansımış, Hârezmşâh'ın ülkesine de methiyelerde bulunmuştur.⁵⁹ Onun Hârezmşâh Atsız'ı övdüğü dizelerinden biri şöyledir:⁶⁰

بو المظفر خسرو اتسز شاه تركستان كه هست

بر ضممين مملكت چون آسمان فرمانروا

Türkistan'ın Şâhı el-Muzaffer Hüsrev Atsız ki,

Memleketin toprağında göklerin hâkimi gibidir.

Sultan Sencer ve Hârezmşâh Atsız'ın haricinde kendisinin yüksek mevkilere gelmesinde rolü olan Seyyid Mecdüddin Ebü'l-Kâsım Ali b. Ca'fer'den de kasidelerde övgülerle zikredilmiştir.⁶¹ Ebü'l-Kâsım Ali b. Ca'fer'in kendisinin hâmisi olduğu ve Edîb Sâbir'i gözettiği, bu dünyada hem ruh hem yüz güzelliğinde eşi benzerinin bulunmadığı, Horasan'ın reisi olup onun buradaki koruyuculuğu ve iyi vasıflarını Irak'ta uzaktaki diğer merkezlerde yaşayanların kıskandığı kasidelerde geçmektedir. Ayrıca Mecdüddin Ebü'l-Kâsım'ın hitabet gücünden, güzel sözlerinden, faziletlerinden, cömertliğinden, dinî ve ahlâkî yüceliklerinden de övgü ve hayranlıkla bahsedilmiştir. Edîb Sâbir ayrıca Süleyman b. Atsız, Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Mes'ûd b. İbrahim Gaznevî, Alâeddin Muhammed ve daha pek çok önemli görevlerde bulunmuş hükümdarlar, vezirler çeşitli devlet adamları ve din büyükleri hakkında methiyeler de kaleme almıştır. Onun özellikle Horasan ve Mâverâünnehir çevresinde yaşamış olan pek çok tarihî şahsiyete kasidelerinde yer vermesi Türk tarihi açısından *Dîvânı*'nın ehemmiyetini artırmaktadır.

SONUÇ

Her ne kadar hayatına dair fazla malumat bulunmuyor olsa da Selçuklu döneminde Farsça söyleyen şairler arasındaki ehemmiyeti ve tesiri, sultanlar nezdindeki itibarı ve saygınlığı, yaşadığı devirde ve kendinden sonraki dönemde İran edebiyatına katkılarıyla Edîb Sâbir, iz bırakan etkili saray şairleri arasındadır.

Onun tarihî rolü ve edebiyata etkileri şüphesiz önemli olmuş; hatta kendisi de bizzat talebeler yetiştirerek eseri dışında da ilmî faaliyetlere katkı sağlamıştır. Sultan Sencer ve Hârezmşâh Atsız gibi devrin iki büyük Türk hükümdarı tarafından kendisine teveccüh gösterilmesi, Edîb Sâbir'in konumunu giderek yükseltmiştir. Sultan Sencer tarafından devlet hizmetlerinde görevlendirilişi Edîb Sâbir'i, yalnızca eserler telif etmekle ilgilenen devrin diğer saray şairlerinden ayrı bir yere koymuştur. Elçilik hatta casusluk vazifesini yürütürken kendi hayatını tehlikeye atarak vaziyeti Sultan Sencer'e iletmesi, bu süreçte hızlı hareket ederek suikast teşebbüsünde bulunacakları tafsilatlı şekilde çizip betimlemesi, Edîb Sâbir'in sanattaki hünerlerini ve tıpkı bir kumandan gibi cesaretini göstermektedir.

Bununla birlikte Sultan Sencer'i hadiselerden haberdar edişinin hemen akabinde, Edîb Sâbir'in aslında risâlet için değil casusluk amacıyla yanında bulunduğunu anlayan Hârezmşâh Atsız'ın emriyle katledilişine dair rivayet günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak işin aslının böyle olmadığına dair birtakım görüşler de bulunmuş ve çalışmada da *Edîb Sâbir Dîvânı*'ndan örneklerle belirtilmiştir. Tarihî açılardan baktığımızda Cüveynî gibi önemli bir devlet adamı ve tarihçinin kaleminden çıkması ve kaynaklara yansması sebebiyle mezkûr rivayet kabul edilmektedir. Ancak muhakkak ki edebî ve sosyal açılardan da bu hususun hem Edîb Sâbir'in hem de başta Reşîdüddin Vatvât olmak üzere aynı dönemlerde yaşamış şairlerin dizelerinden tafsilatlı şekilde incelenmesi gerekmektedir.

⁵⁹ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 22-23, 55-59.

⁶⁰ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 22.

⁶¹ Edîb Sâbir, *Dîvân*, 24-27, 31-38, 40-41 vd.; Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü 'ş-şuarâ*, 146.

Edîb Sâbir her ne kadar Sultan Sencer'in isteğiyle Hârezmşâh Atsız'ın yanına gönderilmişse de Hârezmşâh'la da yadsınamayacak şekilde büyük bir bağ kurmuştur. *Dîvânı*'nda Hârezmşâh Atsız'dan ve ailesinden övgülerle söz eden çok sayıda methiyenin bulunması, yanında kaldığı süre boyunca hükümdarı hâmîsi olarak benimsediğini göstermektedir.

Edîb Sâbir'in kasidelerinde kendinden önceki ve çağdaşı şairlerden sıkça bahsetmesi edebiyat tarihi açısından da eserini değerli kılmıştır. Ayrıca şair, günümüz okuyucularında bile etki yaratacak şekilde sade, hoş, canlı ve akıcı bir üslupla beyitlerini yazmış; karmaşık benzetmelerden kaçınmıştır. Burada daha ziyade biyografisi, tarihî misyonu, dönemine etkisi tetkik edilen Selçuklu dönemi şairinin, manzumelerinin incelenmesiyle de hayatı ve faaliyetleri hakkında yeni bilgilerin ortaya çıkacağı aşîkârdır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Nurettin. "Enûşîrvân, Edebiyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Armutlu, Sadık. *Büyük Selçuklu Şiiri*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Avfî. *Lübâbü'l-Elbâb*. nşr. Edward Browne-Mirza Muhammed. 2 Cilt. Londra-Leiden, 1906.
- Azar Nasrabadı, Gülseren. *Hârezmşâhlar Döneminde Diploması ve Elçilik Faaliyetleri*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2021.
- Beyhakî, Ali b. Zeyd b. Muhammed. *Lübâbü'l-Ensâb ve'l-Elkab ve'l-A'kab*. nşr. Seyyid Mehdi Recâi. Kum, 2007.
- Browne, Edward. *A Literary History of Persia*. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1956.
- Bünyadov, Ziya. *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*. çev. Tural Rızayev. İstanbul: Derin Yayınları, 2003.
- Ceceli Dursun, Gülseren. "Selçuklu Devleti Sonrası İsmâîlîlerin Faaliyetleri ve Hârezmşâhlar ile Münasebetleri". *Bozkır'ın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019, 321-340.
- Cüveynî. *Tarih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Devletşah-ı Semerkandî. *Tezkiretü's-Şuarâ*. çev. Necati Lugal. *Şair Tezkireleri*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Edîb Sâbir. *Dîvân-ı Edîb Sâbir-i Tirmizî*. nşr. Ahmed Abdullayev. Tahran: İntişârât-i Beyne'l-Milel-i el-Hüdâ, 1380.
- Fehd, Tefik. "İlm-i Ahkâm-ı Nücüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/124-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Fürûzanfer, Bediüzzaman. *Sühan ü Sühanverân*. Tahran: İntişârât-i Zevvâr, 1387.
- Gökmen, Gökhan. "Edîb Sâbir'in *Dîvânı*'nda Sultan Sencer Methiyeleri". *Nüsha* 52 (2021), 103-128.
- Hamdullah el-Müstevfi. *Târih-i Güzide*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Hândmîr. *Habîbü's-Siyer fî Ahbârî Efrâdi'l-Beşer*. nşr. Muhammed Debîr Siyâkî. 2. Tahran, 1353.
- İbnü'l-Esir. *el-Kâmil fi't-târih*. çev. Abdülkerim Özyayın. 11. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- Kaya, Pınar. "Sultan Sencer Devrinde (1118-1157) Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler". *Tarih Dergisi* 58 (2013), 43-64.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- Kurtuluş, Rıza (2004). "Menûçihri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/156-157. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Mahcûb, Muhammed Ca'fer. *Sebk-i Horâsânî der Şi'r-i Fârsî*. Tahran: İntişârât-i Firdevs, 1345.
- Mîrhând. *Ravzatü's-Safâ' fî Sîreti'l-Enbiyâ' ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ'*. 4. Tahran: Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, 1339.
- Morrison, George. "Persian Literature from the Earliest Times to the Time of Jâmî". *History of Persian Literature from the Beginning of the Islamic Period to the Present Day*. Leiden: Brill, 1981, 1-82.
- Muhammedcanov, Abdullah. "Tirmiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/200-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Muhammedî, A.-Hüseynî M.-Parestegarî İ. “Tahlîl ve Berresî-yi ‘Katl-i Edîb Sâbir’ bâ Tekkiye-i ber Gozereşhâ-yi Târihî ve Müstenidât Sorudehâ-yi û”. *Pejuhiş-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî* 51 (1397), 97-122.
- Nefîsî, Saîd-i. *Târih-i Nazm u Nesr-i der İran ve der Zebân-i Fârsî: Tâ Pâyân-i Karn-i Dehum-i Hicrî*. Tahran: İntişârât-i Furûgî, 1363.
- Ocak, Ahmet. “Bir Terör Örgütü Olarak Bâtînilik ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”. *Dinî Araştırmalar* 7/20 (2004), 163-178.
- Örs, Derya. (2012). “Vatvât, Reşîdüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/573-574. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özaydın, Abdülkerim. “Hârizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. “Hasan Sabbâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. “Kutbüddin Hârizmşâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/484-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Öztürk, Mürsel. “Edîb Sâbir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/425. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öztürk, Murat. “Bilâdü’ş-Şâm’daki Haçlı Tehlikesine Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa’d el-Herevî”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (Aralık 2019), 153-170.
- Safâ, Zebihullâh-i. *İran Edebiyatı Tarihi*. çev. Hasan Almaz. Ankara: Nüsha Yayınları, 2002.
- Safâ, Zebihullâh-i. “Adîb Sâber”. *Encyclopaedia Iranica* 1/5 (1983), 460-461.
- Şehriyâr, Muhammed Hüseyin. “İran Şiirinde Üslup ve Ekoller”. çev. Fahrettin Coşkun. *Nüsha* 5/16 (2005), 131-142.
- Taneri, Aydın. “Hârizmşâhlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/228-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Teddin M.-Hüseynî H.-Yelmehâ A. “Zarûret-i Tashîh-i Mücedded Dîvân-ı Edîb Sâbir-i Tirmizî”. *Mecelle-i Mutalaât ve Pejuhişha-yi Dânişkede-i Edebiyât ve Ulüm-i İnsâni Dânişgâh-i İsfahân* 38 (1383), 31-48.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu‘cemü’l-Büldân*. nşr. Dâru Sâdır. 2. Beyrut, 1397/1977.

Diplomatic Actors During the Seljuk Period: Envoys

Hasan YENİDOĞAN

Dr. Öğretim Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis, Türkiye
hsnyenidogan@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 14.09.2023

Accepted: 04.12.2023

Published: 31.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Envoys,
Diplomacy,
Legation,
Safir,
Seljuks.

Although many researches have been done on the Seljuk history, there has not been enough study on the Seljuk diplomacy, which is of such importance, until today. Although many studies have been conducted on the Seljuk history, it is thought that not enough studies have been done on the Seljuk diplomacy, which is of such importance, until today. As a result of the examinations made on the main sources, it was understood that the biggest actors in diplomacy, which are carried out as the art of negotiation, is the envoys. In this study, it was discussed whether there was an institution where envoys of great importance were trained. In this article, which aims to understand the characteristics of the envoys appointed during the Seljuk period, it is discussed who the envoys were chosen from, what kind of qualifications they had, and what their duties and powers were. In addition, due to the interest shown in gift-giving in diplomacy, what kind of gifts the envoys presented were discussed. In the last part of this study, what kind of welcoming ceremony was held for the envoys and the points that were considered in this process were given.

Selçuklular Döneminde Diplomatik Aktörler: Elçiler

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 14.09.2023

Kabul: 04.12.2023

Yayın: 31.12.2023

Keywords:

Elçi,
Diplomasi,
Resul,
Sefir,
Selçuklular.

Diploması, günümüzde olduğu gibi Orta Çağ'da da iç meselelerin ve uluslararası ilişkilerin yürütülmesine, barışın tahsisine ve savaşların sona erdirilmesine katkı sağlamaktaydı. Selçuklu tarihi üzerine birçok araştırma yapılsa da böylesine önem arz eden Selçuklu diplomasisi hakkında günümüze kadar yeterli çalışma yapılmadığı düşünülmektedir. Ana kaynaklar üzerinde yapılan incelemeler neticesinde Selçuklularda müzakere sanatı olarak yürütülen diplomasının en büyük aktörünün elçiler olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmada büyük öneme sahip olan elçilerin yetiştirildiği bir kurumun mevcut olup olmadığı ele alınmıştır. Selçuklular zamanında görevlendirilen elçileri tanıma amacı taşıyan bu çalışmada elçilerin kimler arasından seçildiği ve ne tür özelliklere sahip oldukları üzerinde durulmuştur. Selçuklu elçileri, iç ve dış barışın oluşması için çeşitli görevlere sahipti. Çalışmada elçilerin bu görevlerinin neler olduğu dönemden verilen örneklerle anlatılmıştır. Selçuklu sultanlarının diplomaside hediyeleşmeye gösterdiği ilgiden ötürü çalışmada hediyeleşmenin önemi ve hediyeleşme eşyalarının neler olduğu etraflıca ele alınmıştır. Çalışmanın son kısmında elçilerin karşılanması sırasında nasıl bir seremoninin gerçekleştiğine, karşılama ekibinde görevli memurların kimler olduğuna ve bu süreçte dikkat edilen hususların neler olduğuna yer verilmiştir.

Atıf/Citation: Yenidoğan, Hasan. "Diplomatic Actors During the Seljuk Period: Envoys". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 8 (Aralık 2023), 71-85. <https://doi.org/10.47702/sema.2023.32>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

INTRODUCTION

In the pre-Islamic Turkish states, the embassy was an important institution where political affairs were carried out. China was at the forefront of the states with which the Turks had diplomatic contacts. Then, the Byzantine and Sāssānīd empires can be listed. In the First Turkic Khaganate (Göktürks) and Uyghurs, foreign contacts were carried out by officials called *bitigçi* (bitigchi), *ılımgacı*, and *tamgacı*. The equivalent of the word envoy in old Turkish is *elçi*. This word is derived from the word *el* (il), meaning people, state, and country. It is possible to encounter the word *alci/alchi* as a proper noun in Uyghur texts. The following example can be given in this regard: Kandan alci keldi/an envoy came from the Khan/Ruler. It is thought that this word also means representative. The Arabic equivalents of this word are *rasul* and *safir*.¹ It has been seen that the word *rasul* was used in Persian works written during the Seljuks and close to this period. The works of Nizām al-Mulk and Fakhr-i Mudabbīr are examples of this issue.²

In the Asian Hun State, the envoys carried a sign of reliability, representing the khan. Chinese envoys were kept under constant surveillance for their spying. When Mete Han went on the Great China Campaign, the Chinese Emperor sent him an embassy. The purpose of this delegation was to determine Mete's power by carrying out espionage work. Mete, who was aware of this situation, misled them and made his army look weak.³ Envoys from Byzantium and Rome were sent to the Western Hun Empire for various purposes. The Pope learned through envoys that Attila was afraid of magic and sorcerers.⁴

It is understood that the first embassy activities among the First Turkic Khaganate took place during the time of Bumin Qaghan. The envoy coming from China in 545 was welcomed with great excitement, as it was the first time that political relations were established with another state. The following year, Bumin sent an envoy to China and presented them with gifts from his own country's goods.⁵ The first official delegation from Central Asia to Eastern Rome was sent by Istemi Yabghu in late 567. Byzantine Emperor Justinus II welcomed the Turkish envoys with interest and read the letter written in Scythian Turkish sent by Istemi.⁶ During the time of the First Turkic Khaganate, envoys performed important duties in commercial relations as well as in political relations.⁷

In the second half of the 8th century, the Otuken Uyghurs were superior to China. Uyghur envoys were greeted by the Chinese with ceremonies and even seated on the same level as the emperor. On the other hand, Chinese envoys were greeted coldly by the Uyghurs. When China needed

¹ Mehmet İpşirli, "Elçi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/3, 5; Emine Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınlar, 2011), 11; Lev N. Gumilev, *Eski Türkler* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 513; Nurdan Vardan, *İslâm Öncesi Türk Kültüründe Elçi ve Elçilik Müessesesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 30-31.

² Nizām al-Mulk, *Siyāsatnāma*, ed. Ca'fer Şi'âr (Tahran: 1375/1996), 152, 153, 154; trans. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 67, 68, 69, 70; Fakhr-i Mudabbīr, *Ādāb al-harb wa-l-shajā'a*, ed. Ahmed Suheyli-yi Hānsārī (Tahran: 1346/1967), 142, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 159, 160, 161, 169, 170, 171, 172, 180, 311, 374, 380, 497.

³ Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Semih Ofset, 2002), 1/697-698.

⁴ Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019), 24.

⁵ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 16; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998), 76; Lev N. Gumilev, *Eski Türkler*, 41, 42.

⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 100, 101.

⁷ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 501-502. For information about the treatment of envoys in Eastern Turks and the Chinese ceremony applied to envoys of foreign countries, see Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 523-550.

military support against its enemies, it requested help from the Uyghurs through envoys. For example, when T'ai Tsung came to the throne, he sent his eunuch to the Uyghurs in 762 to request help against Shih Ch'ao-i, who rebelled.⁸ It is known that the tradition of sending *fetihnāme* (victory letter), which was seen during the Seljuk period, existed among the Uyghurs. Foreign envoys would bring congratulatory messages during throne changes. For example, when Bilge Kul Qaghan ascended the throne, envoys came from China to congratulate him.⁹ Among the Uyghurs, a ceremony was held when envoys were welcomed and both parties presented gifts to each other.¹⁰

The Byzantine Empire established intense relations with the Pechenegs as well as with other Turkish states. These relations were usually carried out through envoys and merchants. When Byzantine envoys arrived in the north of the Black Sea to negotiate, they would ask for hostages and guides from the Pechenegs, leave the hostages in the castle, and set off with the guides. During this visit, the Pechenegs received various gifts from the envoys.¹¹

The first embassy activities during the reign of His Holiness the Prophet Mohammed took place after the migration to Medina. Prophet sent letters of invitation to Islam to six of the influential rulers of the period after the Treaty of Hudaibiyyah with the Meccan polytheists in the 6th year of the Hijra (628). They can be considered the first messengers of Islam who carried these letters.¹² It has been a matter of serious concern by states before and after Islam, among whom the envoys who had an important mission would be chosen. After the period of His Holiness Muhammad, attention was paid to the selection of the envoys by important people. For example, it is known that the envoy sent by 'Alī b. Abī Tālīb to Mu'āwīya b. Abī Sufyān was brave, knowledgeable, quick-witted, tall and imposing.¹³

In many sections of *Kutadgu Bilig*, written by Yūsuf Khās Hājib and dedicated to Sultan Tamgach Ulug Bughra Khan (1069-1103), during the time of the Karakhanids, who were contemporary with the Seljuks, it is stated that the envoy was called *yalawach*.¹⁴ Hājib (Ulug Hājib), who worked in the Karakhanid and Great Seljuk palaces, organized the arrival and departure of envoys and provided the gifts to be given to them.¹⁵

In the Ghaznavids, the person who dealt with embassy affairs was called *rasūldār*. The *rasūldār*'s assistants were called *martebedār*.¹⁶ He was responsible for welcoming the envoys, taking them to their residences, and presenting them to the sultan. During the struggle between the two sons of Mahmud of Ghaznī, Mesud and Muhammad, the envoy of the Abbasid Caliph Kādir-Billāh, Abu Muhammad, was welcomed with a ceremony when he came to the capital of Ghaznī. The messenger

⁸ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İcyüzü", *Tarih Dergisi* 0/31, 42 (Haziran 2011): 38; İpşirli, "Elçi", 5.

⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü: Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, İstanbul: Türk dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004), 13.

¹⁰ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, trans. Mustafa Koç (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 138, 149.

¹¹ İpşirli, "Elçi", 3-6.

¹² İpşirli, "Elçi", 3.

¹³ Fakhr-i Mudabbir, *Ādāb al-harb wa-l-shajā'a*, 142, 144-145.

¹⁴ Yūsuf Khās Hājib, *Kutadgu Bilig*, ed. Mustafa S. Kaçalın (Ankara: Kabcacı Yayınları, 2020), 11, 12, 129, 135, 140, 141, 142, 143, 144.

¹⁵ Yūsuf Khās Hājib, *Kutadgu Bilig*, 132, 133; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl)*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 203; Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, 12; Aydın Taneri, "Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/509.

¹⁶ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Saīd Nefīsī (Tahran: 1319/1940), 151, 256, 347, 445-446, 517-518; Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, 13.

took the envoy to his residence, took care of him, and then brought the envoy before the sultan in a certain ceremony.¹⁷

As in other Turkish states, there were envoys who played an important role in the conduct of diplomatic relations during the Seljuk period and were active.¹⁸ In the study, it is explained what was taken into consideration when selecting envoys during the Seljuk period. In addition, what the duties of the envoys were, what kind of gifts were given during the gift exchange, and how the ceremony was organized for the envoys were discussed. When various academic studies on the envoys of the Seljuk period were examined, it was understood that primary sources were not utilized sufficiently. It is thought that this study, which was created as a result of research on chronicles, will contribute to the field.

1. Qualification of Envoys

Although the presence of envoys in the Seljuks is known, there has been no information obtained so far about the existence of an embassy institution or permanent embassies with which diplomatic relations are carried out. Besides, the existence of specially trained envoys is also unknown. On the other hand, according to the main sources, state employees working in various titles such as *tashtdār* (دار طشت) in the Seljuks could be appointed as envoys.¹⁹

In the Seljuks, as in other states, envoys were chosen from among men. It was noted that they had various characteristics. These features can be listed in light of the data obtained from the main sources as follows: The envoys were distinguished, intelligent, and very brave people. Because the best solutions to the problems between states were obtained through envoys. In addition to being very smart and cautious, the envoys had to be knowledgeable in order to be able to express their words well. Even before the Seljuks became a state (431/1040), they took care that the envoys were skilled in the art of speech.²⁰ For example, al-Bayhaqī stated that the Seljuks sent two envoys to the Ghaznī camp on 19 Muharram 428 (12 November 1036) during the struggle for homeland against the Ghaznavids, and the one from Bukhara had a very good speaking skill.²¹ Mīr-khānd's work titled *Rawzat as-safā'*, which contains important information about the Seljuks, states that when the Seljuks achieved success against the Ghaznavids, Chaghri Beg sent a wordsmith envoy to Nishapur.²² Ibn Bībī, one of the Iranian writers and historians, says that his father, Maqd ad-Dīn Mohammad, was appointed as the council clerk and was constantly with the Seljuk sultans. He also states that his father

¹⁷ Erdoğan Merçil, "Resuldarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/588; İpşirli, "Elçi", 6.

¹⁸ Hasan b. Abdulmumin al-Höyī, *Hasan b. Abdülmü'min el-Höyī'nin Kaleminden Selçuklu İnşa Sanatı*, ed. Cevdet Yakupoğlu-Namık Musalı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 87.

¹⁹ 'Atā Malik Juwaynī, *Tārīkh-i Jahāngushā*, trans. Mürsel Öztürk (First Edition in 3 volumes combined) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 361. When Sultan Jalal al-Dīn Kharezmshah (1220-1231) went on an expedition to Georgia, he appointed emīr tashtdār as an envoy to the ruler of Georgia. Bk. 'Atā Malik Juwaynī, *Tārīkh-i Jahāngushā*, ed. Mohammed b. Abd al-Wahhāb Qazwīnī, Vol. 2 (Leyden: 1329/1911), 160; trans. Mürsel Öztürk, 361.

²⁰ Yūsuf Khās Hājib, *Kutadgu Bilig*, 140; al-Mawardī, *Nasīhat al-Mulk*, ed. Hazar Muhammed Hazar (Kuveyt: 1983/1403), 266-267; Ibn Bībī, *al-Awāmer al-'alā'īya fī'l-omūr al-'alā'īya*, trans. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 214.

²¹ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Ganī-Feyyāz (Tahran: 1324/1945), 505; trans. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 470.

²² Mīr-khānd, *Rawzat as-safā' fī sīrat al-anbiyā' w-al-mulūk w-al-khulafā'*, ed. Jamshid Kiyānfer (Tahran: 1385/2006) 4/3139.

fulfilled his duty as an envoy many times and that there is no limit to the clarity of his language, and the beauty of his expression.²³

Unimaginable methods were tried to obtain information from the envoys. One of the best examples that can be given of this was experienced during the time of the Seljuk atabeg Nūr ad-Dīn Zengī (1146-1174). He besieged the fort of Jaber²⁴ in Syria (437/1146) and continued to besiege until those in the fort were thirsty. The ruler of the castle, Abi b. Mālik, offered him to lift the siege in exchange for 30,000 gold. Zengī said to one of his servants, “Leave water next to the horse of the envoy, and if the horse drinks water, come and let me know.” When the horse drank water, it was reported to Zengī. Thereupon, Atabeg said, “Indeed, they had very little water.” Later, Atabeg told the envoy, “Go and tell them they have no choice but to surrender the castle.”²⁵

In the works written during the Seljuks and around this period, the characteristics that envoys should have are listed as follows:

Envoys know the subject, which they will cover in detail. It is preferred that the person who will be the envoy be old and knowledgeable. They must be whole-hearted, loyal, trustworthy, honest, and friendly people. Since they should not give important information to the enemy, they should also know how to lie when necessary.²⁶ Greedy and ambitious people who cannot control themselves are not worthy of being envoys. Envoys are chaste, very calm, and kind people. They have all kinds of knowledge along with their dignity. It is deemed appropriate that the envoys be chosen from the Prophet’s family, as they are more respected. The envoys are people who are familiar with official correspondence. People who are familiar with official correspondence are considered intelligent. In addition, envoys must be literate, have memorized the Qur’an, understand poetry, geometry, tides, and medicine, and know how to interpret dreams. Apart from this, they are also people who know how to play backgammon and chess very well and how to pressure their opponents. Care is taken to ensure that the person sent as an envoy is brave, a gunfighter, and able to ride a horse well. The envoys, who are good at riding horses, are also skilled in the game of javelin. They know how to shoot arrows well and are also skilled in birding and hunting. Envoys are not expected to be warriors, but it is believed that this will give them an extra feature. They speak and write all languages. They listen to and understand what people from all nations say, but they do not reveal it. It is believed that when the envoys had all kinds of virtues, the sultan’s prestige towards them would increase. They do not drink wine and control themselves. It is believed that a person who controls himself has the power to make himself happy. Facetious, gamblers, talkers, shy, money lovers, and unknown people are not sent as envoys. The envoys have beautiful faces, neat hair, and beards, and stand out with their tall and well-formed appearance. They have strong memories, and they do not forget what they hear.²⁷

²³ Ibn Bībī, *al-Awāmer al-‘alā’iya fi’l-omūr al-‘alā’iya*, trans. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 430.

²⁴ It is located on the left bank of the middle course of the Euphrates River in Northern Syria. Bk. Aydın Taneri, “Ca’ber Kalesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/525.

²⁵ Ibn al-‘Adīm, *Bughyat al-Talab fi Tārīkh Halab: Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, trans. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 169; Erdoğan Merçil, Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 257.

²⁶ Nizām al-Mulk, *Siyāsatnāma*, trans. Mehmet Altay Köymen, 70; Yūsuf Khās Hājib, *Kutadgu Bilig*, 140-141; al-Mawardī, *Nasīhat al-Mulk*, 267.

²⁷ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Ganī-Feyyâz (Tahran: 1324/1945), 505; trans. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 470; al-Mawardī, *Nasīhat al-Mulk*, ed. Hazar Muhammed Hazar (Kuveyt: 1983/1403), 266-267; al-Rāwandī, *Rāhat al-sudūr wa-āyat al-surūr*, ed. Muhammad Iqbāl (Tahran: 1364/1985), 218; trans. Ahmed Atesh (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 1/209; Ibn al-‘Adīm, *Bughyat al-Talab fi Tārīkh Halab: Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, trans. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 169; Ibn Bībī, *al-*

It is considered appropriate that the man who will be an envoy should be composed of tongue and heart. In other words, it was believed that they should have strong feelings and good speaking skills. If someone has these two, flesh, blood, and bone are seen as useless in that person. If the envoy starts a word softly, he must end it harshly; if he starts harshly, he must end it softly. They are both divisive and unifying, constructive and destructive. They speak their words firmly and bravely, and they do not speak weakly. If they are asked about the situation of the sultan, the country, and the people, they do not forget to prioritize the greatness and majesty of what they represent. Under no circumstances do they express what they have to say in a veiled, exaggerated way or with humor. If they do this, they will face betrayal and humiliation. In addition, if they shout or speak loudly in a meeting, they will be humiliating their people and their sultan with this behavior, so they pay attention to this issue. They speak to the greats²⁸ in a mild, soft, and sweet way. The envoys get along well with people and give them interesting gifts, as they may need everyone's support or help one day.²⁹

As can be understood from the information provided above, people who will be appointed as envoys must have various qualifications. If a person does not have many of these features and has not proven his reliability, it is finally tested whether that person is reliable or not. Someone from the state officials or the commander tests the person who will be appointed as the envoy without his knowledge. If there is no doubt about his reliability, there is no harm in his appointment as an envoy.³⁰

It is known that Seljuk envoys knew various languages. To meet the need for multilingual envoys, the Seljuks assigned translators who could speak multiple languages as envoys.³¹

In the sources, it is stated that the greatest feature of the envoys is intelligence. Before and after the Seljuks established a state, they had political and military contacts with powerful states such as the Karakhanids, Ghaznavids and Samanids. The role of the envoys in these relations was as important as the quick wit displayed by the army commanders on the battlefield. Among the envoys who visited the Seljuk sultans, there were also people with agile intelligence and sophistication. Sometimes these people could end the war before the two armies came face-to-face and even make the relationship stronger than before. One of the best examples that can be given of this was experienced during the reign of Sultan Malikshāh. The Sultan gathered a large army from Khwarazm, Khorasan, and Iraq and intended to march on Ghaznī. Ibrahim, the sultan of Ghaznī, sent an envoy named Mehter Rashid, who was known for his respect, majesty, bravery, and generosity, to Malikshāh with a few camel loads of assorted expensive dresses. Also, the envoy took a few camel-loads of souvenirs with him to use when necessary because the distance was great.³² Sultan Malikshāh was surprised by the abundance of gifts. The next day, the Sultan sent a thousand Nishapur dinars (gold currency), a gold basin, a mug, and a horse with a golden saddle to show his generosity to Mehter Rashid. Because sultans used to send gifts to envoys for various reasons as a gesture. Rashid gave the gold, horse, basin, mug, and some extra gold given to him to the bather, and a lot of clothes to the dignitaries,

Awāmer al-'alā'īya fi'l-omūr al-'alā'īya, trans. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 214, 281, 308; Nizām al-Mulk, *Siyāsatnāma*, trans. Mehmet Altay Köymen, 70; Yūsuf Khās Hājib, *Kutadgu Bilig*, 140-143.

²⁸ It is an expression used for people who work at the upper levels of the state. They were also called high officials or state officers. See İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 33, 212.

²⁹ Fakhr-i Mudabbir, *Ādāb al-harb wa-l-shajā'a*, 146.

³⁰ al-Ansārī, *Tefrīj al-kurūb fi tadbīr al-hurūb (A Muslim Manual of War)*, trans. George T. Scanlon (Cairo: The American University in Cairo Press, 1961), 58.

³¹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1958), 19, 71, 73.

³² Fakhr-i Mudabbir, *Ādāb al-harb wa-l-shajā'a*, 149.

statesmen, and senior eunuchs. Thus, it had an effect on them.³³ One day, Malikshāh went for a walk and asked Rashid to join him. The Sultan showed the envoy to the encampment composed of soldiers from all corners of the country and asked, Is your camp larger than ours? Rashid said, “The crowd of tents of those who come to Ghaznī every year from Lengan for cupping is bigger than your camp.” Malikshāh regretted the question he asked. The Sultan was trying to embarrass him. He arranged a fine banquet and invited the envoy as well. This time, the Sultan showed the envoy a pear, which is famous for its size in the region, among the fruits on the table and asked if there was such a pear in Ghaznī. He said that in his country there are pears weighing between 375 and 750 grams, of which a thousand were carried by an elephant. He also stated that this elephant did whatever he was told, like humans. Sultan Malikshāh said that you are uttering such words that almost such things do not exist in the world. Mehter Rashid was angry at these words of the Sultan and said that what is available in his own country is not available in other countries.³⁴ Malikshāh asked him what else was available in his country. Mehter said, “There is a bird in our country that eats fire and does not burn and does not speak; there is a bird that talks like humans; there is a bird that sounds like a cat and flirts; there is a monkey with a black face and a white body; and there is another monkey with a white face and a black body.” When Malikshāh heard these, he said that what you said could not be anything but a lie. The envoy stood up in anger and asked, If I could prove what I said to you, would you do whatever I asked? Malikshāh said, “If you prove everything you say, I will accept whatever you decide.” Thereupon, Mehter wrote to the Sultan of Ganze and demanded a large pear, a female elephant, two ostriches, a pair of male and female peacocks, a pair of parrots, a pair of talking and reciting Qur’an birds, and a pair of black and white monkeys.³⁵ When the envoy proved what he had said to the sultan at a feast, he ordered the sultan’s army to stop advancing to Ghaznī and to marry a girl to his princes, as per the agreement. The Sultan kept his word and accepted.³⁶ The envoy made an agreement with Malikshāh by using his quick wit, which even strengthened the bond between them.

2. Missions of the Envoys

During the Seljuk period, embassy activities were generally concentrated during wartime. In this process, the envoys had duties such as intimidating the enemy, waging war and offering peace, ensuring the surrender of the enemy without a fight, recruiting soldiers, eliminating the expenses of the expedition, resolving the conflicts between the dynasties, and preventing wars in the struggle for the throne. Especially when war was declared and peace was offered, the sultan’s edicts were sent through envoys. When the Sultan believed that he would win the war, he would order his army to be armed immediately. If the enemy was strong, they would send envoys to settle the dispute between them.³⁷ In this regard, it would be appropriate to give an example from the time of Alparslan. The Sultan set up camp between Manzikert and Rahve on August 24, 1071 (25 Zu al-Qa’dah 463) to fight the army of Romanos Diogenes. Since the number of the Sultan’s army was very small against the Byzantine Emperor, who came to Anatolia with a huge army, he appointed Ebū’l-Ganāim Ibnū’l Mahleban and Savtegin as envoys to hold peace negotiations. The Sultan said the following to the

³³ Fakhr-i Mudabbīr, *Ādāb al-harb wa-l-shajā’a*, 150.

³⁴ Fakhr-i Mudabbīr, *Ādāb al-harb wa-l-shajā’a*, 151.

³⁵ Fakhr-i Mudabbīr, *Ādāb al-harb wa-l-shajā’a*, 153-154.

³⁶ Fakhr-i Mudabbīr, *Ādāb al-harb wa-l-shajā’a*, 156.

³⁷ al-Bundārī, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trans. Kıvameddin Burslan (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 234; ‘Atā Malik Juwaynī, *Tārīkh-i Jahāngushā*, 352; Hasan-i Yazdī, *Jāmi’ at-tawārīkh-i Ḥasanī*, (Part of the Seljuks), trans. Bülent Özkuzugüdenli, (İstanbul: Marmara University, PhD, 2014), 260; Ibn al-Athir, *al-Kāmil fi al-Tārīkh*, trans. Abdülkerim Özeydin (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987) 11/72, 449; Mīr-khānd, *Rawzat as-safā*, 4/2908; trans. Erkan Göksu (Ankara: Kronik Kitap Yayınları, 2017), 49. Yūsuf Khās Hājib, *Kutadgu Bilig*, 129.

emperor through his envoys: “Even though you have many soldiers, think carefully. Because you have appeared before such a Sultan, that there is no need for words or evidence for the outcome of his wars. However, if you regret your boldness, agree to pay taxes as required, abandon hostilities, and approach an agreement, I will ask the Sultan to give you all the towns and to prevent any harm to you and those who are subject to you. If you do not heed my advice, you will break your own tree of success and try to lose your country and your property.”³⁸

If the envoy was sent to make peace, he would strive for it. If the two sides were in favor of peace, a treaty text called *savgendnāma* would be prepared. In this text, the borders between the two countries were determined and highlighted. All clauses that would ensure peace were underlined. Then it was read aloud so that both sides could hear it easily. After all the judges, imams, sayyids, sheikhs, scholars, and army commanders approved the decisions taken, the statesmen of both sides would indicate in handwriting that they had approved this contract. The text of the treaty was made into two copies and given to the parties. Both sides were expected to abide by the decisions. The one who broke the deal was considered disreputable and defeated.³⁹ Anatolian Seljuk Sultan ‘Izz ad-Dīn Kaykaūs (1211-1220) came in front of Tell Bashīr Castle when he went on an expedition to Damascus. When the Sultan saw that his army was unsuccessful after a ten-day siege, he threatened the people of the castle to cut down the surrounding trees. As a result, the people wanted to surrender the castle to the Sultan. The owner of the castle told the Sultan that he would surrender the castle on the condition that he was given an iqtā. When the Sultan accepted the condition, he had a manshūr and savgendnāme prepared and sent to the castle via envoys.⁴⁰

Out of respect, the envoys would kiss the treaties they signed in the enemy territory or the letter of the ruler of the enemy country, and then hand them over to the authorized persons to be read to the sultan. That person would read the letter aloud, standing up after kissing it. The envoys conveyed verbal requests as well as written requests.⁴¹ The process we mentioned above took place when Sultan ‘Izz ad-Dīn Kaykaūs sent an envoy to Malik with a delegation of distinguished people to convey that he wanted to marry the daughter of the Malik of Erzincan.⁴²

Since the envoys were accepted as guests, their lives and property were not subjected to any attempts. If the sultan gave the order to kill the envoy, the vizier or someone among the state officials would make the sultan reverse his decision. For example, during the struggle for the throne between Sultan Malikshāh and his brother Tekish (473/1080), Tekish sent an envoy to the Sultan and demanded that Harran be given to him. The Sultan was very angry with this offer and wanted to kill the envoy, but Nizām al-Mulk prevented this by kissing the Sultan’s knee.⁴³

Sultans, who left the battlefield victorious, would send *zafarnāmas* describing their success to every corner of the country and to the rulers of the surrounding countries. For example, after the Battle of Manzikert, Sultan Alparslan announced his victory to everyone through envoys. In addition, the envoys from the surrounding countries and emirs conveyed the congratulatory letters they brought with them to the sultan. The great vizier Nizām al-Mulk wrote replies to these letters one by one.⁴⁴

³⁸ Mīr-khānd, *Rawzat as-safā’*, trans. Erkan Göksu, 93-94.

³⁹ Fakhr-i Mudabbīr, *Ādāb al-harb wa-l-shajā’a*, 148.

⁴⁰ Ibn Bībī, *al-Awāmer al-‘alā’iyya fi’l-omūr al-‘alā’iyya*, 212-213.

⁴¹ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, 347, 517-518; trans. Necati Lügal, 271.

⁴² Ibn Bībī, *al-Awāmer al-‘alā’iyya fi’l-omūr al-‘alā’iyya*, 281.

⁴³ Ahmad b. Mahmūd, *Saljūq-Nāma*, ed. Erdogan Merçil (İstanbul: 1001 Temel Eser, 1977), 148-149.

⁴⁴ Hasan-i Yazdī. *Jāmi’ at-tawārīkh-i Hasanī*, 267; Mīr-khānd, *Rawzat as-safā’*, 4/3162; trans. Erkan Göksu, 101.

Edicts containing the message of the sultans, or *zafarnāmas* were prepared according to the rank and office of the person to whom they were to be given. The edicts were prepared by the council clerks and the council munshis. Edicts contained the sultan's *tawqī*, or signature.⁴⁵ These signatures were called *tawqī-i 'alī* (توقی عالی).⁴⁶ For example, Sultan Tughril Beg's *tawqī* was *e'tezedtu bi'illāhi wahdehu* (اعتضدت بالله وحده), and it was in the form of a stick.⁴⁷ Also, Alparslan's *tawqī* was *yensurullāh* (ينصر الله).⁴⁸ Sultans would never sign the edicts without *wudu*.⁴⁹

In peacetime, various diplomatic activities were carried out through envoys. Some of these are the times when the sultans were enthroned, funerals, recruitment, weddings, and festive ceremonies, as well as diplomacy with the caliphs and other states.⁵⁰ For example, Sultan Malikshāh sent his envoy to Samarkand to ask for the daughter of the Turkestan Khan.⁵¹ Sultan Berkyaruq sent his other uncle, Bori Bars, over his uncle Arslan Arghūn. When Arslan lost the war between them, he sent envoys all over the country and gathered soldiers.⁵² The reign of Sultan Alā ad-Dīn Kayqubād was announced through ambassadors.⁵³

Sometimes, vassal states would send envoys to the sultan to beg for safety because they were afraid of the wrath of the sultans. For example, when Sultan Sencer learned that Bahramshah, the Sultan of Ghaznī, disobeyed him, persecuted the people, and usurped their property, he set out on an expedition to Ghaznī, even though it was winter. When the Seljuk army approached Ghaznī, Bahramshah begged and pleaded with the Sultan and asked for his forgiveness for his mistakes through envoys.⁵⁴

The reason why the sultans sent envoys to each other was not only diplomatic. Envoys were sent to gather information about the political, military, economic, social, and geographical situation of a country and to learn the peaceful or hostile thoughts of the enemy or rival countries. The great vizier Nizām al-Mulk states that there are hundreds of secrets and different reasons for sending envoys. Especially during the war, the roads, the amount of water in the rivers, whether the geography was suitable for the dispatch of soldiers, where the pastures were, the number of soldiers, their equipment and ability in shooting, and how the sultan's assembly was would be determined. The envoys would also pay attention to the layout of the palace, what the customs were, the sultan's fondness for *chovgān* (a game played on horses) and hunting, and whether he was good-natured. They looked at people's generosity, industriousness, and vigilance. They paid attention to whether the people were cruel or just, young or old. They tried to understand the zoning status of the cities, the satisfaction of the soldiers with the ruler, the welfare of the people, and their generosity. They paid attention to whether the vizier was a wise person and whether he lived according to religious rules. They would determine the experience of their commanders, whether they conducted war or not, and their weaknesses. They would try to understand how commanders take precautions against a good or bad situation they encounter. In order to gather information about the commanders, they tried to find

⁴⁵ Ibn Bībī, *al-Awāmer al-'alā'īya fi'l-omūr al-'alā'īya*, 243, 252.

⁴⁶ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Saīd Nefīsī, 7.

⁴⁷ al-Rāwandī, *Rāhat al-sudūr wa-āyat al-surūr*, 98; trans. Ahmed Ateş. I/96; Zahīr al-Dīn Nishāpūrī, *Saljūq-Nāma*, ed. A. H. Morton (London: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1425/2004), 19, 73.

⁴⁸ Zahīr al-Dīn Nishāpūrī, *Saljūq-Nāma*, 24, 25.

⁴⁹ Ibn Bībī, *al-Awāmer al-'alā'īya fi'l-omūr al-'alā'īya*, 252.

⁵⁰ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Saīd Nefīsī, 328-29, 347, 424; trans. Necati Lügal, 256, 271, 321; Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fi al-Tārīkh*, 10/118; Ibn Bībī, *al-Awāmer al-'alā'īya fi'l-omūr al-'alā'īya*, 243; Mīr-khānd, *Rawzat as-safā'*, 4/3164, 3165; trans. Erkan Göksu, 104-105.

⁵¹ Mīr-khānd, *Rawzat as-safā'*, 4/3164-3165.

⁵² al-Bundārī, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 234;

⁵³ Ibn Bībī, *al-Awāmer al-'alā'īya fi'l-omūr al-'alā'īya*, 243.

⁵⁴ Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fi al-Tārīkh*, 11/36.

answers to the following questions: Are the assistants of the commanders elegant and worthy? What do they like and hate about alcohol? Are they good-natured, benevolent, watchful, witty, and philandering? Do they obey the rules?⁵⁵ Sultans were careful to have information about the enemy. Otherwise, the country would become defenseless against the enemy. al-Rāwandī says, “Sultans should be aware of the enemy’s situation, just as the chess player follows the moves of his opponent.” For this reason, it was among the duties of the envoys to learn the skill of the enemy in shooting arrows, to know their strength, to be aware of all their states, and to know their customs.⁵⁶ Ibn al-‘Adīm states that the purpose of Sultan Alparslan sending envoys to the Roman Emperor before the Battle of Manzikert was to determine the strength of the Byzantine army.⁵⁷

When a city was besieged, no one could enter the castle. It was not known what effect the arrows or catapult balls fired at the castle had or whether the people had enough supplies to withstand the siege. However, the answers to these questions could be reached through an envoy sent inside. Information from the envoy could open the gate of the castle. Messengers or postmen were also used for this task.⁵⁸

In the siege wars, a document called amānnāme was sent for the surrender of the city. Communication between the Sultan and the people was carried out by envoys. When the people of the city decided to surrender the city, they would convey the amānnāme, which was the guarantee of the safety of their lives and property, to the Sultan with an envoy. It was customary to be kind to the envoy. The Sultan would send a sealed reply letter, written with polite expressions, through the envoy. He would send his ring along with the letter to gain the trust of the people. This ring was called the “amān ring”.⁵⁹ When Sultan ‘Izz ad-Dīn besieged Ankara, his brother Malik Alā ad-Dīn was defending the castle. Unable to bear the pressure, Malik asked for mercy (amān) through a messenger. After the Sultan swore that no one would harm him, he gave the ahidnāme (covenant) to the envoy and sent it to Malik. Sultan ‘Izz ad-Dīn moved towards Damascus, and on the way, the people of Raban were horrified when they saw the Sultan’s flags. An amānnāme was prepared for them by the sultanate council. That amānnāme was decorated with the holy coat of arms (tawqī‘) and sent to them. When the edict was read, the castle was surrendered. When Sultan Alā ad-Dīn captured Erzurum in 621/1230, he gave an amān ring to the owner of the city, Malik Rukneddin, stating that he forgave him.⁶⁰

There are various narratives in the sources that the Seljuks sent envoys to gather intelligence about the enemy army. For example, Tughril and Chaghri begs sent envoys from the Kınık tribe to learn what kind of preparations were made by the Ghaznavids before the Dandanaqan war (431/1040).⁶¹ It is possible to give another example from the Battle of Manzikert. Sultan Alparslan sent Ebū’l-Ganāim Ibnū’l Mahleban and Savtegin, who had the text of the question and agreement, to

⁵⁵ al-Hōyī, *Hasan b. Abdūlmū’min el-Hōyī’nin Kaleminden*. 87; Nizām al-Mulk, *Siyāsatnāma*, trans. Mehmet Altay Köymen, 68.

⁵⁶ al-Rāwandī, *Rāhat al-sudūr wa-āyat al-surūr*, 217; trans. Ahmed Ateş. I/208.

⁵⁷ Ibn al-‘Adīm, *Zubdat al-Halab fi ta’arikh Halab*, (Part of Seljuks), trans. Ali Sevim (Ankara Türk Tarih Kurumu, 2014), 28; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçulu Devletleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 61-69.

⁵⁸ al-Ansārī, *Tefrīj al-kurūb fi tadbīr al-hurūb*, 116; Minhāj-al-Dīn Jūzjānī, *Tabaqāt-i Nāsiri*, ed. Abdul Hai Habībi (Kabil: Puhni Matbaası, 1342/1963), 252; trans. Erkan Göksu (Part of Ghaznavids, Seljuks, Atabeglik and Khwarazmshahs) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 78.

⁵⁹ Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 56, 57.

⁶⁰ Ibn Bībī, *al-Awāmer al-‘alā’iya fi’l-omūr al-‘alā’iya*, 165-166, 212, 403.

⁶¹ Rashīd al-Dīn Fadlullāh Hamadānī, *Jāmi’ al-tawārīkh*, ed. Ahmed Ateş (Tahran: 1362/1983), 1-2/262; trans. Erkan Göksu and H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 89.

Romanos Diogenes, who took action with a large army, both to offer peace and to determine the war power of the emperor.⁶²

3. Sending Gifts with Envoys

The Persian word *pīshkesh* (پیش کش) means gift. *Pīshkesh kerdn* (پیش کش کردن) is the verb form of *pīshkesh*.⁶³ The Seljuk sultans would demand peace by sending precious gifts to their opponents through envoys. Then, when needed, they went on expeditions against them. Communicating with the enemy through envoys revealed the importance that sultans gave to diplomacy.⁶⁴

Sending gifts with envoys was thought to have a great impact on society. Thus, the secrets of the sultan would not be revealed, and people would not try to find the shortcomings of the country represented by the envoy. The state officials, who were aware of the role of gifts, paid attention to the beauty and quality of the gifts sent by envoys.⁶⁵ When the Anatolian Seljuks sent an envoy to Sultan Jalal al-Dīn, the Sultan ordered the delegation to be welcomed by musicians, emirs and warriors. The Seljuks brought with them two hundred camels loaded with treasure, a kitchen, a winery, and tents. They brought a hundred mules, herds of sheep and cattle, gold, clothes, gold objects, gold-handled Indian swords, glamorous belts, various kinds of jewellery and exquisite ornaments. The people of Khwarazm were astonished by this wealth.⁶⁶ Even if the enemy was not impressed by the precious gifts, the generosity and valour of the gift sender stood out because the gift was a manifestation of their magnificence. Care was taken to ensure that the gift sent was not in that country. In this way, these gifts attracted the attention of the public, and the generosity of the sender was praised.⁶⁷

Gift giving through envoys could also be done when the army went on a campaign. Before and during the expedition, items such as money, goods, and animals needed in the expedition could be obtained through gifts from the towns that were subject to the state, from neighbouring states, and even from countries that were considered enemies. In this way, it was possible to contribute to the expedition budget and obtain the items needed for the expedition. For example, the Merwānids, who became the governor of Armenia in 440/1048, sent many valuable items to Sultan Tughril Beg, along with tent materials.⁶⁸

Gift giving continued even after the expedition. Especially when the army was victorious, the vassal rulers or their envoys who came to celebrate the victory would congratulate the sultan on his success with various gifts.⁶⁹

Gifts were also sent when there was a change of throne. When Sultan Berkyaruq ascended the throne, Nizām al-Mulk had gifted the Sultan many tools, ornaments, and jewellery, including a

⁶² al-Bundārī, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 234; ‘Atā Malik Juwaynī, *Tārīkh-i Jahāngushā*, 353; Ali Sevīm- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 61-69; Hasan-i Yazdī. *Jāmi’ at-tawārīkh-i Ḥasanī*, 260; Ibn al-Athir, *al-Kāmil fī al-Tārīkh*, 11/72, 449; Mīr-khānd, *Rawzat as-safā*, 4/2908; Yūsuf Khās Hājib, *Kutadgu Bilig*, 129; Carole Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007), 75-76; trans. Mehmet Moralı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 100.

⁶³ ‘Atā Malik Juwaynī, *Tārīkh-i Jahāngushā*, ed. Mīrzā Muhammad-i Qazwīnī, 2/252.

⁶⁴ Nizām al-Mulk, *Siyāsatnāma*, trans. Mehmet Altay Köymen, 70.

⁶⁵ Fakhr-i Mudabbīr, *Ādāb al-harb wa-l-shajā’a*, 146.

⁶⁶ Ibn Bībī, *al-Awāmer al-‘alā’iya fī l-omūr al-‘alā’iya*, 380.

⁶⁷ Fakhr-i Mudabbīr, *Ādāb al-harb wa-l-shajā’a*, 147-148.

⁶⁸ Gregory Abu’l-Faraj (Bar Hebraeus), *Abu’l-Farac Tarihi*, trans. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 1/304.

⁶⁹ Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2005), 236.

sultanate tent (چهرمی سراپرده), an atlas⁷⁰ tent, and beautiful weapons, as well as harnesses decorated with precious stones.⁷¹

The variety of gifts the envoys brought with them was immense. Some of these gifts can be listed as follows: Beautifully translated Qur'an, rare books, clear and embellished Qur'an, various books, *slaves* (servants) and concubines of Turkish, Roman, Ethiopian, and Indian origin, gold and silver embroidered clothes, horse, camel, Bactrian camel, mule, saddle, delicate embroidered halter and sword, *iron kullāb* (hook), shields, bows, arrows, armour, helmets, various and special war armours, clothing protecting the wrist and elbow, masks to protect the face of horses, knives made of rhino and ox horn, fragrant sticks, sandals, ebony wood, fish and ivory, ruby, pearl, coral, turquoise, agate, jade, onyx, shiny narwhal horn, expensive dresses and linen, fine summer dresses, velvet knitwear prayer rugs, evil eye bead, gold-embroidered woollen dresses, gloves, trousers, *musk* (fragrant substance from a cloth under the skin of a gazelle's abdomen), camphor wood, all kinds of amber, rings, various accessories, carpets, *pillows* (possibly handcrafted rugs and embroidered pillows), beaver, squirrel, fox, sable, fish, sea dog, aurochs, lion, tiger, barbarian panther, leopard, jaguar, hunting dog, hawk, eagle, kestrel, porcelain wine jugs, black solid wood arrows, glossy Mecca or Yemen leather, fountain, tent, food, basin, *lengerī* (large tray), *faghfūrī*⁷² (فغفوری), pan, bowl, plate, large bowl, large and small tile cubes, kitchen utensils⁷³ and other similar gifts.⁷⁴

4. Initiation Ceremonies for Envoys

Hacibs and viziers took care of the arrival and departure of foreign envoys. For example, they determined what the envoys would eat, where they would stay, and what gifts would be given to them. If there was a lack of gifts to be given to them, they would provide them. In the ceremonies, they took care to fulfill the customs and traditions completely.⁷⁵ Because when the envoys from the enemy countries returned to their countries, they would give information to the ruler about their opponents, and they would especially talk about the faults they saw. One of the best examples that can be given in this regard was experienced during the reign of Sultan Alparslan: While Sultan was making preparations for an expedition to Transoxiana, the Khan of Samarkand did not bow to him and started recruiting soldiers. Meanwhile, he sent an envoy to the Sultan, asking him to gather information about the power of the state. When the envoy returned, he gave the following information to the Khan: "Sir, there is no deficiency in the appearance, beauty, courage, politics, majesty, edict, and sultanate of the Sultan. God knows the number of his soldiers; their weapons, tools, and equipment cannot be compared to any soldier's. The layout of their palaces, reception halls, and divans are very good. There is nothing to embarrass them in their country."⁷⁶

⁷⁰ It is a type of densely woven, solid-colored, hard, and shiny fabric made of fine silk. See Sargon Erdem, "Atlas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/80-81.

⁷¹ Rashīd al-Dīn Fadlullāh Hamadānī, *Jāmi' al-tawārīkh*, trans. Erkan Göksu, 145.

⁷² Faghfūrī is a kind of Chinese porcelain.

⁷³ In the Seljuk Empire, it was customary to give kitchen utensils as gifts. See Ibn Bībī, *al-Awāmer al-'alā'īya fi'l-omūr al-'alā'īya*, 85.

⁷⁴ Abu'l-Faraj, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/305; al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Ganī-Feyyāz, 553; al-Rāwandī, *Rāhat al-sudūr wa-āyat al-surūr*, 170; trans. Ahmed Ateş, I/166; al-Huseynī, *Ahbāru'd-devleti's-Seljūqiyye*, ed. Muhammad Iqbāl (Lahor: 1352/1933), 3; trans. Necatī Lūgal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 3; Ibn Bībī, *al-Awāmer al-'alā'īya fi'l-omūr al-'alā'īya*, 186; Fakhr-i Mudabbīr, *Ādāb al-harb wa-l-shajā'a*, 147-148; 'Atā Malik Juwaynī, *Tārīkh-i Jahāngushā*, ed. Mīrzā Muhammad-i Qazwīnī, 2/150; trans. Mürsel Öztürk, 354; Mīr-khānd, *Rawzat as-safā'*, 4/2910, 3153; Utbī, *Tārīkhü'l-Yamīnī*, trans. Corfādakānī, ed. Ca'fer Shiār (Tahran:1334/1955), 72, 142; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 61.

⁷⁵ Yūsuf Khās Hājib, *Kutadgu Bilig*, 135.

⁷⁶ Nizām al-Mulk, *Siyāsatnāma*, trans. Mehmet Altay Köymen, 69.

The Seljuk sultans occasionally hosted envoys from countries such as Byzantium, India, China, Syria, Sindh, Yemen, and Fars.⁷⁷ In order not to face any negative situation during the visits of the envoys from all over the world, these visits were kept secret until the envoys came to the palace.⁷⁸

In the Seljuks, there was a team responsible for meeting the envoys, and the officials in this team were called *tashrifātjī* (تشریفاتچی), *martebedār* (مرتبہ دار), *rasūldār* (رسولدار) and *mihmāndār* (مهماندان).⁷⁹ These officials, with a horseman they sent ahead, would learn who the envoy was, how many horsemen and pedestrians were in his entourage, the amount of their belongings, and the purpose of their arrival. The welcoming team would take spare horses and mules with them. There were rarely a few elephants among the animals. Sometimes, some of the spare horses were adorned with gold saddles and shod with golden horseshoes. A group of mounted guards accompanied the welcoming team. This unit consisted of fifty people and was headed by a senior military officer. The welcoming team was proceeding in a certain order: the commander-in-chief, called *sipahsālār* (سپهسالار), would advance ahead. He was followed by kadis, grooms, scholars, jurists, and notables of the dervish lodge. During the march, the sounds of trumpets and drums and people's yells would rise to the sky. Sometimes an officer would guide the envoy so that he would come to the palace accompanied by the officials. The envoys who visited the palace were accompanied by *tashrifātjīs* when they went to their homes to rest.⁸⁰ In the Abbasid State, there was also a custom of welcoming important people and envoy delegations with musicians. For example, when Sultan Malikshāh went to Baghdad in 480/1087, a procession was prepared to welcome him. They welcomed the Sultan with drums and trumpets.⁸¹

Care was taken to ensure that the cities that the envoys would visit were well-developed. The officials, agents, and *muqata'a* owners (treasury officials) working there were told to take good care of them.⁸² Extra sensitivity was shown to welcome envoys from friendly countries. It was a result of this sensitivity that the whole city was fully equipped and decorated everywhere. When the inhabitants saw the envoys, they would scatter dinars, dirhams, candy, and other valuables on them in certain squares and bazaars. In addition, when the envoys dismounted, they were presented with food.⁸³ When the envoys approached the palace or tent of the sultan, twenty soldiers would put on their weapons, wear armour and clothes of various kinds, and line up around the sultan. The places where the envoys will pass were decorated with flags. While the envoys were passing by, drums and trumpets were played, and people would yell. The reason for this was to make the envoy, who saw this atmosphere, astonished. The envoy who came into the presence of the sultan would greet him and wait, standing. The vizier sitting next to the sultan would respond to the greeting. Others stood and waited. *Hacib* would hold the vizier's arm and make him sit. The envoys attended various meetings and feasts during their visits. Meanwhile, tables were set on rumi and silk carpets, and food was served on gold and silver plates and bowls decorated with precious stones. Sometimes a barbecue was placed at the corner of these tables, and tables of four, six, eight, and circles were set around it. Each table was decorated with a variety of jewels that were astonishing to those who saw them. While all this was going on, diplomatic meetings were held with the envoys. The decisions taken were written down and even

⁷⁷ Ahmad b. Mahmūd, *Saljūq-Nāma*, 2/22.

⁷⁸ Nizām al-Mulk, *Siyāsatnāma*, trans. Mehmet Altay Köymen, 68.

⁷⁹ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Saīd Nefīsī, 151, 256.

⁸⁰ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Saīd Nefīsī, 151, 256, 445, 446, 517-518; trans. Necati Lügal, 38, 208, 338; Nizām al-Mulk, *Siyāsatnāma*, trans. Mehmet Altay Köymen, 338; Mīr-khānd, *Rawzat as-safā'*, 4/2922.

⁸¹ Ibn al-Javzī, *al-Muntaẓam fī at-Tārīkh wa al-Mulūk*, (Part of Seljuks), trans. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 139-140.

⁸² Nizām al-Mulk, *Siyāsatnāma*, trans. Mehmet Altay Köymen, 68.

⁸³ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Saīd Nefīsī, 445-446.

translated into the relevant languages, and a copy was given to the envoy. After the envoy reviewed the text, the head of the Dīwān-i Risālet would read the text aloud. After all the negotiations were over, preparations were made to send them off the day before the envoys would return. The same treatment was applied to the envoys when they were leaving. The good or bad treatment done to them was considered to have been done to the sultan who sent them. Since the sultans always respected each other, they also showed respect to the envoys. Even when there was war and disagreement among them, the hearts of the envoys were not broken, the tradition of respect that should be shown to them was maintained, and no unpleasant treatment was given.⁸⁴

CONCLUSION

The Seljuks, as in the Turkish states before them, carried out communication in domestic and foreign policy mostly through envoys. As a result of this research, it was concluded that there were no permanent embassies during the Seljuk period. In addition, no information could be obtained about the existence of an institution where envoys were trained. Sultans, who were aware of the importance of the role of envoys in solving internal and external issues, paid attention to the selection of envoys from among qualified people. Envoys were expected to be brave, intelligent, well-versed in rhetoric, calm, polite, and religious. The envoys had duties such as intimidating the enemy, waging war and offering peace, ensuring the surrender of the enemy without a fight, recruiting soldiers, covering the expenses of the expedition, resolving the conflicts between the dynasties, preventing the struggle for the throne, and gathering intelligence. During the Seljuk period, it was believed that sending gifts with envoys had positive effects on both the state and society. In addition, sending gifts was a sign of the sultan's generosity. The Qur'an, rare books, precious stones and metals, gold and silver embroidered clothes, valuable animals, defence and attack tools, and various weapons were among the items given as gifts. In the welcoming ceremonies held for the envoys, care was taken to fulfil the customs and traditions completely. Hacibs and viziers were appointed for this work. Those who worked in the team responsible for the reception of the envoys were called *tashrifājī*, *martebedār*, *rasūldār* and *mihmāndār*. This team would accompany the envoys throughout their travels, preventing any negativity that would embarrass the state. As a result, in this study, it was understood that the envoys were important diplomatic actors during the Seljuk period, and these roles of the envoys were revealed in different aspects in the light of the chronicles.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

REFERENCES

- ‘Atā Malik Juwaynī. *Tārīkh-i Jahāngushā*. ed. Mīrzā Muhammad-i Qazwīnī. Vol. 2. Leiden, 1329/1911-1334/1916; trans. Mürsel Öztürk (First Edition in 3 volumes combined). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Ahmad b. Mahmūd. *Saljūq-Nāma*. ed. Erdoğan Merçil. Vol. 2, İstanbul: 1001 Temel Eser, 1977.
- al-Ansārī. *Tefrīj al-kurūb fī tadbīr al-hurūb (A Muslim Manual of War)*. trans. George T. Scanlon. Cairo: The American University in Cairo Press, 1961.

⁸⁴ al-Bayhaqī, *Tārīkh-i Bayhaqī*, ed. Saīd Nefīsī, 347, 445-446, 517-18; trans. Necati Lügal, 271, 338; Nizām al-Mulk, *Siyāsāt-nāma*, trans. Mehmet Altay Köymen, 67-68; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 38.

- al-Bayhaqī. *Tārīkh-i Bayhaqī*. ed. Ganī-Feyyâz. Tahran: 1324/1945; trans. Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- al-Bayhaqī. *Tārīkh-i Bayhaqī*. ed. Saīd Nefīsī. Tahran: 1319/1940.
- al-Bundārī. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. trans. Kıvameddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- al-Huseynī. *Ahbârü'd-devleti's-Selçüqiyye*. ed. Muhammad Iqbâl. Lahor: 1352/1933; trans. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- al-Mawardī. *Nasīhat al-Mulk*. ed. Hazar Muhammed Hazar. Kuveyt: 1983/1403.
- al-Rāwandī. *Rāhat al-sudūr wa-āyat al-surūr*. ed. Muhammad Iqbâl. Tahran: 1364/1985; trans. Ahmed Ateş. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Chavannes, Edouard. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. trans. Mustafa Koç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü". *Tarih Dergisi* 0/31 (2011), 37-46.
- Delibalta, Yavuz. *Selçuklularda İstihbarat*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.
- Erdem, Sargon. "Atlas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/80-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fakhr-i Mudabbir. *Ādāb al-harb wa-l-shajā'a*. ed. Ahmed Suheylī-yi Hānsārī. Tahran: 1346/1967.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Gregory Abu'l-Faraj (Bar Hebraeus). *Abu'l-Farac Tarihi*. trans. Ömer Rıza Doğrul. Vol. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Gumilev, L. Nikolayeviç. *Eski Türkler*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- Hasan b. Abdülmumin al-Höyī. *Hasan b. Abdülmü'min el-Höyī'nin Kaleminden Selçuklu İnşa Sanatı*. ed. Cevdet Yakupoğlu and Namık Musalı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Hasan-i Yazdī. *Jāmi' at-tawārīkh-i Hasanī*, (Part of the Seljuks). trans. Bülent Özkuzugüdenli. İstanbul: Marmara University, PhD, 2014.
- Hillenbrand, Carole. *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*. Edinburg: Edinburgh University Press, 2007; trans. Mehmet Moralı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2012.
- Ibn al-'Adīm. *Bughyat al-Talab fī Tārīkh Halab: Biyografilerle Selçuklular Tarihi*. trans. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Ibn al-'Adīm. *Zubdat al-Halab fī ta'arikh Halab*, (Part of Seljuks). trans. Ali Sevim. Ankara Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Ibn al-Athir. *al-Kāmīl fī al-Tārīkh*. Vol. 10, 11. trans. Abdülkerim Özeydin. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- Ibn al-Javzī. *al-Muntaẓam fī at-Tārīkh wa al-Mulūk*, (Part of Seljuks), trans. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Ibn Bībī. *al-Awāmer al-'alā'ya fī'l-omūr al-'alā'ya*. trans. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- İpşirli, Mehmet. "Elçi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/3-15. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.
- Koca, Salim. "Büyük Hun Devleti". *Türkler Ansiklopedisi*. 1/687-708. Ankara: Semih Ofset, 2002.
- Koca, Salim. *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2005.
- Mau-Tsai, Liu. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Merçil, Erdoğan- Sevim, Ali. *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Merçil, Erdoğan. "Resuldarlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 34/588.
- Minhāj-al-Dīn Jūzjānī. *Tabaqāt-i Nāsiri*. ed. Abdul Hai Habībī. Kabil: Puhni Matbaası, 1342/1963; trans. Erkan Göksu (Part of Ghaznavids, Seljuks, Atabeglik and Khwarazmshahs). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Mīr-khānd. *Rawzat as-safā' fī sīrat al-anbiyā' w-al-mulūk w-al-khulafā'*. ed. Jamshid Kiyānfer. Vol. 4. Tahran: 1385/2006; trans. Erkan Göksu, Ankara: Kronik Kitap Yayınları, 2017.
- Nizām al-Mulk. *Siyāsatnāma*. ed. Ca'fer Şi'ār. 1375/1996; trans. Mehmet Altay Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Rashīd al-Dīn Fadlullāh Hamadānī. *Jāmi' al-tawārīkh*. ed. Ahmed Ateş. Vol. 1-2. Tahran: 1362/1983; trans. Erkan Göksu and H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Taner, Aydın. "Ca'ber Kalesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/525-527. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Taner, Aydın. "Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/508-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Taşāğıl, Ahmet. *Göktürkler I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1958.
- Utbī. *Tārīkhu'l-Yamīnī*. trans. Corfādakānī. ed. Ca'fer Shiār. Tahran:1334/1955.
- Uyumaz, Emine. *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınlar, 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Vardan, Nurdan. *İslām Öncesi Türk Kültüründe Elçi ve Elçilik Müessesesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Yenidoğan, Hasan. *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*. Ankara: Nobel Bilimsel, 2022.
- Yūsuf Khās Hājib. *Kutadgu Bilig*. ed. Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Kabcacı Yayınları, 2020.
- Zahīr al-Dīn Nishāpūrī. *Saljūq-Nāma*. ed. A. H. Morton. London: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1425/2004.

İlhanlı Hükümdarı Sultan Olcâytû'nun İslâm'ı Kabulü: Kendi Tercihi mi? Zevcesinin Telkini mi? Ağabeyi Gâzân'ın Etkisi mi?

Fırat UMANÇ

Dr., Araştırmacı, İstanbul, Türkiye,

firatumanca@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 01.10.2023

Kabul: 08.12.2023

Yayın: 31.12.2023

Keywords:

Olcâytû,
Gâzân,
Moğollar,
İlhanlılar,
İslâm.

İlhanlılar tarihinde dinî eğilimleri ve renkli kişiliğiyle dikkat çeken önemli hükümdarlardan biri olan Olcâytû (1304-1316), Budist bir baba ile Nestûrî-Hristiyan bir annenin oğlu olarak 680/1282 yılında dünyaya gelmiştir. Moğol gelenekleri içerisinde yetişen Olcâytû'ya çocukluğunda Olcây-buka ve Temüder adları verilmiştir. Merâğa'da 688/1289 yılında annesi büyük hatun Urûk'un tesiriyle III. Mar Yaballaha tarafından vaftiz edilerek Nicolaus ismini almıştır. 694/1295'te İslâm dinini kabul ettikten sonra evvelâ Sünnî mezhebinin Hanefî kolunu benimseyen Olcâytû, ağabeyi Gâzân Han'ın vefatından sonra 703/1304 yılında İlhanlı tahtına oturmuştur. Şâfiî mezhebinden Vezir Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî'nin yoğun gayretleri ile Olcâytû'nun hizmetine giren Nizâmü'd-dîn 'Abdu'l-Melik-i Merâgî, 707/1307-8 yılında Sultan'ı Hanefîlikten Şâfiî mezhebine geçirmeyi başarmıştır. Olcâytû'nun 709/1309 yılında Emîr Târamtâz, Seyyid Tâcu'd-dîn-i Âvecî, Şeyh Hasan-i Kâşî ve 'Allâme el-Hillî gibi şahsiyetlerin telkinleri neticesinde Şii (İmâmiyye/İsnâaşeriyye) mezhebine geçtiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, ömrü boyunca dinî ve mezhebî dönüşümler yaşayan bir bozkır hükümdarı olan Olcâytû'nun İslâm'ı ne şekilde kabul ettiği devrin kaynakları ışığında farklı boyutlarıyla ortaya konmaya çalışılmış ve bunun neticesinde onun ağabeyi Gâzân'ın etkisiyle İslâm'ı kabul ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Ilkhanid Ruler Sultan Öljeitü's Conversion to İslâm: Is it his own Choice? His Wife's Suggestion? Influence of his Elder Brother Ghâzân?

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 01.10.2023

Accepted: 08.12.2023

Published: 31.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Öljeitü,
Ghâzân,
Mongols,
Ilkhanids,
İslâm.

Öljeitü (1304-1316), one of the important rulers in the history of the Ilkhanids who drew attention with his religious tendencies and colorful personality, was born in 680/1282 as the son of a Buddhist father and a Nestorian-Christian mother. Growing up in Mongolian traditions, Öljeitü was given the names Öljei-buka and Temüder in his childhood. He was baptized by Mar Yaballaha III in Margheh in 688/1289, under the influence of his mother, the great lady Urûk, and took the name Nicolaus. Öljeitü, who first adopted the Hanafî branch of the Sunnî sect, after accepting İslâm in 694/1295, ascended to the Ilkhanid throne in 703/1304 after the death of his elder brother Ghâzân Khan. Nizâm al-Dîn 'Abd al-Malik Marâgî, who entered Öljeitü's service with the intense efforts of the Shâfiî Vizier Rashîd al-Dîn Fadl-Allah Hamadânî, succeeded in converting the Sultan from Hanafism to Shâfiism in 707/1307-8. It is understood that Öljeitü converted to the Shiî (Imâmiyya/İsnâashariyya) sect in 709/1309 as a result of the suggestions of people such as Amîr Târamtâz, Sayyid Tâj al-Dîn Âvajî, Sheikh Hasan Kâshî, and 'Allâma al-Hillî. In this study, it has been tried to reveal how Öljeitü, a steppe ruler who experienced religious and sectarian transformations throughout his life, accepted İslâm in different dimensions in the light of the sources of the period, and a result, it has been concluded that he accepted İslâm under the influence of his elder brother Ghâzân.

Atf/Citation: Umanç, Fırat. "İlhanlı Hükümdarı Sultan Olcâytû'nun İslâm'ı Kabulü: Kendi Tercihi mi? Zevcesinin Telkini mi? Ağabeyi Gâzân'ın Etkisi mi?". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 8 (Aralık 2023), 86-95. <https://doi.org/10.47702/sema.2023.33>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

İlhanlı hükümdarı Olcâyâtü (sırasıyla *Ölcey-böke*, *Temüder*, *Nicolaus*, *Harbende*, *Hudâbende*, *Olcâyâtü Sultân*, Moğ. *Ölceytü*),¹ Argûn Han'ın üçüncü oğlu² olarak 12 Zilhicce 680/24 Mart 1282 tarihinde Horasan'da Merv ile Serahs yerleşim yerleri arasındaki kurak bir bozkırda dünyaya gelmiştir.³ Annesi Urûk Hâtûn, Moğolların Kerayit kavminden İrencin (Moğ. *İrincin/Erencen*)'in kız kardeşi olup, Dokuz Hâtûn'un erkek kardeşi olan Sârûca Noyan'ın kızı idi.⁴ Argûn Han'ın üçüncü zevcesi olan bu *hâtûndan*⁵ iki erkek ve üç kızı doğmuştur.⁶

Budist bir baba ile Nestûrî bir anneden doğan şehzâdeye doğumu “uğur” ve “bereket” getirdiği düşüncesiyle Olcây-buka (Moğ. *Ölcey-böke*) adı konmuştur.⁷ Bu isim ona geçici bir süreliğine verilmiş⁸ ardından Moğol gelenekleri doğrultusunda “kutlu” olduğu düşünülen erkek çocuklara nazar değmesini önlemek amacıyla verilen Temüder'e çevrilmiştir.⁹ Olcâyâtü, babası Argûn zamanında henüz yedi yaşında bir çocukken annesinin tesiriyle III. Mar Yaballaha tarafından Hristiyan kaidelerine göre 1289 yılının Ağustos ayında Merâga'da vaftiz edilerek Papa IV. Nicolaus (1288-1292)'a atfen *Nicolaus* adını almıştır.¹⁰ Bu ismin Olcâyâtü'ya

¹ Kullanmış olduğu adları hakkında bk. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye (Kitâb-i sevvom ez-mecmû'a-yi Reşîdi)*, nşr. Hâşim Receb-zâde (Tahran: Mîrâs-i Mektûb, 1394/2015), 56 (*Olcây-buka*, *Temüder*, *Harbende*, *Hudâbende*, *Sultân Olcâyâtü*); *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480: A Source for Middle Eastern History*, ed. Avedis K. Sanjian (Cambridge: 1969), 49-50, 57-58, 60 (*Xarpanday*, *Xarpand*, *Xarpandawlâl*, *Xarpandawhul*); Jean Baptiste Chabot, *Histoire du Patriarche Mar Jabalaha III et du moine Rabban Çauuma* (Paris: 1895), 147 n. 2 (*Uldjai-Bouka*, *Tamoudar*, *Kharbendé*, *Khoudabendé*, *Oldjaitou*); el-Hilâlî, *Menâhîcu't-tâlibîn fî ma'ârîfi's-sâlihîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3467), 349b; Muzaffer Bahtiyâr, “Nâm-i neveşte-yi Sultân Muhammed Hudâbende”, *MDET* (Tahran: 1368/1989), 210-225. Mustafa Uyar, “İlhan Ölceytü'ye Verilen Harbende İsmi'nin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım”, *TİD* 31/2 (2016), 595-607.

² Kaynaklarda Argûn Han'ın sırasıyla; Gâzân, Yesü Temür, Olcâyâtü ve Hitây-ogul olmak üzere dört oğlunun adı zikredilmiştir (Bk. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, nşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî-oglu 'Alî-zâde. (Bakü: 1957), 3/197; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî (Tahran: İntişârât-i Hayyâm, 1380/2001), 3/133; *Mu'izzu'l-ensâb* (Paris: Bibliothèque Nationale, Persan 67), 73a.

³ 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, nşr. Mehîm Hamblî (Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, 1348/1969), 16-17; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, 54-55; Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat ulî'l-elbâb fî ma'rîfeti't-tevârih ve'l-ensâb)*, nşr. Ca'fer Şî'âr (Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 1378/2000), 472; Hamdullâh Mustevfî, *Târih-i guzîde*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î (Tahran: 1364/1985), 606; Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih-i Reşîdi*, nşr. Hânâbâ Beyânî (Tahran: 1350/1971), 66; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, nşr. Muhsin Nâcî Nasrâbâdî (Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1386/2007), 2/835; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 3/191; Yahyâ b. 'Abdu'l-Latîf-i Kazvînî, *Lubbu't-tevârih*, nşr. Mir Hâşim Muhaddis (Tahran: 1386/2008), 173.

⁴ 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, 7; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 472; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 3/133; Fu'âd 'Abdu'l-Mu'tî es-Seyyâd, *eş-Şarku'l-İslâmî fî 'ahdi'l-İlhâniyyin* (Devha: 1407/1987), 345; Anne Falby Broadbridge, “Marriage, Family and Politics: The Ilkhanid-Oirat Connection”, *JRAS* 26/1-2 (2016), 132.

⁵ Moğolcada *hâtûn/XATAH*: Hatan “bayan, kraliçe, prenses; karı, kadın, eş”; *yeke hatun* (büyük kadın) “imparatoriçe, baş kadın veya kağanın ilk zevcesi”; *erke hatun* “ilk eş, baş kadın, resmî eş”; *bag-a hatun* “genç eş, ikinci eş, kuma” anlamlarına gelmektedir. Bk. Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Türkçe çev. Günay Karaağaç (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017), 1118; Tuncer Gülensoy – Paki Küçüker, Gülensoy, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 186.

⁶ *Mu'izzu'l-ensâb*, 73a.

⁷ 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, 17; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, 55; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 472; Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih-i Reşîdi*, 66; el-Hilâlî, *Menâhîcu't-tâlibîn*, 349b.

⁸ 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, 17.

⁹ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, 56; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 472-473; 'Abdullâh-i Kâşânî şehzâdeye, *Olcây-buka* isminden sonra *Mâtûdâr* adının verildiğini kaydederek diğer müelliflerden ayrılmaktadır (bk. 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, 17).

¹⁰ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Latince'den çev. ve notlandıran Altay Tayfun Özcan (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 185; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl* (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1389/2010), 2/487; Judith Pfeiffer, “Twelver Shî'ism as State Religion in Mongol Iran: An Abortive Attempt, Recorded and Remembered”, *Pera-Blätter* 11 (İstanbul: 1999), 4; Fırat Umamç, *Sultan Olcâyâtü Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 66.

uygun görülmesinin sebebi ise Hristiyanlık dininin gerektirdiği bazı hususlarla ilgilidir. Hristiyanlarda *vaftiz âyî* ninin icra edilmesi esnasında yerine getirilmesi gereken bazı önemli şartlar vardır. Bu şartlardan biri, vaftiz olacak kişiye Hristiyan aziz veya azizelerinden birinin isminin “vaftiz ismi” olarak verilmesidir. Böylelikle çocuğa ismi verilen aziz veya azizenin çocuğu himaye ettiğine inanılmaktadır.¹¹ Bir süre sonra ağır bir hastalığa yakalandığı anlaşılan şehzâdenin¹² adı, yine aynı gelenekler doğrultusunda, göz değmesini önlemek amacıyla bir kez daha değiştirilerek Harbende'ye¹³ çevrilmiştir.¹⁴ Farsçada “eşek bakıcısı” anlamına gelen bu isim, aynı zamanda eşekleri kiraya veren kimseler için de kullanılırdı.¹⁵ Harbende ismi, Olcâytû'nun 694/1295'de Müslüman oluşunun ardından Farsçada “Allah'ın kölesi” (*bende-yi Hudâ*) anlamındaki Hudâbende'ye¹⁶ dönüştürülmüştür.¹⁷ Olcâytû, 703/1304 yılında İlhanlı tahtına geçtikten sonra ise Sultan Olcâytû Muhammed olarak anılmıştır.¹⁸ Bu yönüyle o, İlhanlı tarihinde en çok ad alan hükümdar olmuştur. İlhan'ın tam adı ise “es-Sultânu'l-a'zam Giyâsu'd-dunyâ ve'd-dîn Olcâytû sultân Hudâbende Muhammed” şeklindedir.¹⁹

1. Olcâytû'nun İslâm'ı Kabulü Hakkında Muhtelif Kayıt ve Görüşlerin Değerlendirilmesi

Moğolların Müslümanlarla etkileşimleri ve İran kültürünün ağır basması gibi nedenlerden dolayı İslâm'a geçiş süreçleri başladığı görülmektedir.²⁰ Henüz daha Ögedey (*Ögödey*, 1229-1241)'in hâkimiyeti zamanında Horasan valisi olarak görevlendirilen Uygur asıllı Budist bir emîr olan Körgöz (ö. 640/1242-43) ömrünün sonlarına doğru İslâm'a geçmiş²¹ ve Mûsâ Küregen ismini almıştı.²² Yine 639/1241'de İran'a tayin edildikten sonra Anadolu valisi olarak görev alan Moğol emîri Baycu Noyan'ın da Müslüman adetlerine göre yıkanıp defnedilmek istediği belirtilmektedir.²³ Môngke (*Mängü*, 1251-1259) tarafından Yakınoğu'daki Moğol hâkimiyetini güçlendirmekle görevlendirilen Hülâgû (*Hülegü*, 1256-1265)'nun beraberindeki ciddi miktarda Moğol ile birlikte 651/1253 yılında Moğolistan'dan harekete geçerek Horasan'a girmesiyle birlikte²⁴ ise

¹¹ Galip Atasağun, *İlâhî Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da) Dinî Semboller* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 165.

¹² Şîrin Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2/478; Mehdî Hamîdî, “Dîn u mezheb-i İlhânân”, *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*, ed. Mes'ûd Feryâmenîş (Tahran: 1396/2017), 27; Hâmid Şâkiryan, *Bâmdâd-i Teşeyyu' der-hukûmet-i İlhânân: Mutâla'a-yi tatbîkî-yi İslâm pezîrî-yi Tekûdâr, Gâzân, Olcâytû* (Bucnûrd: 1399/2020), 151.

¹³ Bu ismin Olcâytû'ya neden verildiği hususunda bk. Umanç, *Sultan Olcâytû Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*, 12 n. 84.

¹⁴ ‘Abdullâh-i Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, 17; İbn Tagrîberdî, “Harbende” isminin şehzâdenin hayatta kalabilmesi için bizzat babası Argûn tarafından verildiğini zikretmektedir. Bk. *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Misr ve'l-Kâhire*, (Kâhire: 1392/1972), 9/238.

¹⁵ Harbende teriminin anlamı için bk. Muhammed Mu'în, *Ferheng-i Fârsî* (Tahran: 1371/1992), 1/1406.

¹⁶ Ferîde Dânyâî, *Ferheng-i nâmhâ-yi İrânî* (Tahran: 1364/1985), 101). Hudâbende isminin Arapçadaki karşılığı ise “Abdullah”dır (bk. İbn Tagrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 9/238; Annemarie Schimmel, *Islamic Names* (Edinburgh: 1989), 28.

¹⁷ Âmulî, *Nefâ'isu'l-funûn fî 'arâ'isi'l-'uyûn*, nşr. Hâc Mîrzâ Ebu'l-Hasan Şi'rânî (Tahran: 1381/2002), 2/257; Hâfiz Huseyn Kerbelâ'î-yi Tebrîzî, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cenân*, nşr. Ca'fer Sultânu'l-Kurrâ'î (Tebrîz: 1382/2003), 2/528.

¹⁸ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Mebâhis-i Sultâniyye*, 56; ‘Abdullâh-i Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, 18; Âmulî, *Nefâ'isu'l-funûn fî 'arâ'isi'l-'uyûn*, 2/257; el-Hilâlî, *Menâhicu't-tâlibîn*, 349b. (*Olcâytû Hudâbende Sultân Muhammed*); Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih-i Reşîdî*, 66.

¹⁹ Ömer Diler, *İlhanlar: İran Moğollarının Sikkeleri*, yayına haz. Emine Nur Diler vd. (İstanbul: 2006), 394, 398, 411. Mevlânâ Şeyh Hasan-i Kâşî, *Târîh-i Muhammedî*, nşr. Resûl Ca'feriyân (Kum: 1377/1998), 50-55.

²⁰ Claude Cahen, *İslamiyet. Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, Türkçe çev. Esat Nermi Erendor (Ankara: 2000), 1/300.

²¹ Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, ber-esâs-i nüsha-yi ‘Allâme Muhammed-i Kazvîni, be-ihtimâm-i Ahmed Hâtemî (Tahran: ‘İlim, 1395/2016), 1/284.

²² Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, nşr. Muhammed Rûşen – Mustafâ Müsevî (Tahran: İntişârât-i Elborz, 1373/1994), 2/971.

²³ Judith Pfeiffer, “Reflections on a ‘Double Rapprochement’: Conversion to Islam Among the Mongol Elite During the Early Ilkhanate”, *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff (Leiden: 2006), 373.

²⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Türkçe çev. Cemal Köprülü (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 59-60.

İlhanlılardan sınırlı bir kesim İslâm'ı kabul etmiştir.²⁵ Kaynaklarda görülmeye başlayan Moğollara ait İslâmî isimler de bu durumu doğrulamaktadır. Buna Hasan, Huseyn, 'Alî, Mahmûd ve Ramazân gibi emîrlerin isimlerini örnek göstermek mümkündür. Ayrıca İslâm'ın 694/1295'te yeni bir din olarak Moğollar arasında hızla yayılmaya başladığı dönemden önce de Novrûz, Hâcî, Mûlây ve Târamtâz gibi bazı emîrler İslâm'a geçmişti. İlhanlı hükümdarlarından İslâmiyet'i ilk defa benimseyen ise Ahmed Tekûdâr (*Tegüder*, 1282-1284)'dır.²⁶ Tekûdâr'ın ardından Gâzân (1295-1304)'ın ihtidasına kadar geçen süreçte İlhanlı hükümdarlarından hiçbiri (Argûn, Geyhâtü ve Bâydü) İslâm dinini benimsememişlerdir.

Kaynaklarda Olcâytü'nun ihtidasının ardından mezhebî dönüşümü hakkında bilgiler verilmiştir. Ancak onun İslâm'ı nerede, nasıl ve ne zaman kabul ettiğine dair bir ihtilaf söz konusudur. Bilhassa Olcâytü'nun ne şekilde İslâm'a geçtiği hususunda bir belirsizlik bulunmaktadır. Buna bağlı olarak da konuyla ilgili çeşitli kayıt ve görüşler türemiştir.

Olcâytü'nun İslâm'ı kabulü ile ilgili verilen kayıtlardan bir tanesi, onun ihtida etmesinin kendi tercihi olduğu yönündedir. Bu kayda göre, Ücân'da 703/1304 yılında İlhanlı tahtına oturan Olcâytü, Hz. Peygamber'i rüyasında görmesi üzerine Müslüman olmuş ve "Muhammed Hudâbende" ismini almıştır. Bunun akabinde ise "Sultan Muhammed Hudâbende" şeklinde anılmıştır.²⁷ Söz konusu olan bu rivayetin doğruluk olasılığı oldukça zayıftır. Zira İlhanlı devri kaynaklarında bu yönde bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca ihtida eylemlerini açıklamak hususunda rüya motifine başvurulması yeni bir durum değildir.²⁸ Yine devrin kaynaklarındaki kayıtlardan Olcâytü'nun henüz bir şehzâde iken İslâm'ı kabul ettiği anlaşılmaktadır. İlhanlı tahtına çıkmadan hemen önce Sünnî mezhebinin Hanefî koluna mensup bir Müslüman olarak iki rekât namaz kılmış olması da bu durumu doğrulamaktadır.²⁹ Belirtilen bütün bu ifadeler, muhtelif müellifler tarafından nakledilen bu kaydı, doğruluk arz etmediğini ortaya koymaktadır.

Bir başka görüş ise Olcâytü'nun Horasan'da henüz bir şehzâde iken eşi vasıtasıyla İslâmiyet'i kabul ettiğiyle ilgilidir. Bazı modern araştırmacılar tarafından öne sürülen bu görüşe göre, annesi Urûk'un ölümüne kadar Hristiyan olarak yaşayan Olcâytü, onun vefatının ardından Horasan'daki idarî görevi sırasında Müslüman bir kadınla evlenmiş ve bu kadın onu İslâm dinini benimsemeye teşvik etmiştir.³⁰ Hammer ve Howorth'a göre bu

²⁵ Umanç, *Sultan Olcâytü Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*, 78-79.

²⁶ Ahmed Tekûdâr'ın İslâm'ı kabulü hakkında bk. Reuven Amitai-Preiss, "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25 (2001), 15-43; a.mlf., "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *JESHO* 42/1 (1999), 27-46; Judith Pfeiffer, *Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder* (Chicago: The University of Chicago, Doktora Tezi, 2003), 317-391; Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Tekûdâr'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (2002), 233-247; Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Bellefen* 76/275 (2012), 7-30; a.mlf., "Moğol Hanlarının Müslümanlaşması", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. Cem Korkut – Mürsel Doğrul (Ankara: 2021), 136-140.

²⁷ Ca'ferî, bunu şu şekilde kaydetmiştir: "*Der-Ücân Tebrîz Peygâmbere-i mâ (s.a.v.) râ der-hâb dîd ve Muselmân şod ve û râ Muhammed Hudâbende nâm kerd*" (*Târih-i Yezd*, nşr. İrec Afşâr (Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, 1384/2006), 45). Ahmed b. Huseyn el-Kâtib'in kaydı da buna benzerdir: "*Der-Ücân Tebrîz Peygâmbere-i mâ (s.a.v.) be-hâb dîd ve Muselmân şod ve nâm-i û der-hâb Muhammed fermüd ve û râ Sultân Muhammed Hudâbende hând-end*" (*Târih-i cedîd-i Yezd*, nşr. İrec Afşâr (Tahran: 1386/2008), 73). İbn Tagrîberdî de Olcâytü'nun hükümdarlığının başlangıcında İslâm'a geçerek *Muhammed* ismini aldığını kaydetmektedir (bk. İbn Tagrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 9/238).

²⁸ Eski dönemlerde Tanrı tarafından kişiye bildirilen ilahî bir ses veya bilgi olarak telâkki edilen rüya motifi için bk. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: 1991), 6-8; Muhammed Kuzubaş, "İlkelere Ait Anlatılarda Rüya Motifi", *Turkish Studies* 2/1 (2007), 305-316; Gülsine Uzun, "Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Falcılık, Kehanet ve Rüya Motifi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/3 (2008), 431-433.

²⁹ Umanç, *Sultan Olcâytü Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*, 18.

³⁰ Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century: The Mongols of Persia* (London: 1888), 3/535; Dwight M. Donaldson, *The Shi'ite Religion: A History of Islam in Persia and Irak* (London: 1933), 173; Edward G. Browne, *ez-Sa'dî tâ-Câmî: Târih-i edebî-yi İrân ez-nîme-yi karn-i heftom tâ-âhir-i karn-i nohom-i hicrî 'asr-ı istilâ-yi Mogül ve Tâtâr*, Farsça çev. 'Alî Asgar Hikmet (Tahran: 1339/1960), 59; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*, Türkçe çev. Reşat Uzmen (İstanbul: 1980), 363; Menûçehr Murtazavî, *Mesâ'il-i 'asr-i İlhanân* (Tahran: Bünyâd-i Mükûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr,

kadın Olcâyâtü'nün ilk zevcesi olan Şâdî Gürkân'ın kızı Kûbhoşkâf Hâtûn idi.³¹ Timurlular döneminde, bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan *Mu'izzu'l-ensâb*'daki kayda göre, Olcâyâtü henüz küçük yaşlarda iken onunla evlenmiş ve birlikte büyümüşlerdi. Söz konusu kaynaktaki bilgilerden dindar bir Müslüman olduğu anlaşılan Kûbhoşkâf Hâtûn'un hacca gittiği ve burada pek çok hayır dağıttığı aktarılmaktadır.³² Ancak her ne kadar dindar bir kadın olarak gözükse de sadece “dini kişiliği” öne sürülerek İslâm'ı Olcâyâtü'ya telkin ettiği neticesine varılamaz.³³ Zira Olcâyâtü ile çağdaş olup devrin görgü şahitleri durumunda bulunan Vassâf, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh ve ‘Abdullâh-i Kâşânî gibi dönemin önemli İlhanlı müelliflerinin eserleri göz önünde bulundurulduğunda Kûbhoşkâf Hâtûn'un, Olcâyâtü'yu İslâm'a meylettirdiği yönünde herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır. En azından devrin ana kaynakları olan bu müelliflerin eserlerinin birinde Kûbhoşkâf Hâtûn'un Olcâyâtü'yu dinî minvalde etkilediği yönünde bir kayıt bulunsaydı belki bu durum kabul edilebilirdi. Hâl böyle iken bu konuda bazı modern araştırmacılar tarafından öne sürülen yargıların bir dayanağı olmadığından bu görüşü kabul görmemek yerinde olacaktır.

Sonuncu ve en muteber görüş Olcâyâtü'nün İslâmiyet'i Gâzân ile birlikte kabul ettiğine dair kayıttır. Bu durumda evvelâ Gâzân'ın İslâm'ı kabulü sürecine değinmek gerekecektir. Gâzân, İslâmiyet hakkında bilgi aldıktan sonra Şeyh Sadru'd-dîn İbrâhîm b. Sa'du'd-dîn Hamuveyi el-Cuveynî³⁴ (ö. 722/1322)'nin elbiselerini giyerek ardından da Şeyh'in yardımıyla “kelime-i şehâdet” getirmek suretiyle 2 Şabân 694/17 Haziran 1295 Cuma günü İslâm'ı kendisine yeni din olarak kabul etmiştir.³⁵ İlhanlı müellifi ve aynı zamanda Gâzân ile Olcâyâtü'nün vezirliğini yapan Reşîdu'd-dîn Fazlullâh bu konuda; “Gâzân bütün emirlerle birlikte kelime-i tevhîd getirerek İslâm'ı kabul etti”³⁶ şeklinde bir rivayette bulunmaktadır. Devrin bir başka müellifi Benâketî'nin verdiği bilgiler de bu yöndedir.³⁷ Bir İlhanlı bürokratu olan Hamdullâh Mustevfî, Gâzân'ın yanında bulunan herkesin İslâm'a geçtiğini zikretmektedir.³⁸ Hândmîr, Moğolların tamamının İslâm'a geçtiğini nakletmektedir.³⁹ İlhanlı devri tarihçisi Vassâf ise iki yüz binden fazla kişinin o gün Gâzân ile birlikte İslâmiyet'i kabul ettiğini aktarmaktadır.⁴⁰ Dolayısıyla bu ifadelerden Olcâyâtü'nün da bu esnada İslâmiyet'i kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zira Olcâyâtü'nün bu dönemde henüz on üç yaşlarında bir çocuk olduğu göz önünde bulundurulduğunda,

1397/2018), 225-226; Fu'âd 'Abdu'l-Mu'tî es-Seyyâd, *eş-Şarku'l-İslâmî fî 'ahdi'l-İlhâniyyin*, 346; Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2010), 164; Hâmid Şakiryân, *Bâmdâd-i Teşeyyu' der-hukûmet-i İlhânân: Mutâla'a-yi tatbîkî-yi İslâm pezîrî-yi Tekûdâr, Gâzân, Olcâyâtü* (Bucnûrd: 1399/2020), 155.

³¹ Josef von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien* (Darmstadt: 1842-1843), 2/217; Howorth, *History of the Mongols*, 3/535, 580.

³² *Mu'izzu'l-ensâb*, 76b.

³³ Olcâyâtü, ömrü boyunca on iki resmî evlilik yaparak *hâtûn* denilen Müslüman ve gayrimüslim zevceler edinmişti. Bk. Umanç, *Sultan Olcâyâtü Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*, 161-165.

³⁴ Şeyh Sadru'd-dîn İbrâhîm-i Hamuveyi'nin İlhanlılar ile temasının Gâzân'dan sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Celâlu'd-dîn Yûsuf eserinde, onun Sultan Olcâyâtü ile adı zikredilmeyen bir vezire gönderdiği mektuplarını kaydetmiştir. Bk. Celâlu'd-dîn-i Yûsuf-Ehl, *Ferâ'id-i giyâsî*, nşr. Heşmat Mu'eyyed (Tahran: 1356/1977-1358/1979), 1/86-88; 2/272-273.

³⁵ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, nşr. Karl Jahn (Âbâdân: İntişârât-i Porseş, 1388/2009), 79-80; Şemsu'd-dîn-i Muhammed-i Kâşânî, *Şâh-nâme-yi Cengizî*, nşr. Vahîd Kanbarî Naniz (Tahran: Bünyâd-i Mükûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr, 1399/2020), 436-437; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 454-456; Şeref Hân-i Bidlîsî, *Şeref-nâme*, nşr. Vladimir Véliami-nof (Tahran: 1377/1999), 2/17.

³⁶ “*Gâzân bâ-temâmet-i umerâ kelime-i tevhîd goft ve cumle muselmân şod-end*” (Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, 79-80). Bu konuda daha bk. Paul Horn, *Târîh-i Muhtasar-i İrân: Ez-evvel-i İslâm tâ inkirâz-i Zendiân*, Farsça çev. Rizâ-zâde Şafak (Tahran: 1314/1896), 70; Pai-nan Rashid Wu, *Sukût-i Bağdâd ve hukmrevâ'i-yi Mogûlân der-İrâk (Miyân-i sâlhâ-yi 1258 ve 1335 milâdî)*, Farsça çev. Esedullâh Âzâd (Meşhed: 1368/1989), 190; Perisâ Kurbân-nejâd, *Tasavvuf der-Âzerbâyçân-i 'ahd-i Mogûl* (Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, 1387/2008), 84.

³⁷ “*Temâmet-i leşkeriyân be-muvâfekat-i ü muselmân şod-end*” (bk. Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 455).

³⁸ Hamdullâh Mustevfî, *Zafer-nâme, be-inzimâm-i Şâh-nâme-yi Ebu'l-Kâsim-i Firdevsî: Çâp-i 'aksî ez-rûy-i nusha-yi hattî-yi muverreh-i 807-i hicrî der-Kitâbhâne-yi Brîtâniyâ (Or. 2833)*, (Tahran-Wien: 1377/1999), 2/1346.

³⁹ Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 3/146.

⁴⁰ Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*, yay. Muhammed-i İsfahânî (Tahran: 1338/1959), 317.

şehzâdenin Gâzân ile birlikte İslâm'ı kabul etmiş olabileceği ihtimalini daha da güçlendirmektedir.⁴¹ Bununla birlikte bazı kaynaklardan edinilen bilgiler de bu görüşü desteklemektedir. Zira bu kaynaklarda Gâzân ile birlikte kardeşi Olcâytû'nun da İslâm'ı kabul ettiği, hatta Gâzân'ın *Mahmûd*, kardeşi Olcâytû'nun ise *Muhammed Hudâbende* isimlerini aldığı kaydedilmektedir. Ayrıca Gâzân ile birlikte seksen bin kişinin de İslâmiyet'e geçtiği aktarılmaktadır.⁴² Bütün bu kayıtlar ve devrin mevcut şartları göz önünde bulundurulduğunda Olcâytû'nun, Gâzân ile birlikte İslâm'a geçtiği ihtimali daha da güçlenmektedir.

Olcâytû'nun ihtida ettikten sonra İslâm hakkında sarf ettiği sözleri, onun bu din hakkındaki düşüncelerini ortaya koyması açısından son derece önemlidir. "Risâle-yi 'fevâ'id'-i Olcâytû'da kaydedilen bu sözler şu şekildedir: "Ben ki sultanım ilk başlarda atalarımın dinini ve yolunu benimsedim. Hak Teâlâ rehberlik yaptı. Kalbime iman nuru doğdu. Şirk ve küfrü bıraktım. Tüm saf kalbimle Allah-u Teâlâ'nın birliğine inandım. Ve anladım ki onun peygamberlerinin hepsi haklıdır. Hak her neyi buyurduysa tamamını insanlara ulaştırıp açıkladılar. Asıl olanı öğrendim ki bütün peygamberlerden en faziletlisi ve büyüğü olanı son peygamber Muhammed Mustafa (s.a.v) idi. Onun dinine geçtim ve şartlarını kabul ettim."⁴³

Olcâytû'nun İslâm'ı yeni bir din olarak kabulünde rol oynayan faktörlerin neler olduğu mevzuu üzerinde de durmak gerekir. Onun, İslâm'ı hangi dinî ve psikolojik şartlar altında benimsediği hususu yeterince açık değildir. Aslında bir milletin göçebe hayattan yerleşik hayata geçmesiyle birlikte yeni bir dinin de meydana gelebileceği bilinmektedir.⁴⁴ Bilhassa İran coğrafyasındaki yerleşik İslâm kültürünün göçebe kültüre olan üstünlüğü bu durumun gerçekleşmesine olanak sağladığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Olcâytû'nun İslâmiyet'i kabul ettiği dönem ve o dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda onun, İslâmiyet'i benimsemesinde Gâzân'ın İslâm'a geçişinin etkisinin olduğu görülecektir. Zira göçebe toplumlardaki din değiştirmenin genellikle "idareci sınıf" ile yakın ilişkili bir hâdise olması ve bazen bir hükümdarın yeni bir dini benimsemesinin dahi umumî bir din değiştirme hareketine dönüşebileceği ihtimali göz önünde bulundurulduğunda, Gâzân'ın İslâmiyeti benimsedikten hemen sonra Olcâytû ve bunun yanında Moğol emirlerinin de İslâm'a meyletmeleri tabii bir durumdur. Bu dönemde henüz bir şehzâde aynı zamanda Gâzân'ın en güçlü veliahdı konumunda bulunan Olcâytû'nun söz konusu bu hâdiseden etkilenmesi olasılığı neredeyse imkânsızdır. Diğer taraftan Olcâytû'nun dinî düşüncesi üzerinde oldukça etkili olan Nestûrî annesi Urûk Hâtûn'un şehzâdenin İslâm'ı benimsediği bu dönemde hayatta olmamasını da onun İslâm'a geçişini kolaylaştıran etkenlerden biri olarak kabul etmek mümkündür. Yine Olcâytû'nun şehzâdelik ve hükümdarlık dönemindeki İslâmî yaşam tarzı hakkında kaynaklarda yer alan geniş bilgiler, onun İslâm'ı kabulündeki samimiyetini ortaya koymaktadır. Zira Olcâytû'nun gündelik hayatında ibadete büyük bir ehemmiyet verdiği kaynaklarda önemle zikredilen bir husustur.⁴⁵

Olcâytû'nun İslâm'ı kabul ettikten sonraki mezhepsel değişiklik sürecine değinmekte fayda vardır. İlhanlı hükümdarları arasında dinî konulara en çok ilgi duyan Olcâytû, birkaç kez din ve mezhep değiştirmiştir. O, İslâm'ı yeni bir din olarak kabul ettikten sonra evvelâ Sünnîliğin Hanefî kolunu benimsemiş⁴⁶ ve 15 Zilhicce

⁴¹ Bazı modern araştırmacıların görüşü de bu yöndedir. Bk. Devin DeWeese, "The Influence of the Mongols on the Religious Consciousness of Thirteenth Century Europe", *Mongolian Studies* 5 (1978-79), 67; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 100 n. 287.

⁴² Hâfiz Huseyn Kerbelâ'i-yi Tebrîzî, *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cenân*, nşr. Ca'fer Sultânü'l-Kurrâ'i (Tebrîz: 1382/2003), 1/528; Şeref Hân-i Bidlîsî, *Şeref-nâme*, 2/17; Kâdi Ahmed Gaffârî-yi Kazvîni, *Târih-i cihân-ârâ*, nşr. 'Abdu'l-Kerîm Corbezedâr (Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1396/2017), 213; Şûşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, nşr. İbrâhîm 'Arbûr vd. (Meşhed: 1392/2013), 5/270. Ayrıca el-'Aynî, Gâzân'ın İslâm ismi olarak "Mahmud", kardeşi Şehzâde Olcâytû'nun ise "Muhammed" ismini aldığını kaydetmektedir (bk. *İkdu'l-cumân fî târihi ehli'z-zamân*, nşr. M. Muhammed Emîn (Kâhire: 1412/1992), 4/341-342.

⁴³ Yûsuf Rahîmlû, "Risâle-yi 'fevâ'id'-i Olcâytû", *Zebân u Edeb-i Fârsî* 106 (1352/1973), 143.

⁴⁴ Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi*, Türkçe çev. Mehmet Aydın (Konya: Literatürk, 2012), 76.

⁴⁵ Bk. Osman G. Özgüdenli – Fırat Umanç, "Bir İlhanlı Hükümdarının İbadet Dünyası: Sultan Olcâytû Muhammed (1304-1316)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 42/73 (2023), 73-104.

⁴⁶ 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, 96; Yûsuf Rahîmlû, "Risâle-yi 'fevâ'id'-i Olcâytû", 143; Şûşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, 5/276.

703/19 Temmuz 1304 tarihinde tahta çıkışının ardından İlhanlı tarihinde ilk defa Hulefâ-yi Râşidîn'in (ilk dört halife) isimlerini bastırıldığı sikkelerde zikretmiştir.⁴⁷

Olcâytü'nün Horasan'dan Sultâniyye'ye Hanefî din âlimlerini davet ederek⁴⁸ onlara büyük ikramlarda bulunması,⁴⁹ Şâfiîleri rahatsız etmiştir.⁵⁰ Bunun doğal bir neticesi olarak, Şâfiîler ve Hanefîler arasında şiddetli münazaralar meydana gelmiştir. Olcâytü, düzenlettiği bu münazaralara kendisi de bizzat katılarak merak ettiği mezhebî hususlarda sorular sormuştur. Şâfiî vezir Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın aracılığıyla devrin en önemli Şâfiî âlimlerinden biri kabul edilen Nizâmu'd-dîn 'Abdu'l-Melik-i Merâgî (ö. 716/1316)'nin münazaralara katılmasıyla⁵¹ üstünlük Şâfiîlere geçmiştir. Nihayetinde Nizâmu'd-dîn'in gayretleri sonuç vermiş ve on üç sene kaldığı Hanefî mezhebinden 707/1307-8 yılında yüz çeviren Olcâytü, Şâfiî mezhebini kabul etmiştir.⁵² Sonraki süreçte de Hanefîler ve Şâfiîler arasındaki mezhebî tartışmalar dinmemiştir. Bilhassa izdivaç ile ilgili meydana gelen bir tartışmada tarafların yakışsız sözlere başvurması, Olcâytü ve emîrlerini rahatsız etmiştir. Olcâytü sinirlenip bulunduğu yeri terk ederken, İlhanlı devletinin emîru'l-umerâsı Kutlugşâh, öfkesini şu sözlerle dile getirmiştir: “Nedir bu bizim yaptığımız! Cengiz Han'ın kanun (*yasak-yasag*) ve töresini (*yosun*) bıraktık ve köhne Arap dinine geçtik. Birinde kızı ile nikâhlanmak, diğesinde ise anası ve bacısı ile zina etmek câiz olan bu iki çirkin ve rezil mezhepten değil birini, ikisini de seçmekten Tanrı'ya sığınırız. Biz Cengiz Han'ın kanun ve törelerine geri dönelim.”⁵³ İzdivaç ile ilgili sarf edilen bu sözler, her ne kadar fikhî konuları ilgilendirse de İslâm dininde bu tarzda bir uygulamanın bulunmadığı aşikârdır. Mezhep âlimlerinin kendi akidelerinin daha doğru olduğunu ortaya koymak adına zaman zaman bazı meseleleri saptırmaktan geri kalmadıkları da bilinen bir husustur.⁵⁴ Ayrıca Kutlugşâh tarafından sarf edilen söz konusu ifadeler, eski Moğol dinine karşı bir özlemin ve geri dönüş arzusunun olduğunu da kanıtlar mahiyetindedir. Aynı zamanda bu sözler, İran Moğolları arasında İslâm'a geçişin hız kazandığı bir dönemde bile buna muhalefet eden bir kesimin bulunduğunu göstermesi açısından son derece mühimdir. Yukarıda zikredilen mezhebî kavgalar ve meydana gelen olaylar, Olcâytü'yu yeni dinî arayışlara sürüklemiştir. Bu durum, Olcâytü'yu kendi mezheplerine geçirmek isteyen Şiîlere aradıkları fırsatı vermiş ve onları harekete geçirmiştir. Ancak Olcâytü'nün Şiî mezhebine geçişi, Hanefî ve Şâfiî mezheplerini kabul edişi kadar kolay olmamıştır. Zira onun Şiîliği benimsemesi bir süreç dahilinde gerçekleşmiş ve bu süreçte Emîr Târamtâz (ö. 718/1319), Seyyid Tâcu'd-dîn-i Âvecî (ö. 711/1312), Asilu'd-dîn-i Tûsî (ö. 716/1316), 'Allâme el-Hillî (ö. 726/1325), Şeyh Hasan-i Kâşî ve Sa'du'd-dîn-i Sâvecî (ö. 711/1312) gibi önemli şahıslar rol almıştır.⁵⁵ Şiî mezhebinin önde gelen bu savunucularının yoğun uğraşları neticesinde Olcâytü, 709/1309 yılında Şiî (İmâmiyye/İsnâaşeriyye) mezhebine geçmiş ve bütün toplumsal tepkilere rağmen ezan, hutbe ve sikkeyi Şiî mezhebine göre düzenlemiştir.⁵⁶ Bazı kaynaklarda onun, vefatından önce Sünnî mezhebine döndüğü kaydedilmiştir.⁵⁷

⁴⁷ Bk. Diler, *İlhanlar*, 390 n. 355; Behrâm 'Alâ'u'd-dînî, *Sikkehâ-yi İrân dovre-yi İlhânân-i Mogûl* (Tahran: Bargnegâr, 1397/2018), 216.

⁴⁸ Franz Babinger – M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, Türkçe çev. Ragıp Hulusi, haz. Mehmet Kanar (İstanbul: 1996), 59.

⁴⁹ Şüşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, 5/276; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2/478.

⁵⁰ Menûçehr Murtaçavî, “Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânân-i İrân”, *Zebân u Edeb-i Fârsî* 45 (1337/1958), 48.

⁵¹ 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâytü*, 76, 96; 'Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogûl: Ez-hamle-yi Çingiz tâ teşkil-i devlet-i Tîmûr* (Tahran: Sepehrâdap, 1388/2009), 327-328; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2/481; 'Abdu'r-Refî' Hakîkat, *Târih-i conbişhâ-yi mezhebî der-İrân* (Tahran: 1377/1998, 3/1013).

⁵² el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr* (Tahran: 1362/1983), 1/209; Şüşterî, *Mecâlisu'l-mu'minîn*, 5/277.

⁵³ 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâytü*, 97-98; 'Abbâs İkbâl, *Târih-i Mogûl*, 328; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2/483; Pai-nan Rashid Wu, *Sukût-i Bağdâd ve hukmrevâ'i-yi Mogûlân der-'Irâk*, 202. Buna benzer bir hâdise Altın Orda hanlığında da vuku bulmuştur. Meselâ 1313 yılında Özbek tahta çıktığında ona hitaben; “sen bizden Müslümanlık değil, ancak itaat ve inkıyat talep et. Cengiz Han'ın yasa ve yosunundan vazgeçmeye ve Arapların köhne şeriatlerini iltizam etmeye ne lüzum var” denmiştir. Bk. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 278.

⁵⁴ 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târih-i Olcâytü*, 97-98.

⁵⁵ Umanç, *Sultan Olcâytü Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*, 97-109.

⁵⁶ 'Abdullâh Kâşânî, *Târih-i Olcâytü*, 100. Bu konuda daha bk. J. Calmard, “Le Chiisme Imamite sous les Ilkhans”, *L'Iran face à la domination mongole*, ed. D. Aigle (Téhéran: 1997), 277-278; Judith Pfeiffer, “Conversion Versions: Sultan Öljeitü's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources”,

Hayatı boyunca birden çok din ve mezhep değiştiren Olcâytû, geçirdiği ciddi bir rahatsızlığın ardından 27 Ramazân 716/13 Aralık 1316 tarihinde henüz otuz beş yaşındayken Sultâniyye'de vefat etmiştir.⁵⁸ Cenazesi, sağlığında Sultâniyye'de inşâ ettirdiği *Gunbed-i Sultâniyye* veya *Gunbed-i Sultân Olcâytû* adıyla bilinen ihtişamlı türbeye defnedilmiştir.⁵⁹

SONUÇ

İran coğrafyasında İlhanlı devletinin kurulmasıyla birlikte bu devletin yönetici ve askerî kesiminin İslâm'a geçişleri hızlanmıştır. Dolayısıyla da önce Ahmed Tekûdâr daha sonralarda ise Gâzân, İslâm'ı yeni bir din olarak seçmiştir. Bu iki Hükümdar'ın İslâm'a nasıl geçtikleri hususunda bir belirsizlik söz konusu değildir. Ancak dinî ve mezhebî dönüşümleri nedeniyle Yakındoğu tarihinde olduğu kadar Moğol tarihinde de büyük bir dikkat çeken İlhanlı hükümdarı Sultan Olcâytû'nun İslâm'ı nasıl kabul ettiği hususunda devrin kaynaklarında açık bir kayıt bulunmadığı için konuyla ilgili farklı rivayetler ve görüşler öne sürülmüştür. Bu durum, İslâm'ın Olcâytû tarafından ne şekilde kabul edildiği sorusuna cevap verilmesini zaruri hâle getirmiştir.

Olcâytû'nun ihtidası hakkındaki ilk görüş, onun Ücân'da 703/1304 yılında İlhanlı tahtına oturduktan sonra Hz. Peygamber'i rüyasında görmesi neticesinde Müslüman olmasıyla ilgilidir. Ca'ferî ve Ahmed b. Huseyn el-Kâtib tarafından kaydedilen bu rivayet, İlhanlı devri kaynakları tarafından doğrulanamadığından ve Olcâytû'nun henüz bir şehzâde iken İslâm'ı kabul ettiği aşikâr olduğundan reddedilmiştir. Olcâytû'nun Horasan'da henüz bir şehzâde iken Müslüman zevcesi vasıtasıyla İslâmiyet'i kabul ettiğiyle ilgili olan ikinci görüş ise bazı modern araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür. Olcâytû'nun ilk zevcesi olan bu kadın, Şâdî Gûrkân'ın kızı Kûbhoşkâf Hâtûn idi. Kûbhoşkâf Hâtûn ile ilgili en detaylı bilgiler *Mu'izzu'l-ensâb* adlı eserde geçmektedir. Bu eserden Kûbhoşkâf Hâtûn'un samimi bir Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Ancak her ne kadar samimi bir Müslüman olduğu anlaşılrsa da sadece bu özelliğinden dolayı Olcâytû'ya İslâm'ı telkin ettiği kanaatine varılamaz. Vassâf, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh ve 'Abdullâh-i Kâşânî gibi dönemin en önemli İlhanlı müelliflerinin eserleri göz önünde bulundurulduğunda Kûbhoşkâf Hâtûn'un, Olcâytû'yu İslâm'a meylettirdiği yönünde herhangi bir kayda rastlanılmadığı gibi bir emare de söz konusu değildir. Devrin kaynakları ile örtüşmemesi hasebiyle bazı modern araştırmacılar tarafından öne sürülen bu görüşün, geçerli olamayacağını düşünmek yerinde olacaktır. Sonuncu ve en muteber görüş Olcâytû'nun İslâmiyet'i Gâzân ile birlikte 694/1295 yılında kabul ettiğine dair kayıttır. Gâzân ile Olcâytû'nun veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, dönemin tarihçisi Vassâf, İlhanlı bürokratu Hamdullâh Mustevfi ve devrin bir başka müellifi Benâketî gibi tarihçilerin kayıtlarından Olcâytû'nun Gâzân ile birlikte ihtida ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca daha sonraki dönemlerde Hâfiz Huseyn Kerbelâ'i-yi Tebrîzî, Şeref Hân-i Bidlîsî, Kâdî Ahmed Gaffârî-yi Kazvînî ve Şûsterî gibi müellifler tarafından telif edilen eserlerde, Olcâytû'nun ağabeyi Gâzân ile birlikte İslâm'ı kabul ettiği açık bir şekilde görülmektedir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduktan sonra Olcâytû'nun İslâm'ı kabulü; zevcesinin telkiniyle olmadığı, kendi tercihinden ziyade ağabeyi Gâzân'ın etkisiyle olduğu neticesine varılmıştır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Mongolian Studies, 22 (1999), 37; Umanç, *Sultan Olcâytû Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*, 114-120.

⁵⁷ Vassâf, *Tezciyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 616; Şebânkâre'î, *Mecma'u'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis (Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr, 1363/1984), 272. Bu konu hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Umanç, *Sultan Olcâytû Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*, 126-129.

⁵⁸ Abdullâh-i Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, 222; İbn Tagrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 9/239.

⁵⁹ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 476; Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih-i Reşîdî*, 120; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 3/196.

KAYNAKÇA

- 'Abbâs İkbâl. *Târih-i Mogûl ez-hamle-yi Çingîz tâ teşkîl-i devlet-i Timûr*. Tahran: Sepehrâdap, 1388/2009.
- 'Abdu'r-Refî' Hakikat. *Târih-i conbişhâ-yi mezhebî der-İrân*. 4 Cilt. Tahran: 1377/1998.
- 'Abdullâh-i Kâşânî, Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Kâsım 'Abdullâh b. 'Alî b. Muhammed. *Târih-i Olcâytû*. nşr. Mehîm Hamblî. Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, 1348/1969.
- Ahmed b. Huseyn b. 'Alî el-Kâtîb. *Târih-i cedîd-i Yezd*. nşr. İrec Afşâr. Tahran: 1386/2008.
- Amitai-Preiss, Reuven. "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate". *JESHO* 42/1 (1999), 27-46.
- Amitai-Preiss, Reuven. "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25 (2001), 15-43.
- Âmulî, Şemsu'd-dîn Muhammed b. Mahmûd. *Nefâ'isu'l-funûn fî 'arâ'isi'l-'uyûn*. nşr. Hâc Mîrzâ Ebu'l-Hasan Şi'rânî. 3 Cilt. Tahran: 1381/2002.
- Mu'izzu'l-ensâb*. Paris: Bibliothèque Nationale, Persan 67.
- Atasağun, Galip. *İlâhî Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da) Dinî Semboller*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- el-'Aynî, Bedru'd-dîn Ebû Senâ Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. *'İkdu'l-cumân fî târihi ehli'z-zamân*. nşr. M. Muhammed Emîn. 4 Cilt. Kâhire: 1412/1992.
- Babinger, Franz – Köprülü M. Fuad. *Anadolu'da İslâmiyet*. Türkçe çev. Ragıp Hulusi. haz. Mehmet Kanar. İstanbul: 1996.
- Behrâm 'Alâ'u'd-dînî. *Sikkehâ-yi İrân dovre-yi İlhânân-i Mogûl*. Tahran: Bargnegâr, 1397/2018.
- Benâketî, Fâhru'd-dîn Ebû Suleymân Dâvûd b. Muhammed. *Târih-i Benâketî (Ravzat ulî'l-elbâb fî ma'rifeti'tevârih ve'l-ensâb)*. nşr. Ca'fer Şi'âr. Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 1378/2000.
- Broadbridge, Anne Falby. "Marriage, Family and Politics: The Ilkhanid-Oirat Connection". *JRAS* 26/1-2 (2016), 121-135.
- Browne, Edward G. *ez-Sa'dî tâ-Câmî: Târih-i edebî-yi İrân ez-nîme-yi karn-i heftom tâ-âhir-i karn-i nohom-i hicrî 'asr-i istilâ-yi Mogûl ve Tâtâr*. Farsça çev. 'Alî Asgar Hikmet. Tahran: 1339/1960.
- Ca'fer b. Muhammed-i Ca'ferî. *Târih-i Yezd*. nşr. İrec Afşâr. Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, 1384/2006.
- Cahen, Claude. *İslâmiyet. Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*. Türkçe çev. Esat Nermi Erendor. 3 Cilt. Ankara: 2000.
- Calmar, J. "Le Chiisme Imamite sous les Ilkhans". *L'Iran face à la domination mongole*. ed. D. Aigle. Téhéran: 1997, 261-292.
- Celâlu'd-dîn-i Yûsuf-Ehl. *Ferâ'id-i giyâsî*. nşr. Heşmat Mu'eyyed. 2 Cilt. Tahran: 1356/1977-1358/1979.
- Chabot, Jean Baptiste. *Histoire du Patriarche Mar Jabalaha III et du moine Rabban Çauuma*. Paris: 1895.
- Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480: Source for Middle Eastern History*. ed. Avedis K. Sanjian. Cambridge: 1969.
- Cuveynî, 'Alâ'u'd-dîn 'Atâ-Melik. *Târih-i Cihân-guşâ*. ber-esâs-i nüsha-yi 'Allâme Muhammed-i Kazvînî be-ihimâm-i Ahmed Hâtemî. 3 Cilt. Tahran: 'İlim, 1395/2016.
- DeWeese, Devin. "The Influence of the Mongols on the Religious Consciousness of Thirteenth Century Europe". *Mongolian Studies* 5 (1978-79), 41-78.
- Diler, Ömer. *İlhanlar: İran Moğollarının Sikkeleri*. yayına haz. Emine Nur Diler vd. İstanbul: 2006.
- Donaldson, Dwight M. *The Shi'ite Religion: A History of Islam in Persia and Irak*. London: 1933.
- Fasîh-i Hâfî, Ahmed b. Celâlu'd-dîn Muhammed. *Mucmel-i Fasîhî*. nşr. Muhsin Nâci Nasrâbâdî. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1386/2007.
- Fu'âd 'Abdu'l-Mu'tî es-Seyyâd. *eş-Şarku'l-İslâmî fî 'ahdi'l-İlhâniyyin*. Devha: 1407/1987.
- Grousset, René. *Bozkr İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*. Türkçe çev. Reşat Uzmen. İstanbul: 1980.
- Gülensoy, Tuncer – Küçüker, Paki. *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Hâfîz Huseyn Kerbelâ'î-yi Tebrîzî. *Ravzâtu'l-cinân ve cennâtu'l-cenân*. nşr. Ca'fer Sultânî'l-Kurrâ'î. 2 Cilt. Tebrîz: 1382/2003.
- Hâfîz-i Ebrû, Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh-i Hâfî. *Zeyl-i Câmî'u't-tevârih-i Reşîdî*. nşr. Hânâbâ Beyânî. Tahran: 1350/1971.
- Hamdullâh Mustevfî-i Kazvînî. *Târih-i guzîde*. nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î. Tahran: 1364/1985.
- Hamdullâh Mustevfî-i Kazvînî. *Zafer-nâme, be-inzimâm-i Şâh-nâme-yi Ebu'l-Kâsım-i Firdevsî: Çâp-i 'aksî ez-rûy-i nusha-yi hattî-yi muverreh-i 807-i hicrî der-Kitâbhâne-yi Brîtâniyâ (Or. 2833)*. 2 Cilt. Tahran-Wien: 1377/1999.
- Hâmid Şakiryân. *Bâmâdâ-i Teşeyyu' der-hükümet-i İlhânân: Mutâla'a-yi tatbîkî-yi İslâm pezîrî-yi Tekûdâr, Gâzân, Olcâytû*. Bucnûrd: 1399/2020.
- Hammer-Purgstall, Josef von. *Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien*. 2 Cilt. Darmstadt: 1842-1843.
- Hândmîr, Giyâsu'd-dîn b. Husâmu'd-dîn. *Habîbu's-siyer*. nşr. Muhammed Debîr Siyâkî. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-i Hayyâm, 1380/2001.
- el-Hilâlî, 'Alî b. Huseyn b. 'Alî el-Müştehir bi-'Alâ' el-Kazvînî. *Menâhîcu't-tâlibîn fî ma'ârifî's-sâlihîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3467.
- Horn, Paul. *Târih-i Muhtasar-i İrân: Ez-evvel-i İslâm tâ inkirâz-i Zendiân*. Farsça çev. Rizâ-zâde Şafak. Tahran: 1314/1896.
- Howorth, Henry H. *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century: The Mongols of Persia*. 3 Cilt. London: 1888.
- İbn Tagrîberdî, Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf. *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Misr ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Kâhire: 1392/1972.
- Kâdı Ahmed Gaffârî-yi Kazvînî. *Târih-i cihân-ârâ*. nşr. 'Abdu'l-Kerîm Corbezêdâr. Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1396/2017.
- Kanat, Cüneyt. "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12 (2002), 233-247.

- Korykoslu Hayton. *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. Latince'den çev. ve notlandıran Altay Tayfun Özcan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Köprülü, M. Fuad. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: 1991.
- Kuzubaş, Muhammet. "İlkelere Ait Anlatılarda Rüya Motifi". *Turkish Studies* 2/1 (2007), 305-316.
- Lessing, Ferdinand D. *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Türkçe çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- el-Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd 'Alî. *Bihâru'l-envâr*. 26 Cilt. Tahran: 1362/1983.
- Mehdî Hamîdî. "Dîn u mezheb-i İlhânân". *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*. ed. Mes'ûd Feryâmenîş. Tahran: 1396/2017, 19-31.
- Mensching, Gustav. *Din Sosyolojisi*. Türkçe çev. Mehmet Aydın. Konya: Literatürk, 2012.
- Menûcehr Murtazavî. "Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânân-i İrân", *Zebân u Edeb-i Fârsî*. 45 (1337/1958), 17-80.
- Menûcehr Murtazavî. *Mes'ûl-i 'asr-i İlhânân*. Tahran: Bünyâd-i Mükûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr, 1397/2018.
- Mevlânâ Şeyh Hasan-i Kâşî. *Târîh-i Muhammedî*. nşr. Resûl Ca'feriyân. Kum: 1377/1998.
- Muhammed Mu'in. *Ferheng-i Fârsî*. 6 Cilt. Tahran: 1371/1992.
- Muzaffer Bahtiyâr. "Nâm-i neveste-yi Sultân Muhammed Hudâbende". *MDET* (Tahran: 1368/1989), 210-225.
- Özgüdenli, Osman G. *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Özgüdenli, Osman G. – Umanç, Fırat. "Bir İlhanlı Hükümdarının İbadet Dünyası: Sultan Olcâyütü Muhammed (1304-1316)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 42/73 (2023), 73-104.
- Pai-nan Rashid Wu. *Sukût-i Bağdâd ve hukmrevâ'î-yi Mogülân der- 'Irâk (Miyân-i sâlhâ-yi 1258 ve 1335 milâdî)*. Farsça çev. Esedullâh Âzâd. Meşhed: 1368/1989.
- Perisâ Kurbân-nejâd. *Tasavvuf der-Âzerbâyecân-i 'ahd-i Mogül*. Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, 1387/2008.
- Pfeiffer, Judith. "Conversion Versions: Sultan Öljeitü's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources". *Mongolian Studies* 22, (1999), 35-67.
- Pfeiffer, Judith. "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam Among the Mongol Elite During the Early Ilkhanate". *Beyond the Legacy of Genghis Khan*. ed. Linda Komaroff. Leiden: 2006, 369-389.
- Pfeiffer, Judith. "Twelver Shi'ism as State Religion in Mongol Iran: An Abortive Attempt, Recorded and Remembered". *Pera-Blätter* 11. İstanbul: 1999, 1-38.
- Pfeiffer, Judith. *Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder*. Chicago: The University of Chicago, Doktora Tezi, 2003.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. *Câmi'u'l-tevârih*. nşr. 'Abdu'l-Kerîm 'Alî-oglu 'Alî-zâde. 3 Cilt. Bakû: 1957.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. *Câmi'u'l-tevârih*. nşr. Muhammed Rüşen – Mustafâ Müsevî. 4 Cilt. Tahran: İntişârât-i Elborz, 1373/1994.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. *Mebâhis-i Sultâniyye (Kitâb-i sevvom ez-mecmû'a-yi Reşîdî)*. nşr. Hâşim Receb-zâde. Tahran: Mîrâs-i Mektûb, 1394/2015.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*. nşr. Karl Jahn. Âbâdân: İntişârât-i Porseş, 1388/2009.
- Schimmel, Annemarie. *Islamic Names*. Edinburgh: 1989.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*. Türkçe çev. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Şahin, Hanifi. *İlhanlılar Döneminde Şiilik*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2010.
- Şebânkâre'î, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed b. Huseyn. *Mecma'u'l-ensâb*. nşr. Mîr Hâşim Muhaddis. Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr, 1363/1984.
- Şemsu'd-dîn-i Muhammed-i Kâşânî. *Şâh-nâme-yi Cengizî*. nşr. Vahîd Kanbarî Naniz. Tahran: Bünyâd-i Mükûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr, 1399/2020.
- Şeref Hân-i Bidlisî. *Şeref-nâme*. nşr. Vladimir Vélîami-nof. 2 Cilt. Tahran: 1377/1999.
- Şîrîn Beyânî. *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogül*. 3 Cilt. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1389/2010.
- Şûsterî, Seyyid Ziyâ'u'd-dîn Nûrullâh b. Şerefu'd-dîn 'Abdullâh b. Nûrullâh. *Mecâlisu'l-mu'minîn*. nşr. İbrâhîm 'Arbûr vd. 5 Cilt. Meşhed: 1392/2013.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.
- Umanç, Fırat. *Sultan Olcâyütü Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Uyar, Mustafa. "İlhan Ölceytü'ye Verilen Harbende İsmnin Kökeni ve Anlamı Hakkında Yeni Bir Yaklaşım". *TİD* 31/2 (2016), 595-607.
- Uyar, Mustafa. "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Süfleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri". *Belleter* 76/275 (2012), 7-30.
- Uyar, Mustafa. "Moğol Hanlarının Müslümanlaşması". *Cengiz Han ve Mirası*. ed. Cem Korkut –Mürsel Doğrul. Ankara: 2021, 133-148.
- Uzun, Gülsine. "Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Falçılık, Kehanet ve Rüya Motifi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/3 (2008), 431-433.
- Vassâf, Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî. *Tecziyetu'l-emsâr ve tecziyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*. yay. Muhammed-i İsfahânî. Tahran: 1338/1959.
- Yahyâ b. 'Abdu'l-Latif-i Kazvîni. *Lubbu'l-tevârih*. nşr. Mîr Hâşim Muhaddis. Tahran: 1386/2008.
- Yûsuf Rahîmlû. "Risâle-yi 'fevâ'id-i Olcâyütü". *Zebân u Edeb-i Fârsî* 106 (1352/1973), 135-156.

Doğu Karadeniz’de Bir Bizans Karakolu Ciha (Cihar, Kise) Kalesi

İlker Mete MİMIROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konya, Türkiye,
mimiroglu@hotmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 01.10.2023
Kabul: 12.12.2023
Yayın: 31.12.2023

Keywords:

Rize,
Kale,
Ortaçağ,
Karadeniz,
Trabzon Rum
İmparatorluğu.

Tarih öncesi çağlardan itibaren yüksek bir duvar ve kulelerden meydana gelen kaleler insanlığın ana savunma yapıları olarak kullanılmıştır. Kıyı, yol veya zirve gibi stratejik noktalara inşa edilen kaleler Doğu Karadeniz Bölgesinde de yoğun olarak yer almaktadır. Rize ilinin Pazar ilçesindeki Şentepe Köyü sınırlarındaki Hemşin Vadisi’nde bir tepe üzerinde yer alan Ciha Kale’si bölgedeki diğer kaleler ile birlikte Doğu Karadeniz Bölgesinin ana savunma sistemini oluşturan önemli kalelerden bir tanesidir. Yaklaşık 350 m. yüksekliğindeki bölgeye hâkim bir noktadaki tepe zirvesine inşa edilen kale, düzgün olmayan çokgen planlı olup, üç burç ve yüksek sur duvarlarından oluşmaktadır. Herhangi bir kitabesi bulunmayan kalenin mimari özellikleri dikkate alınarak Trabzon Rum İmparatorluğu döneminde inşa edildiği düşünülmektedir. İç kısmında bir şapel bulunan kalede, Rize Müzesi kontrolünde bir temizlik çalışması yapılarak madeni ve taş eserler ile pişmiş topraktan yapılmış farklı türlerde kap parçaları tespit edilmiştir. Bu çalışmada Doğu Karadeniz Bölgesinin önemli kalelerinden birisi olan Ciha Kalesi ile kale içinde yer alan şapel ve çeşitli kazı buluntuları tanıtılacaktır.

A Byzantine Post in The Eastern Black Sea Ciha (Cihar, Kise) Castle

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 01.10.2023
Accepted: 12.12.2023
Published: 31.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Rize
Castle
Medieval
Black Sea
Empire of Trebizond.

Castles, consisting of a high wall and towers, have been used as the main defensive structures of mankind since Prehistoric times. Castles built at strategic points such as shores, roads or summits are also densely located in the Eastern Black Sea region. Ciha Castle, located on a hill in the Hemşin Valley within the borders of Şentepe Village in Pazar district of Rize province, is one of the important castles that form the main defense system of the Eastern Black Sea region, together with other castles in the region. The castle, built on the top of approximately 350 m. a hill at a point overlooking the region at a height, has an irregular polygonal plan and consists of three bastions and high city walls. It is thought that the castle, which does not have any inscription, was built during the Empire of Trabzon period, taking into account its architectural features. An excavation and cleaning work was carried out by the Rize Museum in the castle, which has a chapel inside, and metal and stone artifacts and different types of pottery pieces made of terracotta were identified. In this study, Ciha Castle, one of the important castles of the Eastern Black Sea region, and the chapel and various excavation findings inside the castle will be introduced.

Atf/Citation: Mimiroğlu, İlker Mete. “Doğu Karadeniz’de Bir Bizans Karakolu Ciha (Cihar, Kise) Kalesi”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 8 (Aralık 2023), 96-111. <https://doi.org/10.47702/sema.2023.34>

“This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)”

GİRİŞ

Ciha Kalesi, Rize ilinin, Pazar ilçesi, Şentepe köyü sınırları içerisinde, Pazar ilçe merkezinin kuş uçuşu yaklaşık 8.5 km. kadar güneyinde, 155 ada, 40 parsel ile 41° 06' 15" kuzey ve 40° 54' 02" güney koordinatlarında yer almaktadır. Kale, Hemşin Deresi'nin ve vadisinin doğusunda yer alan yaklaşık 350 m. yüksekliğindeki, bölgeye hâkim stratejik bir tepenin zirvesi üzerine inşa edilmiştir (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1. Ciha Kalesi'nin konumu (Google Earth'den)

Günümüzde Ciha Kalesi olarak bilinen eser, kaleyi ele alan yayınlarda “Cihar” ve “Kise” kalesi olarak da adlandırılmıştır.¹ Cihar kelimesi Arapça’da (جَاهِر) *i.* (Ar. *cehr* “sesini yükseltmek”ten *cihâr*) yüksek sesle, alenen ve açıkça söyleme, okuma anlamına gelmektedir. Kelimenin kökeni hakkında diğer bir görüş ise bölgede hâkim olan Lazca kale anlamına gelen “cixa” kelimesinden türediği yönündedir. Kalenin diğer bir adı olan “Kise” kelimesi ise Farsça (كيسه) kese anlamına gelmekte olup belki de kale içinde yer alan şapel sebebiyle halk tarafından verilmiş bir isim olabileceği de düşünülebilir.²

Bölgenin Tarihi

Ciha Kalesi'nin bulunduğu bölgenin tarihi son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar ile Erken Tunç Çağı'na kadar inmektedir. M.Ö. 8. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye, Kimmerler ve ardından İskitler gelmiştir.³ M.Ö. 7. yüzyılda Miletosluların Karadeniz sahillerinde koloni kentleri kurmaları politikası kapsamında Rize’de ufak bir liman ve kalenin kurulduğu kabul edilmektedir. Yunanlılar tarafından kentin adı Rhizios olarak tanımlanmıştır. M.Ö. 6. yüzyılda kısa bir süre Pers hâkimiyetine girerek Pont satraplığına bağlanan bölgede, Rhizios önemli bir limandır. M.Ö. 180 tarihinde bölge, Pontos Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir.⁴

VI. Mithridates, yaklaşık olarak M.Ö. 100 yıllarında, Kolkhis bölgesine hâkim olarak bir imparatorluk kurmuştur.⁵ Bölgenin stratejik öneminin yanında, dağlarda bulunan altın, gümüş, demir ve bakır madenleri sayesinde VI. Mithridates önemli bir güç haline gelerek, Roma İmparatorluğu'nun dikkatini çekmiştir. Roma ve VI. Mithridates arasında süren zorlu mücadeleler sonucunda Roma bölgeyi, imparatorluk sınırları içerisinde

¹ Anthony Bryer – David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos* (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985), 339; Thomas Alan Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey* (London: Pindar Press, 1989), 161.

² Kubbealtı Lügati, “Cihar” (Erişim 19.12.2023); Kubbealtı Lügati, “Kise” (Erişim 19.12.2023).

³ Çetin Taşçılar, *Rize Şehir Coğrafyası* (İstanbul:Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 19.

⁴ İdris Bostan, “Rize”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/ 147.

⁵ Rahim Kızgut, *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 142.

katmıştır.⁶ M.S. 1. yüzyıldan itibaren Roma, bu bölgede çok sayıda kale inşa ederek; Roma varlığının güvenliğini ve bölgedeki yerel isyanların bastırılmasını sağlamıştır.⁷

395 tarihinde Roma İmparatorluğu’nun ikiye ayrılmasıyla bölge, Doğu Roma İmparatorluğu’nun topraklarında kalmıştır. İmparatorluğu’nun kuzeydoğu sınır bölgesi durumunda olan bölge, Persler ile mücadelede stratejik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda 6. Yüzyılda imparator I. Justinianus, bölgedeki birçok kaleyi yenilemiş ve yeni kaleler yaptırarak askeri sistemi düzenlemiştir.⁸

7. yüzyılda İslam’ın ortaya çıkarak hızlıca yayılması ile birlikte tüm Anadolu’da olduğu gibi Doğu Karadeniz Bölgesi’nde de Arap kuvvetleri etkili olmuştur. İlk olarak 646 tarihinde Hz. Osman’ın hilafetindeki Habîb b. Mesleme kumandasındaki Arap ordusu bölgeyi fethederek, Rize’yi vergiye bağlamıştır. 653 tarihinde tekrar Doğu Roma tarafından geri alınan bölge, 737 tarihinde Emevi Halifesi Hişâm b. Abdülmelik emriyle tekrar İslam ordularınca ele geçirilmiştir.⁹

1204 tarihindeki IV. Haçlı seferlerinde Doğu Roma’nın başkenti Konstantinopolis’in Latinler tarafından ele geçirilmesi sonrasında Komnenos aile üyelerinden Aleksios ve David Komnenos, halaları Gürcü kraliçesi Tamara’nın da desteği ile Trabzon merkezli Trabzon Rum Devleti’ni kurmuşlardır.¹⁰ Yeni kurulan bu devletin doğu sınırları içerisinde kalan bölgede özellikle III. Aleksios Komnenos’un uzun süreli iktidarında geniş imar faaliyetleri gerçekleşmiştir. İstanbul’un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesi sonrasında Gedik Ahmed Paşa tarafından Trabzon’un da ele geçirilmesi ile bölgedeki Trabzon Rum Devleti hâkimiyeti kalıcı olarak sonra ererek; Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.¹¹

XVI. yüzyılda bölgede Abaza ve Gürcü akınlarının başlaması üzerine, II. Selim döneminde bazı önlemler alınmış; özellikle Abazalar’ın denizden yaptıkları saldırıları önlemek amacıyla başta Rize Kalesi olmak üzere diğer sahil kalelerine önem verilmiştir. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı-Rus harbi kapsamında bölgedeki birçok kalenin onarılıp aktif bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle Rus donanmasının ateş gücü sayesinde 8 Mart 1916 tarihinde Rize ve çevresi Ruslar tarafından işgal edilmiş ve bu işgal iki yıl sürmüştür. 2 Mart 1918 tarihinde ana vatana katılan Rize, 1924 yılında vilayet merkezi olmuştur.¹²

Kale Ve Şapelin Planı Ve Mimarisi

Vadiye hâkim bir konumda olan kale, yaklaşık 350 m. lik bir tepenin zirvesindeki eğimli bir alana inşa edilmiştir. Düzgün olmayan çokgen planlı olan kale, giriş, girişin iki yanındaki iki yarım daire planlı burçlar ile güneyde yer alan dikdörtgen planlı bir burçtan meydana gelmektedir. Yaklaşık 640 m²’lük bir alanı kaplayan kalenin içinde ise doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş tek nefli bir şapel yer almaktadır (Çizim 1, Fotoğraf 2).

⁶ Taşçılar, *Rize Şehir Coğrafyası*, 20.

⁷ Kızıgut, *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*, 136.

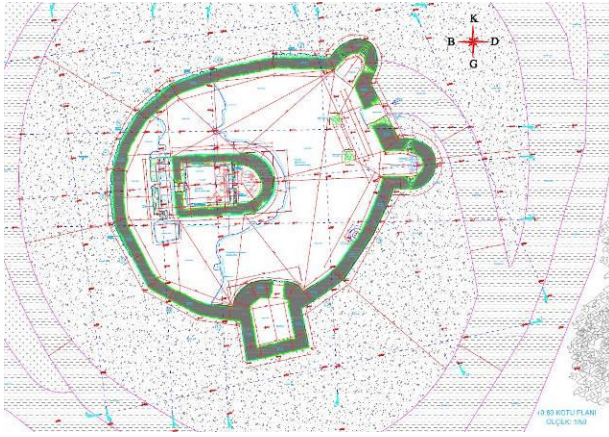
⁸ Geoffrey Greatrex, “Roman Frontiers and Foreign Policy in the East”, *Studia Antiqua Australiensia*, 3 (2007), 112.

⁹ Bostan, “Rize”, 35/147.

¹⁰ Murat Keçiş, “Trabzon Rum İmparatorluğu’nun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46 (Ekim, 2009), 149.

¹¹ İbrahim Tellioğlu, “Trabzon Rum Devleti’nin Kuruluşu Hakkındaki Tartışmalar”, *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 4 (Eylül, 2004), 141.

¹² Bostan, “Rize”, 35/148, 150.

Çizim 1. Ciha Kalesi'nin revize rölevesi planı (Trabzon Rölevesi ve Anıtlar Genel Müdürlüğü'nden)

Fotoğraf 2. Ciha Kalesi'nin havadan görünümü (İ.M.Mimiroğlu)

Kalenin girişi, kuzeydoğuda yer alan bir kapıdan sağlanmaktadır. Günümüze üst kısmı tahrip olmuş olarak gelen giriş, 1,40 m. genişliğindedir. Giriş açıklığının zemininde, Rize Müzesi kontrolünde 2020 ve 2021 yıllarında yürütülen temizlik çalışmalarında bir eşik taşı ile güney söve taşının başlangıcı ortaya çıkarılmıştır. Her iki parçanın da üzerinde, kapı şebekesinin oturduğu bir kanal ve delik yer almaktadır.

Fotoğraf 3. Kale girişinin genel görünümü (Rize İl Kültür Turizm Müdürlüğü'nden)

Rize Müzesi kontrolünde girişte gerçekleştirilen temizlik çalışmalarında herhangi bir lento parçası bulunmaması ve kazı öncesi kale girişinin fotoğrafında giriş kemer izlerinin kısmen görülmesi, kalenin giriş açıklığının yarım daire kemerli bir şekilde olabileceğini düşündürmektedir (Fotoğraf 3).

Ciha Kalesi girişinin iki yanındaki burçlardan kuzeyde olanı 2.61 x 2.84 m., güneydoğuda olanı ise 4.03 x 2.63 m. ölçülerindedir. Batı yönünde herhangi bir duvar tespit edilmediğinden açık birer mekân görünümünde olan her iki kuleden güneydekinde iki, kuzeydekinde ise üç adet iç kısmı geniş, dış kısmı ise dar olan mazgal pencere bulunmaktadır (Fotoğraf 4). Kalenin dışını gözlemek amacıyla kullanılan pencerelerin iç genişlikleri kuzey burçta, 66 ve 77 cm., güneydoğudaki burçta ise 1.21 x 1.69 m. ölçülerindedir. Her iki burcun duvar kalınlıkları 1.20 – 1.30 m. arasında değişmektedir. Gerçekleştirilen kazılar sonrasında güneydoğu burcun iç kısmında orijinal bir zemin taş döşeme tespit edilmiştir.

Fotoğraf 4. Girişin iki yanındaki burçların genel görünümü (İ.M.Mimiroğlu)

Ciha Kalesi’nin sur duvarları inşa edildiği tepe zirvesinin etrafını çevreler niteliktedir. Orijinal yüksekliğini kaybetmiş olan duvarların yükseklikleri farklılık göstermekle birlikte günümüzde en yüksek kısımlar kalenin güney bölümünde yer almaktadır. Güneydeki burcun doğusundaki sur duvarlarının 7.90 m. yüksekliğinde olması, orijinal sur duvarlarının da en az 7.90 m. yüksekliğe sahip olabileceğini düşündürmektedir. Güney burcun her iki yanındaki sur duvarları üzerinde seğirdim yolu olarak kullanılmış olabilecek bir bölüm bulunmaktadır. Kalenin sur duvarlarının üst kısımlarının büyük oranda tahrip olması ile 2020 – 2021 yıllarında gerçekleştirilen onarımlar neticesinde güney bölümde görülen seğirdim yolunun diğer kısımlarda devam edip etmediği tespit edilememiştir. Sur duvarı kalınlıkları 1 m. ile 1,40 m. arasında değişiklik göstermektedir (Çizim 2).

Çizim 2. Ciha Kalesi’nin güney cephesi (Trabzon Rölöve ve Anıtlar Genel Müdürlüğü’nden)

Kaba yonu taş malzeme ile inşa edilmiş olan sur duvarlarının muhtelif yerlerinde ve kotlarında farklı boyutlarda ufak açıklıklar yer almaktadır. Daire, kare ve dikdörtgen biçiminde olan bu ufak açıklıkların kare ve dikdörtgen olanlarının zeminleri; daire şeklinde olanlarının ise tüm iç kısımlarının kiremit ile kaplı oldukları ve sur dışına doğru eğimli bir şekilde yapıldıkları görülmektedir. İşlevleri konusunda farklı görüşler bulunan bu boşlukların gözetleme, su tahliyesi ve ışık açıklıkları amacıyla yapıldıkları ileri sürülmektedir. Üstü açık bir mimari yapıda aydınlanma işlevi olamayacak olan bu açıklıklardan bazılarının sur duvarlarının dış kısmını gözetlemek için kullanılmış olabileceği düşünülmekle birlikte; bazı örneklerin oldukça dar görüş açısına sahip olması ile sur duvarlarında rahat kullanım imkânı vermeyecek oranda farklı kotlarda bulunması tümünün gözetleme amacıyla yapılmadıklarını akla getirmektedir. Bazı açıklıkların eğimli bir şekilde olması, su yalıtımının tuğla ve sıvalar ile yapılmasına dikkat edilmeleri, bazı açıklıkların yağmur suyu tahliyesi amacıyla da yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Açıklıklardan güney burcun batısındaki sur duvarındaki örnek zemininde, tuğla üzerinde kabartma olarak yapılmış bir ok motifi yer almaktadır. Bu motifin tuğla imalathanesinin sembolü olabileceği veya tuğlanın doğru kullanım şeklini göstermek amacıyla yapılmış olabileceği sanılmaktadır.

Ciha Kalesi’nde yer alan diğer bir burç ise güneyde yer almaktadır (Fotoğraf 5). Dikdörtgen planlı olan burcun üst kısmında ahşap kirişler yardımıyla bir kat düzenlemesi yapıldığı ve kule işlevli olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Günümüzde burcun doğu ve batı duvarlarında karşılıklı olarak açılmış giriş deliklerinin bazıları halen görülebilmektedir. İlk olarak kuzey kısmının, diğer burçlarda olduğu gibi açık bir şekilde inşa edildiği anlaşılan burç, daha sonraki bir dönemde, kuzeye doğru yönelmiş yarım daire planlı bir duvar ile kapatılmıştır. Burcun doğu ve batı duvarı ile eklenen bölümün birleştiği kısımda dilatasyon izleri açıkça seçilebilmektedir. Sonradan eklenen yarım daire duvar üzerindeki burca girişi sağlayan orijinal açıklığın yan ve üst kısmı günümüzde tahrip olmuştur.

Fotoğraf 5. Ciha Kalesi’nin güney sur ve burcu (İ.M.Mimiroğlu)

Rize Müzesi kontrolünde gerçekleştirilen temizlik çalışmalarında kale girişinin batısında ve güneydoğusunda sur duvarları ile ilişkili bazı mimari buluntular tespit edilmiştir. Tespit edilen bu buluntuların ilki girişin batısında birbirine ve doğudaki giriş duvarına paralel olarak yerleştirilmiş iki dörtgen taş dokusudur. Kuzeydeki 0.87 x 1.03 m., güneydeki ise 0.86 x 1.13 m. ölçülerinde olan her iki taş dokusu kaba yonu taşların dörtgen oluşturulacak şekilde yerleştirilmeleri ile meydana gelmiştir. Her iki dokunun da genel bir zemin kaplamasından ziyade doğu da bulunan giriş duvarları ve belki de burçlarla ilişkili ahşap bir düzenlemenin taşıyıcıları için oluşturulmuş bir zemin ya da kaide olabilecekleri akla gelmektedir. Kale avlusunda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında herhangi bir taş zemin kaplamasına rastlanılmaması, avlu zemininin toprak olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda oldukça yağışlı bir bölgede yer alan kalede kısmi bir alanda sert bir zemin yapılmak istenmiş olabileceği düşünülmektedir. Girişin batı duvarlarının tahrip olması ve sonrasında yeni yapılan restorasyonlar sonucunda girişin batı duvarlarının üst kısımları büyük oranda yenilenmiştir. Günümüzde girişin kuzey duvarında iki, güney duvarında ise bir giriş deliği görülebilmektedir. Restorasyon öncesi fotoğraflarda da bu delikler izlenebilmektedir. Taş döşemelerin gerek birbirleri ile gerekse de doğularındaki giriş duvarlarıyla simetrik bir şekilde konumlanmaları ve girişin batı duvarına birden fazla giriş deliğinin yerleştirilmesi bu düşüncemizi desteklemektedir (Fotoğraf 6). Kale kullanımı için taş malzeme ile yapılmış yeterli kapalı mekânın bulunmaması, kale içinde ahşaptan yapılmış mimari düzenlemelerin olabileceğini düşündürmektedir.

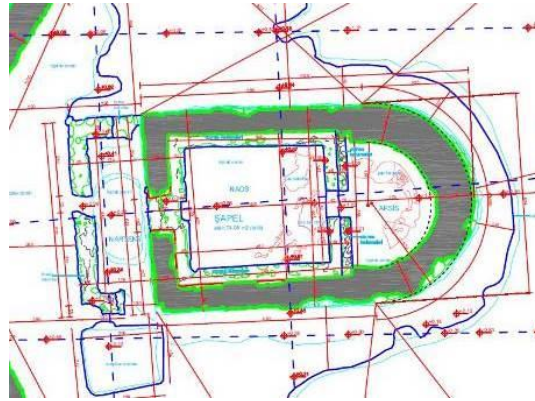
Fotoğraf 6. Girişin batı bölümündeki düzenleme (İ.M.Mimiroğlu)

Kazı çalışmalarında tespit edilen diğer bir mimari buluntu ise kalenin güneydoğu sur duvarlarına bitişik olarak yapılmış bir bölümdür. Kaba yonu taş malzeme ile inşa edilmiş olan bölüm, yarım daire planlıdır. 1.51 m. genişliğinde olan bölümün üst kısmı düzgün bir yüzey oluşturacak şekilde harçlı bir taş döşeme olup, iç kısmında 50 cm. genişliğinde bir boşluk bulunmaktadır. İç kısmında sur duvarlarının dışına açılan bir kanal yer alan bu mimari elemanın atık-pis suların dışarı atılması amacıyla veya tuvalet işlevli olarak kullanılmış olabileceği akla gelmektedir (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 7. Güneydoğudaki mimari buluntunun günümüzdeki durumu (İ.M.Mimiroğlu)

Ciha Kalesi’nin iç kısmında yer alan tek yapı, kalenin batı kısmında daha yüksek bir zemin kotunda, kaba yonu taş malzeme ile inşa edilmiş bir şapeldir. Doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş olan şapel, batı yönündeki dikdörtgen planlı bir narteks, dikdörtgen planlı bir naos ile doğuda içten ve dıştan yarım daire planlı bir apsis bölümünden meydana gelmektedir (Çizim 3). Yapı daha önceki çalışmalarda, muhtemelen kale içindeki bitki örtüsünden dolayı bir kule yapısı olarak tanımlanmıştır.¹³

Çizim 3. Ciha Kalesi’ndeki şapelin planı (Trabzon Rölöve ve Anıtlar Genel Müdürlüğü’nden)

Batıda yer alan narteks dikdörtgen planlıdır. 1.76 x 4.83 m. ölçülerinde olan narteksin duvar kalınlığı yaklaşık 60 cm.dir. Kuzey ve güney duvarlarına karşılıklı olarak konumlandırılmış 1 m. genişliğindeki iki giriş açıklığı ile batı duvarının merkezine yerleştirilmiş bir giriş açıklığından nartekse girilmektedir. Günümüzde kuzey ve güney girişler rahatlıkla seçilebilir olmasına rağmen batı girişi büyük oranda tahrip olmuştur. 2020 ve 2021 yılları arasında Rize Müzesi kontrolünde gerçekleştirilen temizlik çalışmalarında narteks zemininin taş döşemeye sahip olmadığı anlaşılmıştır.

¹³ Bryer-Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, 340; Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, 161.

Narteksin doğu duvarının merkezine yerleştirilen 1 m. genişliğindeki bir giriş açıklığından naosa geçilmektedir. Eşik kısmı günümüz naos kısmından yukarıda kalan girişin söve kısımlarının sadece alt bölümleri sağlamdır. Dikdörtgen planlı olan naos, 4.82 x 5.54 m. ölçülerindedir. 50 cm. genişliğindeki bir oturma sekisi tüm naos duvarlarını bitişik olarak çevrelemektedir (Fotoğraf 8). Kuzey ve güney naos duvarları büyük oranda tahrip olmuştur. Yükseklikleri +3.06 ile +2.28 kotlarında değişen duvarlar üzerinde günümüzde herhangi bir pencere açıklığı izi görülememektedir. Naos duvarlarının iç yüzeyi krem renkli bir sıva tabakası ile sıvanmış olup, herhangi bir duvar resmi saptanamamıştır. Naosun zemini kalın bir sıva harcı ile kaplanarak düzlenmiştir.

Fotoğraf 8. Naosun genel görünümü (İ.M.Mimiroğlu)

Naosun doğusunda yer alan apsis bölümü içten ve dıştan yarım daire planlıdır. Naos ile apsis arasındaki ayırım, zemindeki çift kademeli bir basamak düzenlemesi ve bir templon ile sağlanmaktadır. Günümüzde templona ait sadece levhaların oturduğu 30 cm. genişliğindeki bir kanal kalmıştır. 3,88 m. genişliğinde olan apsis, 2,74 m. derinliğindedir. Apsisin kuzey doğu duvarının bir bölümü büyük oranda sağlam olmasına karşın, apsisteki pencere açıklıkları hakkında herhangi bir iz tespit edilememiştir. Apsis zemini de naosla aynı özellikler göstermektedir.

Malzeme Ve Teknik

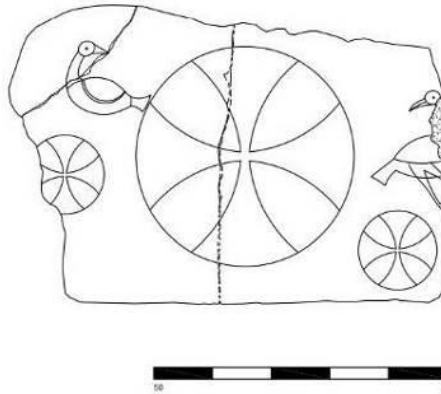
Bölgeye hâkim bir konumda olan eser, altere olmuş kırıklı magmatik kayaç özelliği gösteren ana kaya dokusuna sahip bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Yerel özellikler gösteren kaba yonu taş malzemenin ana inşa malzemesi olarak kullanıldığı kalenin, kuzeydoğudaki girişin iki yanındaki burçlar ile güneydeki dörtgen burcun dış cephelerinde tuğla malzeme de kullanılmıştır. Girişin iki yanındaki burçlarda zeminden yaklaşık 1.00 x 1.90 m. yüksekliğine konumlandırılan kuşaklarda yer alan tuğla malzeme, üst üste yerleştirilmiş üçer sıra dörtgen biçimli tuğlalardan oluşmaktadır. Kalede tuğla malzemenin görüldüğü bir diğer yer ise sur duvarları içine yerleştirilen dörtgen şeklindeki ufak açıklıkların zemin kısımlarındadır. Yapıda kullanıldığı tespit edilmesine karşın günümüze ulaşmamış diğer bir malzeme ise ahşaptır. Kalenin güneyinde yer alan dikdörtgen planlı bir burcun üzerinde konumlandırılmış kulenin iç mekân düzenlemesinde ahşap kirişlerin kullanıldığı, burcun doğu ve batı duvarlarının iç kısmında karşılıklı yerleştirilmiş olan dörtgen giriş deliklerinden anlaşılmaktadır. Günümüzde bu deliklerden sadece birkaç tanesi görülebilmektedir. Kalenin inşasında kullanılan harç kireç ağırlıklı horasan harcıdır. Harcın içinde kum, mıcır ve küçük taş ve tuğla parçaları bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Kale içerisinde yer alan şapelin inşasında da surlarla benzer şekilde kaba yonu taş malzeme ile horasan harcı kullanılmıştır. Şapelin naos, bema ve apsis iç duvarlarının sıvalı olduğu mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Buluntular

Kalede Rize Müzesi kontrolünde gerçekleştirilen çalışmalarda taş, maden ve pişmiş topraktan yapılmış çeşitli buluntular tespit edilmiştir. Bu buluntulardan ilki bir taş levhadır. Dört parça olarak bulunan levha, 0.50 x 0.80 m. ölçülerinde ve 20 cm. kalınlığındadır. Kenar kısımları kırık bir şekilde günümüze ulaşan parçanın ön yüzünde kazıma tekniği ile yapılmış haç ve kuş figürleri bulunmaktadır. Eserin merkezinde daire şeklindeki bir madalyon içine yerleştirilmiş bir Malta haçı motifi yer almaktadır. Merkez kısmında dar olan haç kolları uç kısımlara doğru genişleyerek sona ermektedir. Merkezdeki haç motifinin sağ ve sol kısmında asimetrik olarak yerleştirilmiş iki ufak madalyonlu haç motifi daha bulunur. Levhada görülen diğer bir figür türü ise kuş tasvirleridir. Oldukça stilize bir şekilde işlenmiş olan kuş figürlerinden ilki merkez haçın sol üst köşesine yerleştirilmiştir. Başı arkaya bakar şekilde görülen kuş figürünün ayakları işlenmemiştir. Diğer kuş figürü ise merkez haçın sağında bulunmaktadır. Sağ kısmı kırılarak günümüze ulaşamadığı figürün de başı merkezdeki haça dönük vaziyettedir. Herhangi bir tüy ayrıntısının işlenmediği kuş figürlerinde gaga ve kuyruk kısımlarının diğer kısımlara nazaran biraz daha derin oyularak vurgulandığı görülmektedir (Çizim 4).

Sadece ön yüzü işlenmiş olan levha, figürlerin yerleştirilişine göre yatay olarak kullanılmıştır. Stilize bir süsleme kompozisyonuna sahip olan levhanın şapelin templonunda, templon levhası veya bir duvar kaplaması olarak kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Parçanın yatay kullanılması ile apsis ve naos arasındaki 30 cm. lik templon levha kanalı ile uyumlu olması, parçanın templon levhası olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.

Daire şeklinde bir madalyon içine yerleştirilmiş malta haçı ile tavus kuşları Erken Bizans Dönemi taş eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ciha Kalesi’ndeki taş eserin yakın benzeri olarak Eskişehir Müzesi’ndeki 104.80 envater numaralı levha ile Konya kent merkezinde yer alan iki taş eser sayılabilir. Her iki örnek haç motifleri ve üslup özellikleri dikkate alınarak Erken Bizans Dönemine tarihlenmektedir.¹⁴

Çizim 4. Figürlü taş levhanın çizimi (İ.M.Mimiroğlu)

Kazı çalışmalarında kalenin batı bölümünde tespit edilen diğer buluntular ise bir metal haç ile farklı boyutlardaki pişmiş seramik kap parçalarıdır. 0.12 x 0.20 m. boyutlarında ve 2 cm. kalınlığındaki haç demirden yapılmıştır. Gövdesi korozyona uğrayan eserin ön ve arka yüzünde herhangi bir süsleme tespit edilememiştir. Latin haçı biçiminde olan eserin alt haç kolunda ahşap sap kısmına takıldığı bölüm yer almaktadır. Bir tören haçı olan eser, doğrudan şapel ile ilişkili bir litürjik eser olmalıdır. Demir malzemeden yapılmış olan haç;

¹⁴ Ebru Parman, *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002), 165-166; *Çiğdem Temple, Konya/Ikonion ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 209.

Kaeridinova’nın haç sınıflandırmasına göre, haç kollarının genişleyerek sona erdiği tip 2 sınıflamasına girmektedir. Bu tip haçın amulet olarak kullanılan örnekleri Eski Kermen’de ele geçmiştir.¹⁵

Kale kazısında bulunan diğer bir grup eser ise pişmiş topraktan yapılmış kap parçalarıdır. Farklı tür, boyut ve tiplerdeki kaplara ait oldukları anlaşılan parçaların iki örnek dışında tamamı sırsızdır. Genel olarak kase, tabak, amfora ve pithoslara ait olan parçaların sıvı ve katı yiyeceklerin konulduğu ve saklandığı günlük kullanım kapları olduğu söylenebilir¹⁶. Sırsız seramik parçalarının ilk grubu pişirme kaplarına aittir. Benzer örneklerine İstanbul Saraçhane Kazılarında ulaşılan kaplar 11-12. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. Diğer bir grup seramik parçaları ise sırsız tek kulplu sürahi ve günlük kap parçalarıdır. Oldukça yoğun buluntu veren bu grup seramik parçalarında herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Benzerleri 10-11. yüzyıllara tarihlenmektedir.¹⁷ Kazılarda ele geçen diğer bir grup sırsız seramikler ise aynı döneme tarihlenen pithos parçalarıdır. Parçaların ön yüzeyinde yan yana dizilmiş daire motifleri ile helezon çizgiler yer almaktadır. Parçaların benzerleri Akçaabat Akçakale kazısında da bulunmuştur. Kazılarda tespit edilen sırlı seramik parçaları ise iki çeşittir. Bunlardan ilki beyaz hamurlu bir sürahinin emzik ve gövde kısmıdır. Benzerlerine Saraçhane kazılarında ulaşılan bu parça da diğer eserler ile birlikte 10-11. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.¹⁸

Çalışmalarda bulunan diğer bir sırlı seramik parçası ise Ege tipi sırlı servis kap parçasıdır. Kabın iç yüzeyinde sarı renkli bir sır üzerine kazıma tekniğiyle yapılmış merkezden çıkan helezon çizgiler şeklinde bezeme yer almaktadır. Bu tarz servis kap parçalarının benzerleri İzmir Arkeoloji Müzesi ile Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi’nde yer almaktadır. Bu bağlamda Ciha Kalesi pişmiş toprak seramik parçaları benzer örnekler göz önüne alınarak 11. yüzyılın ikinci yarısı ile 13. yüzyılın başları arasına tarihlenebilir.¹⁹ Diğer bir benzer örnek ise Corinth kazılarında ele geçmiştir. 1507 katalog numaralı olan haç gerek form, gerekse de yapım tekniği açısından Ciha Kalesi’nde bulunan haç ile benzerdir.²⁰

Ciha Kalesi’nde yürütülen kazı çalışmalarında bulunan diğer bir önemli grup eser ise pişmiş topraktan yapılmış olan iki adet pithostur. Şapelin güney kısmında, aynı zemin kotunda yan yana, zemine gömülmüş şekilde bulunan pithoslar yaklaşık olarak 100 cm. yüksekliğinde, 80 cm. ağız çapında ve 105 cm. gövde genişliğinde olup, kulpsuz oldukça dar bir kaideye sahiptir. Sıvı depolanması işlevinde toprağa gömülü olarak kullanılan eserler, buldukları alandaki zemin seviyesini göstermesi açısından da önemlidir. Ciha Kalesi örneklerinin gövde formu açısından yakın benzer örnekleri Tip IV olarak Kuşadası Kadıkalesi Kazısı’nda bulunmaktadır.²¹

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Çoğunlukla dağ ve tepe zirvelerine inşa edilen kal’a (kale) kelimesinin, “Kökünden koparmak, kazımak” anlamına gelen kal’ kelimesinden türeyen kalaa’dan geldiği düşünülmektedir. Kelimenin anlamı “tırmanılması zor, çıkılmayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası, dağ gibi büyük bulut” olarak tanımlanmaktadır. Anadolu’da ilk olarak Hacılar’da bir mahalleyi çeviren, taş temelli, kerpiç duvarlı olarak

¹⁵ Elzara Khaireidinova, “Early Medieval Crosses From The South Western Crimea”, *Byzantine Small Finds in Archeological Contexts, Byzans 15*, ed. Beate Böhlendorf-Arslan, Alessandra Ricci (İstanbul: Ege Yayınları, 2012), 421-422.

¹⁶ Hasan Hüseyin Özdeniz- Zekeriya Şimşir, “Gevale Kalesi Kazılarında Ortaya Çıkarılan Seramiklerde Kap Formları”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA) 5* (Aralık 2020), 65.

¹⁷ John Hayes, *Saraçhane in İstanbul Vol:2 Pottery* (Washington: Princeton University Press, 1992), 117-119.

¹⁸ Hayes, *Saraçhane in İstanbul Vol:2 Pottery*, 14-34.

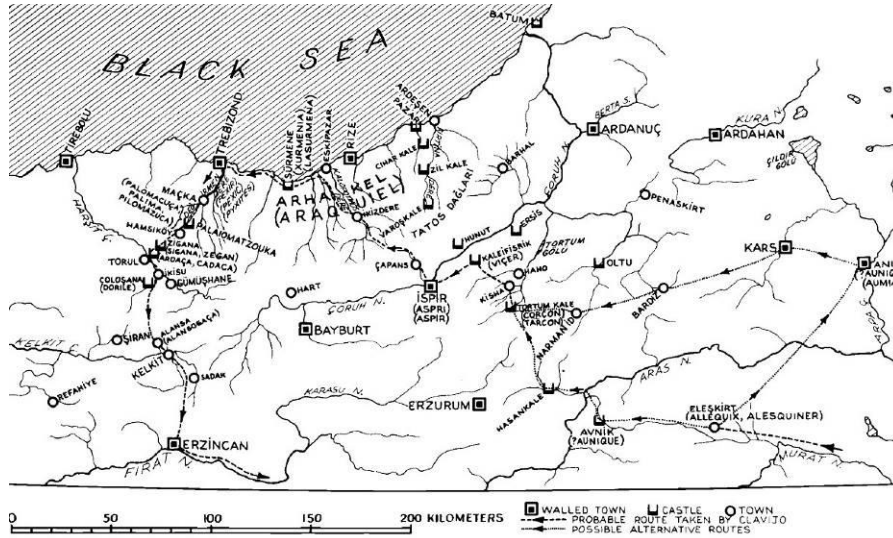
¹⁹ Lale Doğer, *İzmir Arkeoloji Müzesi Örnekleriyle Kazıma Dekorlu Ege-Bizans Seramikleri* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 2000), 94-97; Ayla Ödekan, (ed.), *Kalanlar 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye’de Bizans* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınevi, 2007), 99.

²⁰ Gladys R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth 12* (Athens: The American School of Classical Studies at Athens, 1952), 198.

²¹ Faruk Fidancı, *Pithos Buluntuları Yoluyla Kuşadası, Kadıkalesi’ndeki Bizans Yapılaşmalarına İlişkin Öneriler* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 87-89, 149.

karşımıza çıkan kaleler, Eskiçağ’dan 20. yüzyılın başlarına kadar insanoğlunun kullandığı ana savunma yapılarından bir tanesidir.²²

Çoğunlukla; stratejik noktalara, yüksek dağ ve tepe zirvelerine savunma amaçlı inşa edilmiş olan kaleler, kalın duvarları, duvarları destekleyen burç ve kuleleri, girişi sağlayan kapısı ile birlikte içinde ihtiyaca göre şekillenen farklı türde yapılardan meydana gelmektedir. Zor bir coğrafya özellikleri gösteren Doğu Karadeniz’de özellikle Doğu Roma ve Trabzon Rum Devleti döneminde deniz kenarındaki stratejik noktalara, yüksek dağ ve tepe zirveleri ile yol güzergâhlarına kalelerin inşa edildiği görülmektedir. Gözlem ve savunma amacıyla yapılan bu anıtsal yapılar, yapıldıkları alanın fiziki coğrafi şartlarına göre farklı plan özellikleri göstermektedir (Harita 1).²³

Harita 1. Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yer alan kalelerin haritası (A.Bryer, W. Winfield’den)

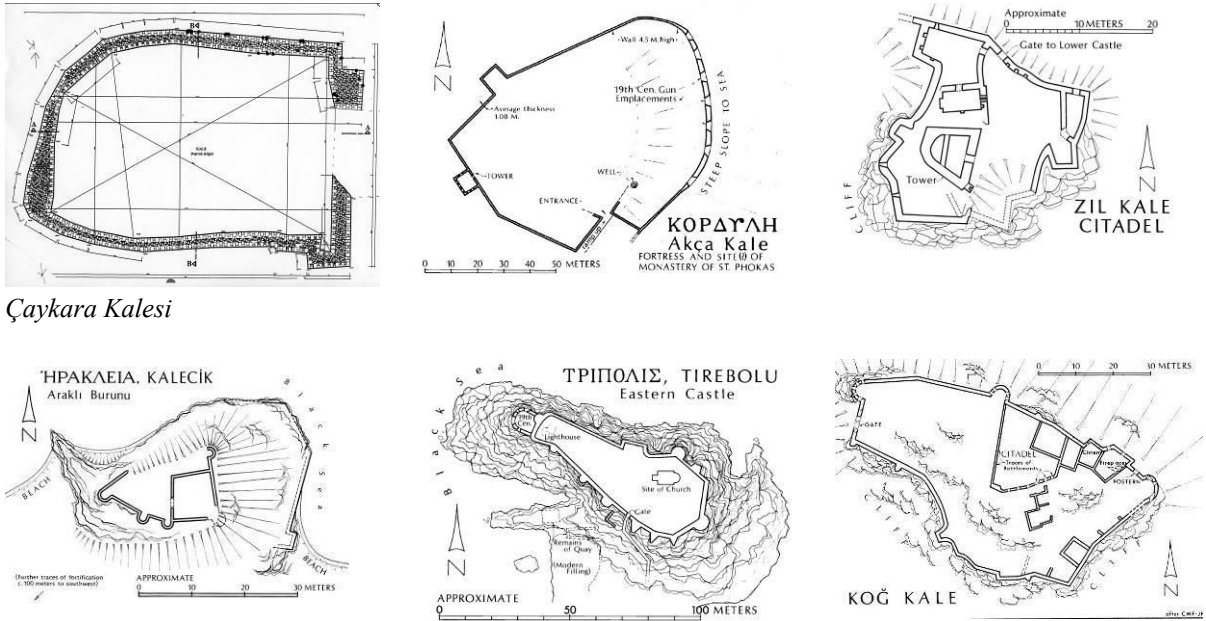
Doğu Karadeniz bölgesindeki kale ve kent surlarında kullanılan yapı malzemesine bakıldığında, çoğunlukla Roma İmparatorluğu döneminde kent surlarında düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir. 6. yüzyılda Justinianus’un bölgede gösterdiği imar faaliyetlerinde ele alınan kaleler ile Satala kent surlarında ise yapıların niteliği ile ilişkili olarak düzgün kesme taş malzemenin yanında kabayonu taş malzemenin ve tuğlanın tercih edildiği görülmektedir. Trabzon Rum Devleti döneminde inşa edilen ya da onarımları yapılan savunma yapılarında da benzer bir anlayışın olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle iç kesimde yer alan ufak boyutlu karakol kalelerinde kullanılan malzemenin ise kaba yonu şeklindeki yerel taşlardan oluştuğu görülmektedir. Çalışmamıza konu olan Ciha Kalesi’nde de bölgedeki diğer ufak kale yapılarında olduğu gibi yerel kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır. Ciha Kalesi’nde karşılaşılan diğer bir ilginç malzeme ise sadece burçlarda görülen üçer sıra tuğladan yapılmış kuşaktır. Burçların dış cephelerinde bir süsleme ögesi amacıyla kullanıldığı düşünülen malzemenin bu tür kullanım şekli bölgedeki savunma yapılarında tespit edilememiştir. Tuğla ve taş malzemenin sur duvar örgüsünde birlikte kullanımı M.S. 3. yüzyıldan itibaren başlayarak Bizans

²² Semavi Eyice, “Kale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/ 234-236; Bekir Deniz, “Aksaray Kalesi”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 2* (Aralık 2017), 238.

²³ Karadeniz’in kıyı bölgelerinde yoğunluk gösteren bu durum Karadeniz’i İç Anadolu’ya bağlayan yollar içerisinde de devam etmektedir. Bu bölgelerdeki örneklerde karakol kalelerin yanında Şebinkarahisar, Niksar, Erzurum kaleleri gibi içinde yerleşim barındıran kalelerde bulunmaktadırlar. Son yıllardaki kazı çalışmaları ile bu kalelerin mimarisi ve içinde bulunduğu yapılar gün yüzüne çıkarılmaktadır. Niksar Kalesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Turgay Yazar vd., “Niksar Kalesi 2021 Yılı Kazısı”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA) 7* (Aralık 2022), 73-77; Erzurum Kalesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hamza Gündoğdu, “Tarihi Geçmişle Erzurum Kalesi”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 3* (Aralık 2018), 181-184.

devletinin son dönemine kadar kullanılmıştır.²⁴ Özellikle batı Anadolu Bizans kale ve kent surlarında taş ve tuğla malzemenin dönüşümlü olarak kullanıldığı görülmektedir. Taş ve tuğla malzemenin kullanıldığı savunma yapılarının başında 5. yüzyıla tarihlenen İstanbul surları gelmektedir. İznik surlarında da benzer teknik kullanılmış olup, kent surlarının en erken evresinde bu tekniğin görüldüğü söylenmektedir. Batı Anadolu’da yer alan Komnenos Dönemi kalelerinden Ritzion (Darıca), Anaia (Kadıkalesi) ve Kotyaeion (Kütahya) kalelerinin burçlarında da tuğla kuşakları birden fazla kez kullanılmıştır.²⁵ Gerek burçlarda, gerekse de sur duvarlarında beşer sıra tuğla malzemenin taş malzeme ile dönüşümlü olarak kullanıldığı bu örnek dışında Kilikya Bölgesi’ndeki 1187 yılında inşa veya tamir edilen Anavarza Kalesi duvarlarında da 4 sıra tuğla, 1 sıra taş şeklindeki kullanım görülmektedir.²⁶ Tuğla malzemenin kent surlarındaki kitabelerin yazımında kullanılan diğer bir örnek ise Trabzon Rum Devleti dönemine tarihlenen Trabzon kent surlarıdır.

Kale mimarisinde planlamanın doğrudan yapıldığı coğrafyanın fiziki şartlar göz önüne alınarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bir tepe zirvesine inşa edilen Ciha Kalesi’nin planlanmasında merkezi bir plan tercih edildiği görülmektedir. 3 burç ile desteklenen sur duvarlarında ise yarım daire ve dörtgen planı tercih edilmiştir. Doğu Karadeniz Bölgesi’nde bulunan Zil, Varoşkale, Hunut, Kalefisrik, Tortum, Ersis, Çaykara, Akça, Kalecik, Tirebolu ve Koğ Kaleleri benzer planlamanın yapıldığı örneklerdir. Bu örnekler arasından özellikle Aralık Burnu’nda yer alan Kalecik ile Koğa Kale’de sur duvarlarının, iç kısmı açık yarım daire planlı burçlar ile desteklendiği görülmektedir (Çizim 5).

Çizim 5. Doğu Karadeniz kalelerinden bazı örnekler (A.Bryer ve D. Winfield'den)

Ciha Kalesi'nin kuzeydoğu yönünde konumlanan girişinin mevcut kalıntılardan kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Yakın bölgede yer alan savunma yapılarından Rize, Zil, Kız ve Kale-i Bala kalelerinin girişlerinin yarım daire kemerli olması, Ciha Kalesi'nin ana girişinin de yarım daire kemerli olduğunu düşündürmektedir (Fotoğraf 9, Fotoğraf 10, Fotoğraf 11). Sur duvarlarının yüksekliğinin güneydeki sur duvar

²⁴ Mercan Yavuzatmaca, *A Study On The Building Techniques And Materials In The Late Antique And Byzantine Fortifications In Anatolia: Ancyra And Nicaea* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 71.

²⁵ Humberto Deluigi, *Winter In The And Of Rûm Komnenian Defenses Against The Turks In Western Anatolia* (Ankara: Bilkent Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 154-156, 158-159.

²⁶ Hasan Buyruk, *Sis'i (Kozan) Akdeniz'den Kapadokya'ya Bağlayan Kervan Yolu Kaleleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 143, 291.

kalıntılarındaki kot göz önüne alınarak yer yer 8 m. kadar ulaştığı ve seğirdim yolları ile çevreledikleri sanılmaktadır.

Fotoğraf 9. Rize Kalesi'nin girişi
(Wikipedia'dan)

Fotoğraf 10. Zil Kalesi'nin girişi
(Rize İl Kültür ve Turizm
Müdürlüğü'nden)

Fotoğraf 11. Kız Kalesi'nin girişi
(Rize İl Kültür ve Turizm
Müdürlüğü'nden)

Karadeniz Bölgesi’ndeki kalelerin iç kısımlarında bir kilise veya şapel, askeri ve yaşamla ilişkili çok katlı mekânlar ile komutan ve askerlerin konakladığı yerler bulunmaktadır.²⁷ Ciha Kalesi içinde batı yönünde yapılan şapel dışında bu mekân eksikliğinin burçların iç kısımlarının ahşap kirişler ile katlara ayrılarak tamamlandığı anlaşılmaktadır. Kalenin güneyinde bulunan güney burcunun belki de mekânsal ihtiyacı sonucunda kuzey yönünden bir duvar ile kapatılarak, daha korunaklı bir kuleye dönüştürülmüştür. Ciha Kalesi’nde burçların dışında, girişin batısında, giriş duvarı ile ilişkili ahşap bir mimari düzenlemenin de bulunduğu düşünülmektedir. Girişin batısındaki zeminde dörtgen şeklindeki iki taş dokusunun bu yapıyı destekleyen taşıyıcıların oturduğu zemin olabileceği akla gelmektedir. Surların büyük oranda tahrip olması ve arkeolojik buluntuların yetersizliği sebebiyle ahşap mimarinin şekli konusunda kesin yargıya varılamamaktadır. Mevcut izlerden sadece güney kule içindeki kat ayrımı belirgindir. Kulelerin örtüsünde herhangi bir tonoz izinin yer almaması, bu mekânların kırma ahşap çatı ile örtülü olduklarını düşündürmektedir. Bizans dönemi kalelerinde iç kısmı açık bırakılan burçlar çok yaygın olmamakla beraber Roma İmparatorluğu döneminden itibaren görülmektedir. Geç Bizans dönemi savunma yapılarında daha çok kullanılan bu uygulamanın daha ucuza mal olması ve çok daha hızlı bir sürede inşasının tamamlanması, tercih edilmesinin ana nedenidir.²⁸

Gerçekleştirilen temizlik çalışmalarında kalenin güneydoğusunda surlara bitişik olarak yapılmış yarım daire planlı bir mimari buluntu tespit edilmiştir. Anadolu’da yer alan kalelerde birebir benzerinin tespit edilemediği mekânın plan olarak benzerleri Artvin Şavşat Kalesi’ndeki 18 nolu kiler ile 16 nolu alanın ortasındaki silindirik biçimli üç mekândır. Taş duvar örgüsüne sahip olan kuyular yaklaşık 1.00 m. genişlikte ve 2.00 m. derinliğindedir. Su depolama amacıyla kullanıldığı düşünülen mekânlar Ciha Kalesi’ndeki örnek gibi sur duvarlarına bitişik olmayıp, herhangi bir tahliye deliğine de sahip değillerdir.²⁹ Ciha Kalesi’ndeki mekânın atık-pis suların kale dışına tahliyesi amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Gerek kale içine sur duvarına bitişik olarak konumlanmaları gerekse de üst kısmındaki düzenleme sebebiyle Bizans kalelerindeki tuvalet mekânları ile kısmen benzerlik kurulabileceği akla gelmektedir. Ciha Kalesi’nde gerçekleştirilen temizlik çalışmalarında alt bölümü ortaya çıkarılan mimari elemanın çevresindeki toprağın kazı öncesi duruma getirilmesi doğru olacaktır.

Ciha Kalesi’nin iç bölümü, üzerinde yapıldığı ana kayanın tepe zirvesine doğru yükselmesi sebebiyle sabit bir kotta değildir. 2020 ve 2021 yılları arasında Rize Müzesi kontrolünde gerçekleştirilen temizlik

²⁷ Mine Kadiroğlu-Bülent İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2010), 19.

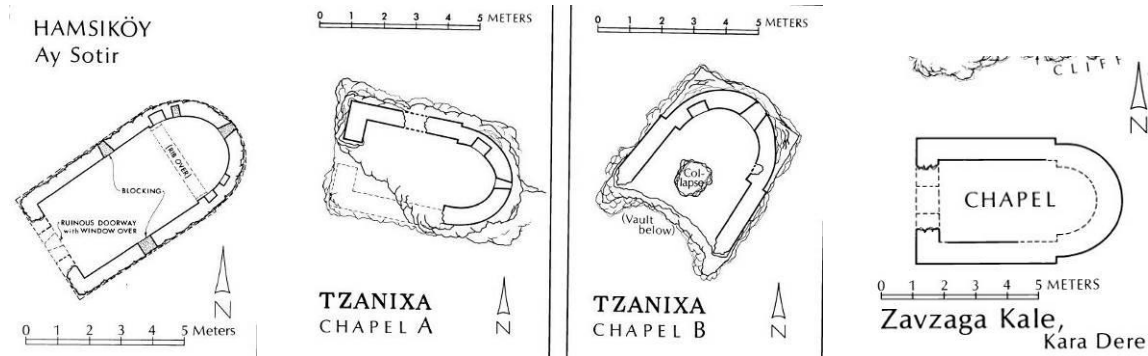
²⁸ Clive Foss-David Winfield, *Byzantine Fortifications An Introduction* (Pretoria: Sigma Press, 1986), 30.

²⁹ Osman Aytekin, *Taşların Hikayesi 2007-2016 Şavşat Kalesi Kazı Çalışmaları* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2018), 72.

çalışmalarında zemindeki kot değişkenliği açıkça ortaya çıkarılmıştır. Kale girişinde orijinal eşğin bulunmasıyla giriş kotunun -1.59 olduğu anlaşılmaktadır. Kale içine girildiğinde, avlu zemininin doğu bölüm kotu yükselerek -0.67’ye ulaşmaktadır. Girişin iç bölümünde gerçekleştirilen kazıların tamamlanmaması, giriş ve avlu arasındaki zemindeki kot farkı arasındaki bağlantının anlaşılmasına olanak vermemektedir. Kalenin iç doğu bölümünün kotunun -0.67 olduğunu gösteren en önemli buluntu, girişin güneyinde yer alan doğu burcunun iç kısmındaki orijinal taş döşeli zemindir. Buradaki kotun doğruluğu burçta yer alan iki mazgal pencere ile zemin arasındaki mesafe ile de doğrulanmaktadır. Kale avlusunun batısında yer alan şapel zemininin yaklaşık +1 kotunda bulunması, doğudan batıya doğru yükselen orijinal zemin kotunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ciha Kalesi’nin iç kısmının batı bölümünde doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş olan şapel, kale içinde kapladığı alan itibarıyla diğer kalelerden ayrılmaktadır. Erken dönemden itibaren özellikle ufak boyutlu kilise ve şapellerde tercih edilen uzunlamasına tek nefli plan, Ciha Kalesi şapelinde de kullanılmıştır. Aynı plan tipinin Doğu Roma dönemine tarihlenen Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yer alan benzer örneklerinin başında Balat Kilise, Tirebolu Kalesi Panagia Kilisesi, Akçaabat Orta Mahalle Şapeli, Aziz Philippos Kilisesi (Kudrettin Camii), Giresun (Aretias- Khalkeritis) Adası Kilisesi, Sümela Manastırı Saklı Şapel, Vazelon Manastırı Aziz Elias Şapeli, Hamsiköy Ay Sotir Şapeli, Gümüşhane Canca A ve B Şapelleri ile Zavzaga Kale Şapeli gelmektedir (Çizim 6).³⁰ Bu örnekler içinde Tirebolu Kalesi Panagia Kilisesi ile Aziz Philippos Kilisesi’nde, Ciha Kalesi şapelinde olduğu gibi bir narteks bulunmaktadır.

Ciha Kalesi şapeli naosunda diğer örneklerden ayrılan önemli bir diğer özellik ise naos duvarlarına bitişik olarak yapılmış olan oturma sekileridir. Benzer mimari öge özellikle İç Anadolu’da yer alan kaya oyma şapellerinde sıklıkla görülmektedir. Örneklerin tamamında ve Ciha Kalesi şapelinde apsis, içten ve dıştan yarım daire planlıdır.

Çizim 6. Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan bazı tek nefli şapellerin planı (A.Bryer ve D. Winfield'den)

Apsis ile naos arasındaki ayrım Ciha Kalesi şapelinde hem zemindeki kot farkı, hem de bir templon kuruluşu ile sağlanmıştır. Bu özellikleri ile şapel diğer örneklerden ayrılmaktadır. Geç Antik dönemden itibaren kullanılan templonlar çoğunlukla taş malzemeden inşa edilmiş olup, 12. yüzyıldan itibaren yerlerini çoğunlukla ahşaptan yapılmış ikonostasislere bırakmıştır.³¹ Kazılar sırasında bulunan figürlü taş levha şapeldeki templon kuruluşuna ait olmalıdır. Ön yüzünde stilize bir şekilde işlenmiş olan madalyon içinde haç motifleri ile kuş figürlerinin bulunduğu levhanın bölgede yakın örneği tespit edilememiştir. Gerek Trabzon örneklerine gerekse de Artvin ve Gürcistan bölgesindeki taş eserlere bakıldığında Ciha Kalesi levha örneğinin daha sade bir anlayışla bezendiği görülmektedir. Parçanın kalede bulunan diğer ufak buluntulardan erken tarihli olduğunun düşünülmesi, şapelde devşirme olarak ikinci bir kullanımının olabileceğini akla getirmektedir.

Herhangi bir kitabesi bulunamayan Ciha Kalesi’nin kesin tarihlendirilmesinin yapılması zordur. Yapıyı konu alan yayınlarda Ortaçağ dönemine tarihlenen kalenin, güney kulenin kuzeyine eklenen duvar ile birlikte iki

³⁰ Bryer, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontus*, 82, 142, 289-290, 296, 309, 329; Selina Ballance, “The Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolian Studies* 10 (1960), 159-160, 166.

³¹ Kiliselerde naos ile apsis bölümlerini ayıran ve üzerine ikonaların asıldığı litürjik eleman. Parman, *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, 95.

farklı döneme sahip olduğu düşünülmektedir. Kalenin bütüncül bir planlama sonucu inşa edildiği ilk döneminde, kale içinde önemli bir yer kaplayan şapel de inşa edilmiş olmalıdır. Kalede tespit edilen diğer bir dönem ise güney kulenin kuzey kısmının duvar ile kapatılmasıdır. Kapsamlı bir kullanımın göstergesi olan bu düzenlemenin haricinde sur duvarlarında kısmi onarımlarında yapılmış olabileceği düşünülebilir. Mevcut sur duvarları ile kulelerin üst bölümlerinin büyük oranda tahrip olması ve akabinde yakın zamanda gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında kale duvarlarının elden geçirilmesi bu alanda yapılmış olabilecek müdahalelerin tespitini zorlaştırmaktadır. Kalede kısmi onarımlar ile gerçekleşen bu dönemin de kesin tarihlendirilmesi ne yazık ki yapılamamaktadır.

Bölgede askeri mimarinin yoğun olarak ele alındığı ilk dönem Justinianus dönemidir. 6. yüzyılda Perslerle gerçekleşen mücadeleler kapsamında Lazica olarak geçen bölgenin oldukça önemli bir konuma geldiği bilinmektedir. Justinianus tarafından bölgede başta Petra olmak üzere yeni yerleşimler kurulmuş, Satala, Trabzon ve Rhizaum (Rize) kent surları onarılmış ve bölgenin savunması güçlendirilmiştir.³² Bu bağlamda stratejik bir konuma sahip Ciha Kalesi’nin yerinde bir savunma yapısının bulunup bulunmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Sur duvarlarında kullanılan üç sıra tuğla örgü erken Bizans dönemine işaret edebileceği düşündürse de yapının bu döneme tarihleyebilecek kesin bir buluntu bulunmamaktadır.

Bölgede gerçekleşen diğer bir önemli imar dönemi ise Trabzon Rum İmparatoru III. Aleksios Megas Komnenos dönemidir. 1349-1390 yılları arasında tahtta kalarak en uzun hüküm süren Trabzon imparatoru olan III. Aleksios döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki birçok dini ve askeri yapı inşa edilmiştir. Herhangi bir kitabesi bulunmayan kalenin batı bölümünde gerçekleştirilen temizlik çalışmalarında bulunan günlük kullanım kap parçaları, pişirme kapları, testi, kabartmalı pithos ve servis kap parçalarının yakın benzerleri 11-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Bu bağlamda kalenin 11-14. yüzyıllar arasında inşa edildiği ve yine bu yüzyıllar içerisinde kısmi onarımlar ile kullanıldığı düşünülebilir. Şapelde tespit edilen templon levhasının ise erken döneme ait olabileceğinin düşünülmesi, kale şapelindeki litürjik taş eserlerde eski yapılardan alınan parçaların devşirme olarak kullanıldığını akla getirmektedir.

Ciha Kalesi Doğu Karadeniz bölgesinde stratejik bir konumda inşa edilmiş önemli bir savunma yapısıdır. Büyük oranda sur duvarları korunmuş şekilde günümüze ulaşan kale, bölgedeki Doğu Roma savunma sistemi içinde; şapeli ise Hıristiyan dini mimarisi çeşitliliğinde önemli birer örnektir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Aytekin, Osman. *Taşların Hikayesi 2007-2016 Şavşat Kalesi Kazı Çalışmaları*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2018.
- Bostan, İdris. “Rize”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/147-151. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Bryer, Anthony – Winfield, David. *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985.
- Ballance, Selina. “The Byzantine Churches of Trebizond”. *Anatolian Studies* 10 (1960), 141-175. <https://www.jstor.org/stable/3642433>.
- Buyruk, Hasam. *Sis’i (Kozan) Akdeniz’den Kapadokya’ya Bağlayan Kervan Yolu Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Davidson, Gladys R. *The Minor Objects, Corinth 12*. Athens: The American School of Classical Studies at Athens, 1952.
- Deniz, Bekir. “Aksaray Kalesi”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2 (Aralık, 2017), 225-257. <https://dergipark.org.tr/pub/sema/issue/33414/339465>.

³² Procopius, *Buildings of Justinian*, çev. Aubrey Stewart (London:1888), 87.

- Deluigi, Humberto. *Winter In The And Of Rûm Komnenian Defenses Against The Turks In Western Anatolia*. Ankara: Bilkent Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Doğer, Lale. *İzmir Arkeoloji Müzesi Örnekleriyle Kazıma Dekorlu Ege-Bizans Seramikleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 2000.
- Eyice, Semavi. “Kale”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/234-242. Ankara: TDV Yayınları, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kale>.
- Foss, Clive- Winfield, David. *Byzantine Fortifications An Introduction*. Pretoria: Sigma Press, 1986.
- Fidancı, Faruk. *Pithos Buluntuları Yoluyla Kuşadası, Kadıkalesi'ndeki Bizans Yapılaşmalarına İlişkin Öneriler*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Greatrex, Geoffrey. “Roman Frontiers and Foreign Policy in the East”. *Studia Antiqua Australiensia*, 3, (2007), 103-173. https://www.academia.edu/2471062/Roman_Frontiers_and_Foreign_Policy_in_the_East.
- Gündoğdu, Hamza. “Tarihi Geçmişle Erzurum Kalesi”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3, (Aralık 2018), 177-211. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema/issue/41285/409782>.
- Hayes, John. *Saraçhane in İstanbul Vol:2 Pottery*. Washington: Princeton University Press, 1992.
- Kadiroğlu, Mine- İşler, Bülent. *Gürcü Sanatının Ortaçağı*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2010.
- Keçiş, Murat. “Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, (Ekim, 2009), 143-162. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharaştırma/issue/47779/603617>.
- Khairidinova, Elzara. “Early Medieval Crosses From The South Western Crimea”. *Byzantine Small Finds in Archeological Contexts, Byzans 15*. ed. Beate Böhlendorf-Arslan, Alessandra Ricci, 417-440. İstanbul: Ege Yayınları, 2012. https://www.academia.edu/45397708/Early_Medieval_Crosses_from_the_South_Western_Crimea
- Kızılgut, Rahim. *Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Ödekan, Ayla. (ed.). “Kalanlar” 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye’de Bizans. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınevi, 2007.
- Özdeniz, Hasan Hüseyin – Şimşir, Zekeriya. “Gevale Kalesi Kazılarında Ortaya Çıkarılan Seramiklerde Kap Formları”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 5 (Aralık 2020), 59-76. <https://doi.org/10.47702/sematr.2020.4>.
- Parman, Ebru. *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Procopius. *Buildings of Justinian*. çev. Aubrey Stewart. London: 1888.
- Sinclair, Thomas. *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*. London: Pindar Press, 1989.
- Taşçılar, Çetin. *Rize Şehir Coğrafyası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Tellioğlu, İbrahim. “Trabzon Rum Devleti’nin Kuruluşu Hakkındaki Tartışmalar”. *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 41, (Eylül, 2004), 139-146. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44273/546667>.
- Temple, Çiğdem. *Konya/İkonion ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Yavuzatmaca, Mercan. *A Study On The Building Techniques And Materials In The Late Antique And Byzantine Fortifications In Anatolia: Ancyra And Nicaea*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Yazar, Turgay. vd. “Niksar Kalesi 2021 Yılı Kazısı”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7, (Aralık 2022), 66-99. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.24>.
<http://www.lugatim.com/s/C%C4%B0HAR>
<http://www.lugatim.com/s/kise>

Selçuklularla İlgili Lisansüstü Tezlerde Akademik Performans: Sorun Temelli Çözüm Odaklı Bir Araştırma

Selim KAYA

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye,
skaya@aku.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 27.08.2023

Kabul: 27.12.2023

Yayın: 31.12.2023

Keywords:

Selçuklu,
Lisansüstü,
Bibliyometri,
Analiz,
Tarih.

Türkiye’de tarih alanında ilk doktora tezi 1942 yılında, Selçuklularla konu edinen ilk doktora tezi ise 1943 yılında yazılmıştır. O günden bugüne (03.06.2023) Selçuklular ile ilgili 672 yüksek lisans ve 191 doktora ve sanatta yeterlik tezi hazırlanmıştır. Bu konuda YÖK Tez Merkezi veri tabanında olan veya olmayan lisansüstü tezler tespit edilmiş, bibliyometrik analizi yapılarak çeşitli parametreler bakımından değerlendirilmiştir. Selçuklu konulu lisansüstü tezlerdeki kalitenin ve akademik performansın artmasına katkıda bulunmak ve panoramik bakış açısıyla tarihi bir perspektif ortaya koymak amaçlanmıştır. Makalemiz Selçuklu devletlerinin kuruluş ve yıkılışlarıyla bağlantılı olarak 1040 ile 1308 yılları arasında kapsamaktadır. Belirlenen tezlerin genel profilini ortaya koyabilmek için tarih metodolojisi ile literatür incelemesinden sonra bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Selçuklularla konu edinen yüksek lisans tezlerinin sayısı, doktora ve sanatta yeterlik tezlerinden çok fazladır. En çok Selçuklu sanatı, en az da Selçuklular hakkında bilgi veren kaynak eserler tez konusu olarak çalışılmıştır. En fazla yüksek lisans tezi 2009, en fazla doktora ve sanatta yeterlik tezi de 2007 ve 2020 yıllarında hazırlanmıştır. 2004 yılında başlayan sayısal artış, 2019 yılında iyi bir seviyeye ulaşmıştır. Başta tarih, sonra sanat tarihi, daha sonra da İslâm tarihi ve sanatları olmak üzere toplam 42 ana bilim /sanat dalında Selçuklu konulu lisansüstü tezler hazırlanmıştır.

Academic Performance in Postgraduate Dissertations Related to the Seljuks: A Problem-Based Solution-Oriented Research

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 27.08.2023

Accepted: 27.12.2023

Published: 31.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Seljuk,
Postgraduate,
Bibliometrics,
Analysis,
History.

The first doctoral thesis in the field of history in Turkey was written in 1942, and the first doctoral thesis on the Seljuks was written in 1943. From that day until now (03.06.2023), 672 master's and 191 doctorate and art proficiency theses have been prepared about the Seljuks. On this subject, postgraduate theses with or without in the database of YÖK Thesis Center have been identified, evaluated in terms of various parameters with analysis and criticism, and interpreted as problem-based and solution-oriented. It is aimed to contribute to the increase in the quality and academic performance of postgraduate theses on the Seljuk theme and to present a historical-philosophical perspective with a panoramic view. The theses examined cover the years between 1040 and 1308 in connection with the establishment and collapse of the Seljuk states. In order to reveal the general profile of the determined theses, the bibliometric analysis method was also used after the history methodology and literature review. The number of master's theses on the Seljuks is much more than doctorate and proficiency in art theses. Seljuk art mostly, and Source works giving information about Seljuks at least have been studied as thesis subject. The highest number of master's theses were prepared in 2009, and the highest number of doctoral and art proficiency theses were prepared in 2007 and 2020. The numerical increase that started in 2004 reached a good level in 2019. Postgraduate theses on Seljuk were prepared in 42 major sciences / arts, primarily history, then art history, and later Islamic history and arts.

Atıf/Citation: Kaya, Selim. “Selçuklularla İlgili Lisansüstü Tezlerde Akademik Performans: Sorun Temelli Çözüm Odaklı Bir Araştırma”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 8 (Aralık 2023), 112-131. <https://doi.org/10.47702/sema.2023.35>

“This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)”

GİRİŞ

Ülkemizde Enstitülere bağlı ana bilim dalları bünyesinde lisansüstü tez çalışmaları yapılmaktadır. Zaman içinde ortaya çıkan şartlara bağlı olarak bazı alanlarda hazırlanan tezler sayısal bakımdan artmış veya azalmıştır. YÖK ulusal tez merkezi hazırlanan ve hazırlanmakta olan lisansüstü tezler hakkında bilgi edinme ve hazırlanmış olanlara ulaşım imkânı sunmakla önemli bir hizmet ifa etmektedir.

Lisansüstü eğitim ve tez çalışmalarının bir gelenek çerçevesinde yürütülmesi, uzman araştırmacı ve akademisyenlerin yetişmesi için gereklidir, hatta bilimsel doğru bilginin üretiminin devamlılığı ve kalıcılığı için zorunludur. Ülkenin geleceğine yapılan yatırım olduğu için de değerlidir. Bu sebeple Lisansüstü eğitimin dolayısıyla tez çalışmalarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesine yönelik çalışmalar ihmal edilmemeli ve hassasiyetle üzerinde durulmalıdır.

YÖK Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde¹ tezli yüksek lisans programının amacı, “öğrencinin bilimsel araştırma yöntemlerini kullanarak bilgilere erişme, bilgiyi derleme, yorumlama ve değerlendirme yeteneğini kazanmasını sağlamak” olarak belirtilmiştir (madde 4). Doktora programının amacı, “öğrenciye bağımsız araştırma yapma, bilimsel problemleri, verileri geniş ve derin bir bakış açısı ile irdeleyerek yorum yapma, analiz etme ve yeni sentezlere ulaşmak için gerekli becerileri kazandırmak” olarak ifade edilmiştir (madde 15). Sanatta yeterlik programının amacı ise, “özgün bir sanat eserinin ortaya konulmasını, müzik ve sahne sanatlarında ise üstün bir uygulama ve yaratıcılık” olarak zikredilmiştir (madde 24). Bu durumda yüksek lisans; bilgilerin derlendiği ve yorumlandığı bir basamak, doktora ve sanatta yeterlik de bilgilerin geniş ve derin bakış açısıyla irdelenip yorumlandığı ve bağımsız araştırma yeteneğinin kazanıldığı bir üst basamaktır.² İlkinde sentez ve yorum, ikincisinde detaylı sentez, geniş perspektifle yorum ve özgün bir eser söz konusudur.

Selçuklular ile ilgili özgün eserler de doktora ve sanatta yeterlik çalışmaları ile ortaya konulmuştur. 1943 yılında; Fikret Işıltan'ın yurtdışında, Mehmet Altay Köymen'in Türkiye'de tamamladıkları ve öncülük ettikleri Selçuklu konulu lisansüstü tez çalışmaları seksen yıldır devam etmektedir. Sonraki yıllarda İbrahim Kafesoğlu, Nejat Kaymaz ve Muharrem Kemal Özergin doktora tezleri hazırlamışlardır. Işıltan ve Köymen ile birlikte bu araştırmacıların Türkiye'deki ilk kuşak olduğu söylenilebilir. Altmışlı yıllarda Erdoğan Merçil, yetmişli yıllarda Tuncer Baykara, Mikail Bayram, Hakkı Önkal, Abdülhaluk Mehmet Çay ve yurtdışında Ahmet Yaşar Ocak; seksenli yıllarda Abdülkerim Özaydın, Refik Turan, Ali Öngül ve Salim Koca Selçuklu konulu doktora tezleri çalışan ikinci kuşak olarak ifade edilebilir. Doksanlı yıllarda Selami Sönmez, Ahmet Saim Arıtan, Ahmet Şeref Ceran, Başak İpekoğlu Acar, Sadi Süleyman Kucur, Nermin Şaman, Mehmet Saffet Sarıkaya, Hüseyin Kayhan, Süleyman Özbek, İlhan Erdem, Süleyman Genç, Mehmet Ersan, Hasan Hüseyin Adalıoğlu, Azize Yasa, Esmâ Şaziye Zeren, Ali Uzay Peker, Ahmet Akşit, Mustafa Demir, Abdurrahman Acar, Canan Parla, Emine Uyumaz, Muhammed Said Polat, Erol Altınsapan, Ahmet Altıntaş, Hüseyin Güllüce, Ahmet Ocak, Yaşar Bedirhan, Muharrem Kesik, Emin Kırkıl, Recep Gün, Meliha Yılmaz ve Sezgin Güçlüay; ikibinli yıllarda Ahmet Çaycı, Şeyda Algaç, Nakış Akgül, Selim Kaya, İbrahim Balık, Ali Üremiş, Seyfullah Kara, Zekeriya Şimşir, Mehmet Ali Hacığökmen, Mustafa Kemal Şahin, Mehmet Suat Bal, Fikri Salman, Koray Özcan, Kemal Özkurt, Sibel Çetinkaya, Fikri Salman, Sema Gündüz, Nevzat Topal, Yusuf Ayönü, Alptekin Yavaş, Cihan Piyadeoğlu, Erkan

¹ YÖK Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 20.04.2016, Sayısı: 29690.

² Sedat Karaman - Fehim Bakırcı, “Türkiye’de Lisansüstü Eğitim: Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5 / 2, 2010, 98-99; Tolga Gök, - İlhan Sılay, “Lisansüstü Eğitimde Yüksek Lisans ve Doktora Programına Giriş Koşullarının İrdelenmesi Üzerine Bir Çalışma”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17 (2005), 1, 138-139.

Göksu, Ali Ertuğrul, Nusret Algan, Abdullah Bakır, Şakir Turan, Adem Arıkan, Filiz Yıldız Topçu, Tülay Metin, Mehmet Kahyaoğlu, Şükriye Karadaş, Musa Kaval, Zehra Odabaşı, Akın Tuncer, Ahmet Recep Tekcan, Nevin Ayduşlu, Nurullah Yazar, Gonca Sutay ve Nilay Ağırnaslı Selçuklu konulu doktora tezleri çalışan tarihçi, İslâm tarihçisi ve sanat tarihçilerinden bazıları³ olarak ifade edilebilir. Bindokuzyüzkırklık yıllardan ikibinli yıllara süregelen artış sonraki yıllarda da devam etmiştir.

Çalışmanın Amacı, Önemi, Yöntemi ve İlgili Literatür

Bu çalışma ile YÖK Tez Merkezi'nde kayıtlı olsun veya olmasın, konusu veya içeriği Selçuklular olan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizini yapmak, gelişim seyri ve durumu hakkında bir fikir edinilmesini sağlamak, tez hazırlama sürecinde olan araştırmacılara ufuk açarak farkındalık kazandırmak, yeni hazırlanacak tezlere bilimsel altyapı oluşturmak, çalışmalardaki akademik performansa dikkat çekmek, tezlerin niteliğinin artmasına katkıda bulunmak ve panoramik bakış açısıyla tarihi bir perspektif ortaya konulmak amaçlanmıştır.

Araştırma konusu, bilimsel bilginin temeli olduğu için önemlidir. Ülke geleceğine yapılan bir yatırım olduğu için önemlidir. Gençlerin ve geleceğin şekillenmesi, insan kaynaklarının doğru ve etkin kullanımı için önemlidir. Daha önce çalışılmamış bir konu olarak özgünlüğü sebebiyle önemlidir.

Araştırma problemi / hipotezleri, Selçuklu konulu lisansüstü tezlerin akademik genel görünümünün tespiti ve bulguların değerlendirilmesidir. Yöntem olarak, tarih metodolojisi ile literatür incelemesinden sonra bibliyometrik analiz, daha sonra değerlendirmeler yapılmıştır. Konu araştırılırken önce YÖK Tez Merkezi'nde kayıtlı olan, sonra da kayıtlı olmayan lisansüstü tezler tespit edilmiştir. Tezlerin tespitinde Selçuklu başlığı esas alınarak yapılacak olan çalışma eksik ve hatalı olacağı için başlık değil konu esas alınmıştır. Çünkü konusu Selçuklu olan tezlerin hepsinde “Selçuklu” sözcüğü kullanılmamıştır. Örneğin “Sahib Ata Fahrüddin Ali ve Sahib Ata Oğulları” ve “17 Eylül 1176 Myriokephalon Karamıkbeli Zaferi” başlıklı doktora tezleri “Selçuklu” sözcüğü taramasında görünmemektedir. YÖK Tez Merkezi'nde “Selçuklu” sözcüğü üzerinden tarama yapıldığında 817 adet tez listelenmektedir. Ancak bunların hepsi Selçuklu tarihini konu edinen tezler de değildir. Konya'nın Selçuklu ilçesi ile ilgili lisansüstü tezler de bu sayıya dâhildir. Ayrıca başlığında “Selçuklu” sözcüğü bulunsa bile içeriği Selçuklular ile ilgili olmayan tezler de dikkate alınmamıştır. Ancak başlığında “Selçuklu” sözcüğü bulunmasa bile içeriği Selçuklularla ilgili olan lisansüstü tezler⁴ dikkate alınmış ve çalışmamıza dâhil edilmiştir.

Çalışmada Selçukluları konu edinen, Selçuklu devletleri ile ilgili hazırlanmış bütün lisansüstü tezler esas alınmış, bibliyometrik olarak incelenmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Konu edindiğimiz 863 adet lisansüstü tezin, sadece başlıkları ve yılları yazılsa bile 25 sayfadan fazla tutacağı ve 1983 sonrası hazırlanmış tezlerin bilgileri YÖK tez veri merkezinde mevcut olduğu için, tespit edilen ve incelenen tezlerin listesine kaynakça veya ek olarak metnin sonunda yer verilmemiştir.

Makale ile ilgili literatür olarak, içeriği aynı olan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak konumuza yakın olarak ifade edilebilecek bazı çalışmalar vardır. Bunlardan biri, Murat Güzeldal tarafından Ali İpek danışmanlığında 2013 yılında hazırlanan “Türkiye’de Selçuklu Tarihi Üzerine

³ Çok uzun olmaması için toplam 191 doktora tezinin sayısal olarak ilk yarısını oluşturan 1943 - 2013 yılları arasında Selçuklu konulu doktora tezi çalışan araştırmacıların isimleri verilmiştir.

⁴ Bu hususa birkaç örnek olarak; “Sultan I. Süleyman-Şah ve Anadolu'nun Türkleşip İslâmlaşmasında Rol Oynayan Unsurlar”, “Alâeddin Keykubad'ın Sosyal Devlet Anlayışı” ve “XIII. Yüzyılda Anadolu'da Dini Eğitim: Yunus Emre Örneği” başlıklı yüksek lisans tezleri ile “Sultan II. Kılıç Arslan ve Zamanı”, “17 Eylül 1176 Myriokephalon Karamıkbeli Zaferi”, “Sultan II. İzzeddin Keykavus Dönemi (1246-1262) ve “Mevlana'nın Mesnevi'sinde Dönemin Sosyo-Dini Yapısı ve Tasavvufî Hayat” başlıklı doktora tezleri örnek olarak verilebilir.

Yapılan Tezler ve Değerlendirmeleri (1990-2012)” başlıklı yüksek lisans tezidir.⁵ Pek çok problemi içinde barındıran bu çalışmada; Büyük Selçuklular ile ilgili 6 doktora, 12 yüksek lisans tezi; Türkiye Selçukluları ile ilgili 17 doktora, 54 yüksek lisans tezi olmak üzere toplamda 89 lisansüstü tezin içindekiler kısmı metin olarak yazılmıştır. Belirtilen yıllar arasında hazırlanmış olan Irak Selçukluları ile alakalı çalışmalara yer verilmediği gibi, çalışmanın neden 1990 yılından başlatıldığı ile ilgili herhangi bir bilgi de verilmemiştir. YÖK tez veri merkezinde 1990-2012 yıllarında kayıtlı Selçukluları konu edinen ve başlığında “Selçuklu” sözcüğü geçen toplam 313 tezden neden sadece 89’unun, diğer bir ifadeyle sadece %30’unun ele alındığının sebebi de, “Ulusal Tez Merkezi’nde ulaşım izni verilen tezler”e bakabilmek ve “süre azlığı” nedeniyle “hepsini görememek” olarak ifade edilmiştir. Ancak belirtilen bu sebepler mazeret olarak kabul edilemez. Çünkü Ulusal Tez Merkezi’ndeki bazı tezlerle internet ortamında ulaşılamasa bile YÖK’teki tez merkezinden bizzat ulaşım her zaman mümkün olabilmektedir. Bu çalışmada hazırlayanın da itiraf ettiği gibi belirtilen yılları içine alan bütün tezler görülmüştür. Çalışma başlığındaki “1990-2012” yılları arasında hazırlanmış olan lisansüstü tezlerin sadece % 30’una bakılmıştır. Bu sebeple bilgi bakımından eksiktir, başlık ile içerik de uyumlu değildir. Çalışma, “konu” merkezli değil, “başlık” merkezli ele alınmış olması sebebiyle de sorunludur. Ayrıca bu çalışma, incelenen tezlerin içindekiler kısmındaki bilgilerin açıklama olarak sunulması, hiç tenkit ve tahlil yapılmamış olması, bakış açısı ve yorum ortaya konulmaması bakımından da problemlidir. Bizim çalışmamız, hem daha geniş bir zaman dilimini içine alması, hem hazırlanmış bütün tezleri dikkate alması, hem de bibliyometrik analiz yapılmış ve değerlendirmelerde bulunmuş olması sebebiyle bu çalışmadan çok farklıdır.

Konumuza yakın çalışmalardan biri, “Selçuklular Tarihi Alanında Yapılan Tezlerde Yaşanan Kalite ve Özgünlük Sorunu”⁶ başlıklıdır. Bu çalışmada, konu öğretim üyesi, öğrenci ve sistem kaynaklı olarak ele alınmıştır. Hazırlanan bazı tezlerin üniversitelerin bulunduğu şehir ve bölge ile kısıtlı tutulmuş olması, alana uzak öğretim üyelerinin tez savunma jürilerinde bulunması gibi yazarın tespit ettiği kalite ve özgünlük ile ilgili sorunlar ve çözüm önerileri dile getirilmiştir. Bizim çalışmamız, bu çalışmadan pek çok hususta farklılıklar içermektedir. Konumuza yakın çalışmalardan biri de, “Türkiye’de Selçuklu Tarihi Araştırmaları”⁷ başlıklıdır. Bu çalışma, 2020 yılı öncesinde Selçuklu tarihi alanında çalışan akademisyenler ve onların öğrencileri üzerine kurgulanmıştır. Araştırmacıların sadece doktora tez başlıkları belirtildikten sonra kaleme aldıkları kitap ve makaleler zikredilerek alana katkıları ifade edilmiştir. Makalemiz, bu çalışmadan usul ve yöntem olarak farklıdır.

Konumuza yakın gibi görünen ancak benzerliği olmayan çalışmalardan biri de, “Selçuklu Tarih Yazımında Metodoloji ve Terminoloji Problematikliği Üzerine Bir Değerlendirme”⁸ başlıklıdır. Bu çalışmada, lisansüstü tezler değil bazı makaleler konu edinilmiştir. Bizim çalışmamız, bu çalışmadan içerik bakımından çok farklıdır. Konumuza yakın gibi görünen ancak hiçbir benzerliği olmayan çalışmalardan biri de, “Türkiye’de Tarihçilik Konusunda Hazırlanmış Lisansüstü Tezler için Bir Bibliyografya Denemesi”⁹ başlıklı makaledir. Bu makalede, YÖK Tez Merkezi’nde bulunan tezler

⁵ Murat Güzeldal, *Türkiye’de Selçuklu Tarihi Üzerine Yapılan Tezler ve Değerlendirmeleri (1990-2012)*, (Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁶ Muharrem Kesik, “Selçuklular Tarihi Alanında Yapılan Tezlerde Yaşanan Kalite ve Özgünlük Sorunu”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, ed. M. A. Hacıgökmen vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2020), 101-109.

⁷ Cihan Piyadeoğlu, “Türkiye’de Selçuklu Tarihi Araştırmaları”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, ed. M. A. Hacıgökmen vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2020), 111-133.

⁸ Selim Kaya, “Selçuklu Tarih Yazımında Metodoloji ve Terminoloji Problematikliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, ed. M. A. Hacıgökmen vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2020), 135-147.

⁹ Mustafa Hizmetli, “Türkiye’de Tarihçilik Konusunda Hazırlanmış Lisansüstü Tezler için Bir Bibliyografya Denemesi”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, December, 2 / 2 (2016), 383-408.

“tarihçilik”, “tarihçiliği” ve “tarih yazıcılığı” anahtar kelimeleriyle taranmış, 83 tezden elde edilen bulgular dört başlık altında (Orta Çağ İslâm tarihçileri, Osmanlı dönemi tarihçiliği, Cumhuriyet dönemi tarihçiliği ve diğer ülkelerdeki tarihçilik) işlenmiştir. Orta Çağ tarihçiliğini konu edinen toplam 22 tezin hepsinde İslâm tarihçilerinin tezleri ele alınmıştır. İncelenen tezlerin hiçbiri Selçuklu tarihi ile alakalı değildir. Metinde tez başlığı, yazarı, hazırlandığı yer ve yıl, dipnotta ise tez hakkında (kaç bölümden oluştuğu, özeti vb.) kısa bilgiler verilmiştir. Bibliyografya denemesi olan bu çalışma ile bizim çalışmamız metod ve içerik bakımından tamamen farklıdır.

Konumuza yakın gibi görünen ancak hiçbir benzerliği olmayan çalışmalardan biri de, “Türkiye’de Sosyal Bilgiler Eğitimi Alanında Hazırlanan Tarih Konulu Lisansüstü Tezlerdeki Eğilimler: Bir Meta-Sentez Çalışması”¹⁰ başlıklı makaledir. Bu makalede, sosyal bilgiler eğitimi içerisinde tarih öğretimi konulu lisansüstü tezler ele alınmış ve bu tezlerdeki eğilimler incelenmiştir. Bu makale de, Selçuklu tarihi üzerine değil sosyal bilgiler eğitimi alanında tarih öğretimi üzerine olması sebebiyle bizim çalışmamızdan konu ve içerik bakımından çok farklıdır.

1. Selçuklu Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi

1.1. Tezlerin Türü, Sayısı ve Yüzdeliği

Selçuklu devletleri tarihi ve medeniyetini konu edinen yüksek lisans tezleri, sayısal ve yüzdeler olarak doktora / sanatta yeterlik tezlerinin üç katından daha fazladır.

Tablo- 1: Türlerine Göre Tezler

Tezlerin Sayısal ve Yüzdeler Dağılımı		
	Sayı	Yüzde
Yüksek Lisans	672	% 77,959
Doktora / Sanatta Yeterlik	191	% 22,041
Toplam	863	% 100

Selçuklu devletleri tarihi ve medeniyetini konu edinen tezlerden 672’si yüksek lisans, 191’i doktora sanatta yeterlilik tezidir. Oransal olarak ifade edersek, Selçukluları konu edinen lisansüstü tezlerin % 77.959’u yüksek lisans, % 22.041’i doktora sanatta yeterlilik tezleridir.

1.2. Tezlerin Ana Bilim / Ana Sanat Dallarına Göre Dağılımı

Selçuklu konulu lisansüstü tezler pek çok farklı ana bilim dalında çalışılmıştır. Tespitimize göre 42 ana bilim /sanat dalında Selçuklu konulu tez hazırlanmıştır. Her ana bilim dalının kendi alanı ile ilgili Selçuklularda bir şey bulması sevindirici bir durumdur. Bir dönem dünya üzerinde söz sahibi olan ve bir medeniyet ortaya koyan Selçukluların, siyasî, idarî, askerî, iktisadî, dinî, ilmî, içtimaî ve mimarî faaliyetlerinin bir sonucu olarak hayatın her alanında ortaya koydukları yaşam biçimleri, her ana bilim dalı için çalışma konusu olabilmektedir.

¹⁰ Filiz Zayimoğlu Öztürk - Cenap Sıgnaktekin, “Türkiye’de Sosyal Bilgiler Eğitimi Alanında Hazırlanan Tarih Konulu Lisansüstü Tezlerdeki Eğilimler: Bir Meta-Sentez Çalışması”, *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 5 / 1 (2021), 152-176.

Tablo- 2: Ana Bilim / Sanat Dallarına Göre Tezler

Tezlerin Ana Bilim Dallarına Göre Sayısal Dağılımı		
	Yüksek Lisans	Doktora / Sanatta Yeterlik
Tarih ana bilim dalı	431	105
Sanat (arkeoloji ve sanat) tarihi ana bilim dalı	70	40
İslâm tarihi ve sanatları ana bilim dalı	41	14
Mimarlık ana bilim dalı	27	6
Geleneksel Türk el sanatları ana sanat dalı	21	3
Seramik / cam ana sanat dalı	13	3
Temel İslâm bilimleri ana bilim dalı (İslâm hukuku, tefsir, tasavvuf, İslâm mezhepleri)	10	5
Felsefe ve din bilimleri ana bilim dalı	4	1
İlköğretim ana bilim dalı (sosyal bilgiler öğretmenliği)	7	1
Doğu dilleri ve edebiyatları ana bilim dalı	3	--
Bilişim ana bilim dalı	2	1
Resim ana bilim / sanat dalı	4	--
Güzel sanatlar eğitimi ana bilim dalı	6	1
Türk sanatı ana bilim dalı	1	1
Türk İslâm sanatı ana bilim dalı	1	3
Arkeometri ana bilim dalı	3	1
Bileşik sanatlar ana sanat dalı	1	1
Sanat ve tasarım ana bilim dalı	2	1
Temel sanat eğitimi ana sanat dalı	2	--
Kamu hukuku ana bilim dalı	1	1
Kamu yönetimi ana bilim dalı	2	--

İşletme ana bilim dalı	1	--
Sosyoloji ana bilim dalı	1	--
Kültür varlıklarını koruma ana bilim dalı	--	1
Fizik ana bilim dalı	--	1
Uygulamalı sanatlar eğitimi ana bilim dalı	1	--
Sanat politikaları ve işletmeciliği ana bilim dalı	1	--
Sanat yönetimi ana bilim dalı	1	--
El sanatları eğitimi ana bilim dalı	1	--
Plastik sanatlar ve resim ana bilim dalı	1	--
Heykel ana sanat dalı	1	--
Peyzaj mimarlığı ana bilim dalı	2	--
Grafik tasarım ana bilim dalı	1	--
Tekstil tasarım ana sanat dalı	1	--
Arkeoseramik ana sanat dalı	1	--
Türk İslâm arkeolojisi ana bilim dalı	1	--
Eski çini onarımları ana sanat dalı	1	--
Mobilya ve dekorasyon eğitimi ana bilim dalı	1	--
Ağaç işleri endüstri mühendisliği ana bilim dalı	1	--
Türk dili ve edebiyatı ana bilim dalı	1	--
Türkçe ve sosyal bilgiler eğitimi ana bilim dalı	1	--
İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliği ana bilim dalı	1	--
Toplam	672	191

En çok tarih, sonra sanat tarihi, daha sonra da İslâm tarihi ve sanatları ana bilim dalında Selçuklu konulu lisansüstü tezler hazırlanmıştır. İşletme, sosyoloji, kültür varlıklarını koruma, fizik, uygulamalı sanatlar eğitimi, sanat politikaları ve işletmeciliği, sanat yönetimi, el sanatları eğitimi,

plastik sanatlar, resim, heykel, peyzaj mimarlığı, grafik tasarım, tekstil, arkeoseramik, Türk İslâm arkeolojisi, çini onarımı, mobilya ve dekorasyon, ağaç işleri endüstrisi, Türk dili ve edebiyatı, Türkçe ve sosyal bilgiler eğitimi, ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi ana bilim dallarında sadece bir adet tez hazırlanmıştır.

Bunlardan başka hazırlanmış olan tezlerden bazısının ana bilim dalı ile ilgisinin olmadığı görülmektedir. Örneğin; “Selçuklu Dönemi Taçkapıları Motifleri ve Grafik Yorumu”¹¹ başlıklı yüksek lisans tezi, İşletme ana bilim dalında hazırlanmıştır. Tez başlığının ve içeriğinin İşletme alanı ile hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.

1. 3. Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

Selçuklular konulu lisansüstü tezlerin ilki 1943 yılında hazırlanmıştır. Sonrasında bazı yıllarda (1944-1949, 1951-1958, 1960-1968, 1970, 1972-1974, 1976, 1979-1982, 1984) kesintiye uğramış olmakla birlikte devam etmiştir. Bu kesintiler de siyasî, iktisadî ve sosyal gelişmelerden kaynaklanmış olsa gerektir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında siyasî, ekonomik ve sosyal sorunlar, salgın hastalıklar, depremler, 27 Mayıs 1960 askerî darbesi, 12 Mart 1971 muhtırası, terör olayları ve 12 Eylül 1980 askerî darbesi yaşanmıştır. 1940’lı yıllardan 1980’li yıllara kadar yaşanan olayların her birinin olumsuz etkileri ve yansımaları uzun süre devam etmiştir. Yaşanan olumsuzluklar da bilimsel araştırmaları engellemiş ve akademik performans olumsuz etkilemiştir.

Bunlardan başka 1943 yılı öncesi Türkiye’de sadece bir üniversite (İstanbul Üniversitesi) olduğunu; 1940 ile 1950 arası iki üniversite (İstanbul Teknik ve Ankara); 1950 ile 1960 arası dört üniversite (Ege, Karadeniz Teknik, Orta Doğu Teknik ve Atatürk); 1960 ile 1970 arası bir üniversite (Hacettepe); 1970 ile 1980 arası dokuz üniversite (Boğaziçi, Çukurova, Dicle, Anadolu, Cumhuriyet, İnönü, Ondokuz Mayıs, Selçuk, Uludağ, Fırat ve Erciyes); 1980 ile 1990 arası sekiz üniversite (Gazi, Akdeniz, Trakya, Mimar Sinan Güzel Sanatlar, Dokuz Eylül, Yüzüncü Yıl, Bilkent, Gaziantep) eklenmesiyle sayının yavaş yavaş arttığını da göz ardı etmemek gerekir. 1990 yılı öncesi Türkiye’deki üniversite sayısı 27’dir. Bu üniversitelerde tarih ana bilim dalında lisansüstü eğitim üniversitelerin kurulduğu yıl değil, daha sonraki yıllarda başlamıştır. Örneğin; İstanbul Teknik Üniversitesi’nde ve Çukurova Üniversitesi’nde tarih alanında lisansüstü eğitim olmamıştır. 1957 yılında kurulan Atatürk Üniversitesi 1985-1986 öğretim yılında; 1982’de kurulan Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi 1990 sonrası; 1975’te kurulan Uludağ Üniversitesi 1991-1992 öğretim yılında; 1974’de kurulan Cumhuriyet Üniversitesi 1993 sonrası; 1982’de kurulan Trakya Üniversitesi 1993-1994 öğretim döneminde; 1982’de kurulan Akdeniz Üniversitesi 1994 sonrası; 1955’de kurulan Karadeniz Teknik Üniversitesi 1998-1999 öğretim döneminde; 1973’de kurulan Gaziantep ve 1975’de kurulan İnönü üniversiteleri 2000 yılından itibaren tarih alanında lisansüstü eğitime başlamışlardır. Görüldüğü gibi lisansüstü eğitim üniversiteler kurulduktan yıllarca sonra, yüksek lisans ile başlamış, sonraki yıllarda doktora da eklenmiştir. Bu sebeple 1990 yılı öncesi Selçuklularla ilgili toplam 21 lisansüstü tez hazırlanmış olması ilgisizlik duyarsızlık olarak görülmemelidir. Çünkü üniversiteler kurulur kurulmaz hemen her alanda lisansüstü eğitim başlatılamamıştır. Akademik kadroların oluşumunun ve öğretim üyesi istihdamının zaman gerektirdiği unutulmamalıdır.

¹¹ Sevil Çörekçi, *Selçuklu Dönemi Taçkapıları Motifleri ve Grafik Yorumu* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005).

Tablo- 3: Yıllara Göre Tezler

Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı			Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı		
Yıllar	Yüksek Lisans	Doktora / Sanatta Yeterlik	Yıllar	Yüksek Lisans	Doktora / Sanatta Yeterlik
1943	--	1	2000	10	4
1949	--	1	2001	5	4
1950	--	2	2002	8	2
1959	--	1	2003	9	1
1969	--	1	2004	15	5
1971	--	1	2005	16	4
1975	--	1	2006	10	3
1977	--	1	2007	21	4
1978	--	1	2008	17	3
1983	1	2	2009	12	3
1985	1	--	2010	23	4
1986	--	1	2011	18	4
1987	1	--	2012	15	3
1988	5	--	2013	19	6
1989	--	1	2014	25	6
1990	4	--	2015	22	6
1991	4	--	2016	27	4
1992	6	3	2017	24	15
1993	8	4	2018	47	7
1994	11	1	2019	106	11
1995	10	5	2020	17	15
1996	8	6	2021	43	11

1997	9	6		2022	51	13
1998	15	2		2023	16	4
1999	13	8				
Toplam					672	191
Genel Toplam					863	

Tablo 3’de görüldüğü üzere 1943 ile 1982 yılları arasında 10 tez, 1983 ile 1992 arası 29 tez, 1993 ile 2002 arası 140 tez, 2003 ile 2012 arası 190 tez, 2013 ile 2023 (03.06.2023) arası 494 tez hazırlanmıştır. Özellikle 2014 yılı sonrası Selçuklularla ilgili lisansüstü tezlerin sayısında ciddi bir artış vardır.

1. 4. Tezlerin Selçuklu Devletlerine Göre Dağılımı

Büyük Selçuklu Devleti varlığını devam ettirirken zamanla yeni Selçuklu devletleri ortaya çıkmıştır. Büyük Selçuklu devletinden kopan ve zaman içinde bağımsız olan bu devletler kuruluş tarihlerine göre, Kirman Selçukluları (1048-1187), Türkiye Selçukluları (1075-1308), Suriye Selçukluları (1079-1117) ve Irak Selçukluları (1118-1194)’dır.

Tablo- 4: Selçuklu Devletlerine Göre Tezler

Selçuklu Devletleri	Yüksek Lisans	Doktora / Sanatta Yeterlik
Büyük Selçuklu Devleti ile ilgili olanlar	112	32
Kirman Selçuklu Devleti ile ilgili olanlar	3	1
Türkiye Selçuklu Devleti ile ilgili olanlar	441	132
Suriye Selçuklu Devleti ile ilgili olanlar	1	1
Irak Selçuklu Devleti ile ilgili olanlar	13	3
Birden fazla Selçuklu Devleti ile ilgili olanlar	102	22
Toplam	672	191

Tablo 4’de de görüldüğü üzere en çok Türkiye Selçukluları konusunda tez hazırlanmıştır. Bu sayısal fazlalıkta muhtemelen içinde yaşanan coğrafyaya duyulan özel ilginin etkisi vardır. İkinci sırada Büyük Selçuklular ile ilgili tezler yer almıştır. En az Suriye Selçukluları ile ilgili tez

hazırlanmıştır. Selçuklu devletlerinin her birini konu edinen tezler olduğu gibi bazılarını veya hepsini bir arada ele alan tezler¹² de azımsanmayacak sayıda.

Irak / Suriye / Kirman Selçukluları dönemini konu alan tezlerin sayısı azdır. Bunun sebebi olayların gerçekleştiği coğrafyanın uzaklığı, az bilinirlik yanında bilgi ve motivasyon eksikliği, ayrıca Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçukluların tarih boyunca daha çok gündemde kalmış olmasından kaynaklanmış olsa gerektir.

Elbette Anadolu'ya yönelik seferler ve Malazgirt zaferi ve Anadolu'nun kapılarının Türklere açılması, Abbasilerle ilişkiler, Büyük Selçukluların var oluş mücadelesi, icraatları ve sosyo kültürel yaşamları tez konularına yönelimler noktasında etkili olmuştur. Ayrıca Büyük Selçuklular döneminde ortaya çıkan Hasan Sabbah'ın faaliyetlerinin ve Bâtini düşüncenin ilgi ve merak uyandırmasının da etkili olduğu düşünülebilir. Türkiye Selçukluları da Anadolu'da yaşayanlar için elbette ilgi çekmiştir. Şehirlerinin tarihini ve aynı coğrafyada yaşamış ecdadını tanıma, kendinden önceki zamanları öğrenme isteği de insanları cezbetmiş ve böylece Türkiye Selçukluları üzerinde çalışmalar yoğunluk kazanmıştır denilebilir.

1. 5. Tezlerin Konularına Göre Dağılımı

Selçuklu devletleri tarihi ve medeniyetini ele alan lisansüstü tezler çeşitli konu başlıkları altında incelendiğinde, tablo 5'de de görüldüğü üzere en çok Selçuklu sanatı, en az da Selçuklu kaynak eserlerinin çevirisi üzerine olduğu görülmüştür.

Tablo- 5: Konularına Göre Tezler

Konularına Göre Tezler	Yüksek Lisans	Doktora / Sanatta Yeterlik
Selçuklu siyasî-idarî hayatını konu edinen çalışmalar	91	17
Selçuklu askerî faaliyetlerini konu edinen çalışmalar	26	3
Selçuklu dini tasavvufî hayatını konu edinen çalışmalar	29	15
Selçuklu ilmi hayatını konu edinen çalışmalar	26	6
Selçuklu iktisadî hayatını konu edinen çalışmalar	25	1
Selçuklu kültür hayatını konu edinen çalışmalar	30	5
Selçuklu sosyal hayatını konu edinen çalışmalar (hukuk, vakıf, sağlık, evlilik, gayri müslimler, isyanlar, asayiş vd.)	99	24
Selçuklu teşkilatını ve kurumlarını konu edinen çalışmalar	23	8
Selçuklularda imar faaliyetlerini konu edinen çalışmalar	46	19

¹² Tezler ve künyeleri hakkında bilgi <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>'de bulunduğu için burada sadece tez başlıkları verilmiştir: *Büyük Selçuklu, Irak Selçuklu ve Kirman Selçuklularının Ölümleri ve Gömülü Oldukları Yerler*; *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*; *Selçuklular Döneminde Sağlık Kurumları*; *Selçuklularda İstihbarat Faaliyetleri*; *Selçuklularda Gulam Sistemi*.

Selçuklu sanatını konu edinen çalışmalar	130	48
Selçuklu sultanlarını konu edinen çalışmalar	40	16
Selçuklu devlet adamlarını konu edinen çalışmalar	37	--
Selçuklular döneminde şehir/bölgeleri konu edinen çalışmalar	62	24
Kaynak eserlerde Selçuklular konulu çalışmalar	8	5
Toplam	672	191

Selçuklu sanatı konusunda; niş, bezeme, motif, figür, yazı, nakış, tezyinat, çini seramik vd. hususlarda toplam 178 lisansüstü tez hazırlanmıştır. İkinci sırada sosyal hayatı esas alan tezler çalışılmıştır. Sosyal hayatın içinde yer alan vakıflar, evlilikler, kölelik, gayr-i müslimlerle ilişkiler, isyanlar, suçlar-cezalar, adalet uygulamaları vd. konularda toplam 122 lisansüstü tez yapılmıştır. Üçüncü sırada Selçuklu siyasî-ıdarî hayatını konu edinen tezler hazırlanmıştır. Çeşitli devletlerle ilişkiler, kuruluş-yıkılış dönemleri ve saltanat mücadeleleri, politik karar ve uygulamalar vd. konularda toplam 101 lisansüstü tez çalışılmıştır. En az tez çalışması, Selçuklu kaynaklarının Türkçeye çevirisinde olmuştur.

2. Bulgular / Değerlendirmeler

Selçuklular ile alakalı hazırlanmış tezler içinde kısa bir zaman dilimini konu edinen tezler olduğu gibi konusu “genel” olarak tanımlanabilecek tezler de görülmektedir. Selçuklu vezirlerinin veya önde gelen devlet adamlarının ya da tasavvuf erbabının konu edinildiği tezlerin¹³ her birinin müstakil olarak çalışılmasına imkân verecek kadar belge ve bilgi varken, ayrı ayrı çalışılmayıp / çalıştırılmayıp hepsini bir arada konu edinen tezler ile muhtemelen genel bir bakış açısı ortaya konulmak istenilmiş olabilir. Ancak bu tarz pek çok şahıs ya da olayı konu edinen tezlerde alt başlıklar yeterince işlenilememektedir. Bilgileri bir araya toplamak amacıyla hazırlanan, konusu çok geniş olan, kapsam ve sınırlılıkları olmayan çalışmalar tez özelliğini kaybetme riski taşımaktadır. Konunun genişliği sebebiyle detaylı olamayan bu çeşit tezler, yorum ve değerlendirmeler de yoksa derleme özelliği arz eden nakillerden ibaret bir çalışma haline dönüşmektedir ki bu durum da tezin hazırlanış mantığına uygun değildir.

Selçuklu tarihinin bazı konularında hazırlanan lisansüstü tezler sayısal olarak epeyce bir yekûn oluşturmaktadır. Mesela Selçuklu ve Abbasi devletleri arasındaki ilişkiler konusunda 1990, 1991, 1993, 1998, 2010, 2013, 2017, 2018 ve 2022’de yüksek lisans ve 1996, 1997 ve 2013 yıllarında doktora tezleri hazırlanmıştır. Bu tezlerin¹⁴ bazılarında farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında

¹³ Örneğin; *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri, Türkiye Selçuklu Devlet Adamları (1075-1308); Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri; Türkiye Selçukluları’nda Mutasavvıflar (1075-1308); Selçuklu Vezirleri (Dusturu’l-Vüzera’ya Göre); Büyük Selçuklu Devleti Emir ve Komutanları*. Başlıkları verilen bu tezler ve künyeleri hakkında geniş bilgi için bakınız: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.

¹⁴ *Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu İslâm Dünyası İlişkileri; Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu Abbasi İlişkileri; Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu Abbasi İlişkileri; Büyük Selçukluların Yıkılış Döneminde Selçuklu Hilafet İlişkileri; Selçuklu Sultanı Sencer’in Din Siyaseti (Abbasi Halifeliği ve İslâmlerle İlişkileri); Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler; Abbasi Halifeleri ile Selçuklu Sultanları Arasındaki İlişkiler; Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Münasebetleri; Büyük Selçuklu Devleti*

farklı yorum ve değerlendirmeler olmakla birlikte özellikle sonraki yıllarda hazırlanan bazı tezlerde içerik bakımından benzerlikler yanında metinde yorum ve değerlendirmelerin yok denilecek kadar az olmasından kaynaklı önemli bir sorun da dikkat çekmektedir.

Selçuklu Bizans ilişkileri ve etkileşimi konusunda 2007, 2020 ve 2021 yıllarında hazırlanan doktora tezleri dışında 1994, 1998, 2001, 2007, 2008, 2014 ve 2019 yıllarında hazırlanan yüksek lisans tezlerinde de benzer durum görülmektedir.¹⁵ Selçuklu İlhanlı (Moğol) ilişkilerini konu edinen 1995 yılında hazırlanan doktora tezinden sonra 1999 ve 2010, 2017 yıllarında hazırlanan yüksek lisans tezlerinde de benzerliklerle karşılaşmaktadır.¹⁶ Ayrıca İlhanlıların istibdadı döneminde Anadolu'daki gelişmeleri konu edinen 1999, 2001, 2014, 2018, 2019, 2020, 2021 ve 2022 yıllarında 9 yüksek lisans, 4 doktora olmak üzere toplam 13 tez hazırlanmıştır.¹⁷ Moğol istilası temalı bu tezlerde de Selçuklularla olan ilişkiler anlatılmıştır. Dolayısıyla Selçuklu İlhanlı (Moğol) ilişkilerini konu edinen tezler de sayısal olarak önemli bir yekûn oluşturmaktadır. Benzer durum Selçukluların Bâtıniler ve Bâtını düşünce ile mücadelesini¹⁸ ayrıca Selçuklu iktisadî hayatını, ticarî ve ekonomik politikalarını konu edinen tezlerde¹⁹ de görülmektedir. Bu tezlerden sonraki yıllarda hazırlananlar aynı bilgileri sunduğu için tekrar algısına neden olmaktadır.

zamanında Bağdat Halifeliği ile Siyasî Kültürel Dini İlişkiler; Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği İlişkileri ve Bu İki Hanedan Arasındaki Evlilikler; Selçuklu Abbasi Hilafeti İlişkilerinde Siyasî Evlilikler; Selçuklu ve Abbasi Hanedan Evliliklerindeki Çeyizlerin Siyasî ve Ekonomik Boyutu. Başlıkları verilen bu tezler ve künyeleri hakkında geniş bilgi için bakınız: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.

¹⁵ İznik-Bizans İmparatoru 3.Ioannes Dukas Vatatzes Devri (1222-1254) ve Türkiye Selçuklu Devleti ile İlişkiler; Anadolu Selçuklu-Bizans İlişkileri; Türkiye Selçukluları-Bizans Münasebetleri (1075-1116); Batı Anadolu'da Selçuklu Bizans Kültürel Etkileşimi; Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308); Anadolu Selçuklularının Batı Anadolu Politikası ve Bizansla Münasebetleri; Alime Gül, Selçuklu-Bizans Anlaşmalarının Değerlendirilmesi (1048-1211); Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Siyasî ve Askerî İlişkiler (1075-1220); Anadolu'da Selçuklu-Bizans Kültürel Etkileşiminin Sanata Yansımaları; Onikinci ve Onüçüncü Yüzyıllarda Anadolu'da Bizans-Selçuklu Kültürel İlişkileri ve Yerel (Yerleşik) Sanat. Başlıkları verilen bu tezler ve künyeleri hakkında geniş bilgi için bakınız: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.

¹⁶ Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308); Türkiye Selçuklu-Moğol Siyasî İlişkileri (XIII.yüzyıl); Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu Moğol İlişkileri; 1240-1256 Yılları Arasında Anadolu Selçuklu Moğol İlişkileri. Başlıkları verilen bu tezler ve künyeleri hakkında geniş bilgi için bakınız: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.

¹⁷ Moğol İstilasası Döneminde Anadolu; Anadolu'da Moğol İsyanları ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı; Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğollara Karşı İttifak Arayışları (1220-1277); İlhanlılar Döneminde Anadolu'da Yaşanan Askerî ve Siyasî Olaylar; Moğollar Döneminde Anadolu'da Yaşanan Türk İnsan Kaybı; İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-Tarih Adlı Eserinde Selçuklular ve Moğollar; Moğol İstilasası Sonrası Türkiye Selçuklu Devleti'nde Görülen Türkmen Kökenli İsyanları; Moğol Vali ve Noyanları (1206-1259 Yılları Arası); Necmeddin-i Kübra ve Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin Moğollarla Mücadelelerindeki Cihad Anlayışları; İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyasetleri; Moğol İstilasası ve Türkiye Selçuklu Devleti; Anadolu Selçuklu Çağı Mimarisinde Moğol İstilasası Sonrası Değişim Dönüşüm ve Süreklilik; Moğol İlhanlı Hâkimiyeti Altındaki Anadolu'da Çıkan İsyanlar (1243-1335). Başlıkları verilen bu tezler ve künyeleri hakkında geniş bilgi için bakınız: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.

¹⁸ Büyük Selçuklular Döneminde Bâtıniler ile yapılan Mücadeleler; Büyük Selçuklu Devleti'nin Bâtınilerle Siyasî, Askerî, Kültürel Mücadeleleri; Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Batını Hareketi: Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizari İsmailileri; Selçuklu İran'ında Batını /Ezoterik Bir Yapılanma: Alamut Nizari İsmaili Örgütünün Teşekkülü (464-518/1072-1124); Hamdullah el-Müstevfi'nin Tarih-i Güzide Adlı Eserine Göre Selçuklular Zamanında Bâtınilik; Selçuklular Çağında Bâtınilik: Karmatiler Örneği. Başlıkları verilen bu tezler ve künyeleri hakkında geniş bilgi için bakınız: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.

¹⁹ Anadolu Selçuklularında Ticari Hayat; 12 ve 13.yüzyıllarda Anadolu Selçuklu Devleti'nde Ticaret Hayatı; Türkiye Selçuklularında Ticari Hayat (1220-1277); Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu'da Ticaret ve Ticaret Yolları; Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları; Selçuklularda İktisadi Hayat; Türkiye Selçuklularında İktisadi Yapı (1155-1243); Türkiye Selçuklu Devleti'nin Uyguladığı Ekonomik Politikalar.

Selçuklu askerî faaliyetleri ile ilgili olarak; Selçuklu ordusunun savaş stratejisini ve sanatını konu edinen tezler hazırlanmıştır.²⁰ Ancak doktora tezinden sonra yüksek lisans tezi olarak aynı konunun hazırlanmış olması nasıl değerlendirilmelidir? Doktora tezinde ne eksik kalmıştır ki yüksek lisans tezine gerek duyulmuştur? İlgili tezde bu hususun açık açık belirtilmemiş olması, bir eksiklikten veya sorundan kaynaklanmaksızın çalışıldığı, aynı zamanda var olan bilgilerin tekrarlandığı kanaatine neden olmaktadır.

Selçuklu devlet adamlarını konu edinen tezler içinde en çok Sahib Ata Fahreddin Ali çalışılmıştır. Türkiye Selçukluları devrinin önemli devlet adamlarından biri olan ve unvanı bir beyliğe ad olarak verilen Sahib Ata Fahreddin Ali'yi konu edinen, mimari ve sanat tarihi alanındaki tezler dışında, tarih alanında 1994'de ve 2005'de yüksek lisans, 2005'te doktora, 2019'da ve 2020'de tekrar yüksek lisans olmak üzere toplam 5 tez hazırlanmıştır.²¹ Doktora tezinden sonra 2 yüksek lisans tezi yapılmış olmasının sebebi olarak ilgili tezlerde bir bilgi yoktur. Doktora tezinde olmayan, eksik kalan veya unutulmuş nedir? Sorusunun cevabı, izahı ve açıklaması yoktur. Doktora tezinin olduğu bir konuda yüksek lisans tezi yapılmış olması, o konu ile ilgili mevcut çalışmalarını bilmemekten kaynaklanan bir durum olsa gerektir.

Öğrencinin tez konusu ile ilgili detaylı araştırma yapmaması sebebiyle bilmemesi, görmemesi veya görmez gelmesi belki bir nebze anlaşılabilir ama danışmanın yapılmış olan lisansüstü tezlerden habersiz olması, konu ile ilgili literatüre ve çalışmalara uzak kalması önemli bir sorundur. Akademisyenin her zaman kendini geliştirmek gibi bir sorumluluğu vardır. Alanı ile ilgili akademideki gelişmelerden haberi olmayan akademisyenin öğrencilerine faydalı olması ve katkıda bulunması da beklentinin çok altında kalmaktadır.

Birbirini tekrar eden önemli sayıda tez bulunmaktadır. Aynı konuda veya benzer başlıkla yapılan bütün tezlerde kaynaklara dayalı bilgide farklılık olmasa bile bakış açısı ve değerlendirmelerde farklılıklar olması yani bir özgünlük söz konusu olmalıdır. Öğretim üyelerinin aynı veya benzer konularda tekrar tez konusu vermesi neticesinde özgünlük sorunu ortaya çıkmaktadır.²² Lisansüstü tezlerde aynı konunun tekrar tekrar defalarca çalışılması çok önemli bir problem olarak önümüzde durmaktadır. Aslında tekrar probleminin ortadan kaldırılmasına yönelik YÖK nezdinde bazı kararlar alınmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu hususta bir bilgi ağı oluşturulmuş, hazırlanmakta olan tez başlıkları hakkında bilgi edinilmesi sağlanmıştır. Ancak sunulan bu verilerden öğrencinin haberinin olmaması, danışmanın ilgisizliği, denetim kontrol mekanizmasının aktif işletilememesi gibi sebeplerle tez konularında tekrarlar devam etmektedir. Bu durum çözüme kavuşturulması gereken önemli sorunlardan biri olarak dikkat çekmektedir.

Elbette içinde bilgi eksiklikleri, hatalar veya yanlış değerlendirmeler olan ya da olduğu düşünülen çalışılmış bir tez konusunun yeniden çalışılması mümkündür. Hatta daha önce çalışılmış bir konunun yeni bir metot veya bakış açısı ya da ortaya çıkan yeni bilgi ve belgeler ışığında yeniden çalışılması da gereklidir ve bu tekrar olarak değerlendirilmemelidir. Ancak bu hususlar söz konusu

²⁰ *Selçuklular Devrinde Askerî Teşkilat; Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı (XI-XIV.yüzyıl); Selçuklu Hükümdarlarının Başkomutanlık Özellikleri; Türkiye Selçukluları'nda Ordu; Türkiye Selçuklularında Ordu; Selçuklu Devri Savaşlarında Strateji ve Taktik; Selçuklu Devri Savaşlarında Sürpriz Baskın Korku ve Panik; Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Seferler ve Sefer Güzergahları.* Başlıkları verilen bu tezler ve künyeleri hakkında geniş bilgi için bakınız: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>.

²¹ *Sahib Ata Fahreddin Ali ile Oğulları; Selçuklu Veziri Fahreddin Ali (Sahib Ata); Sahib Ata Fahreddin Ali ve Sahib Ata Oğulları; Türkiye Selçuklu Devleti Vezirlerinden Sahib Ata Fahreddin Ali (Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri); Anadolu Selçuklu Devleti Adanı Sahip Ata Fahreddin Ali.*

²² Kesik, "Selçuklular Tarihi Alanında Yapılan Tezlerde Yaşanan Kalite ve Özgünlük Sorunu", 103.

değilse ortaya çıkan tezler, aynı bilgileri defalarca yazmak ve tekrarlar yapmaktan öte bir anlam ifade etmemektedir.

Bir tez konusunun farklı ana bilim /sanat dallarında çalışılması tekrar olarak görülmemeli, farklı disiplinlerin konuya farklı yaklaşımı olarak değerlendirilmelidir. Tarih ana bilim dalında çalışılmış olan bir konunun, başka bilim dallarında çalışılması doğaldır, hatta faydalıdır. Sadece kapsam ve sınırların iyi belirlenmesi zarureti olmaktadır. Örneğin Nizamülmülk'ün eserinin bir tarihçi tarafından incelenmiş olması, bir kamu yönetimi ve siyaset bilimci tarafından ele alınmasına engel değildir. Hatta ilmî gelişme için gereklidir. Aynı konuyu bir araştırmacının tarih perspektifinden diğerinin kamu yönetimi perspektifinden incelemesi bilime katkıdır. Ancak sınırlar karışmamalı, karıştırılmamalı, biri diğerinin alanına girmemelidir.

Tez başlığı veya konusu tekrar gibi görünen ancak tekrar olmayan tezler de vardır. Özellikle YÖK tez veri merkezi hizmete girmeden önce hazırlanmış olan tezler için tekrardan bahsetmek doğru bir yaklaşım olmasa gerekir. Bilgisayar ve internetin, haberleşme ve iletişimin kolay olmadığı zamanlarda özellikle de 2000 yılı öncesi hazırlanan tezlerde tekrarlar olduğu düşünülmemelidir. Günümüzdeki imkânların olmadığı o zaman diliminde araştırmacıların birbirlerinden habersiz farklı şehirlerde benzer konularda tezler çalışmış olmaları doğaldır. Ancak 2010 yılı sonrası yapılan tezler için aynı şeyleri söylemek mümkün görünmemektedir.

Özellikle 2014 yılı sonrası Selçuklularla ilgili lisansüstü tezlerin sayısında ciddi bir artış vardır. Çünkü tarih, kimlik edinmeyi sağlamanın yanında kanıtı değerlendirme yeteneği, ayrıca çatışan yorumları değerlendirme becerisi kazandırdığı gibi, geçmişteki değişim örneklerini değerlendirme tecrübesi de kazandırmaktadır. Olgular ve olayları anlamada çağımız ve yaşamlarımız için yakın bir arka plan sağlamaktadır.²³ Türklerin Müslüman oluşu, Anadolu coğrafyasına gelişleri, mücadeleleri kadar yaşamları ve kültürleri de ilgi çekmekte, bu durum Selçuklu tarihine de yansımaktadır. Tarihi olay ve olguları öğrenmek ve anlamak aslında bugünü anlamlandırmaktır. Çünkü tarih; değişimi, gelişimi ve içinde yaşanılan toplumu anlamayı sağlamaktadır. Bütün bu kazanımlar tarihe yönelmeye neden olmakta, bu bağlamda Türk tarihinin önemli bir dönemi olarak Selçuklular da araştırılmaktadır.

Farklı coğrafyalarda farklı isimlerle yaklaşık üç asır hüküm süren, icraatları ve kurumlarıyla bir medeniyet ortaya çıkaran ve kendinden sonraki devletleri de etkileyen Selçukluların ilgi görmesi, merak edilmesi ve araştırılması olağandır ve olması gereklidir. Selçuklularla ilgili lisansüstü tezlerdeki sayısal artış bu bağlamda değerlendirilmelidir. Ayrıca ulaşılan yeni kaynakların etkisi, sosyal ve siyasî hadiseler, yaşanılan coğrafya ile kurulan bağ da sayısal artışta göz ardı edilmemesi gereken etkenlerdendir. Bütün bunlara ek olarak son zamanlarda artan tarihi film ve dizilerin de etkisinin olduğu düşünülebilir. “Muhteşem Yüzyıl”, “Fetih 1453”, “Fatih”, “Çanakkale 1915”, “Çanakkale Yolun Sonu”, “Eve Dönüş: Sarıkamış 1915” gibi filmlerden başka, Türkiye Selçuklu tarihinin son dönemlerini ve Osmanlı kuruluşunu konu edinen 2014 yapımı “Diriliş Ertuğrul” dizisi dikkatleri Osmanlı kuruluşu kadar Selçuklular üzerine de çekmiştir. Yeni tarihi bilgi ve belgelerin verdiği heyecanın, görsel medyada yer alan pek çok hususun, duygu ve düşünceler kadar yönelişleri de etkilediği bilinmektedir. Bu durum da Selçuklu konulu lisansüstü tezlerin 2015 ile 2020 yıllarında artış göstermesindeki etkenlerden biri olarak düşünülebilir. Çünkü tarihi film ve dizilerde geçen konular da zaman zaman merak saikiyle araştırılmakta, tez şeklinde akademik yansımaları da söz konusu olabilmektedir.

²³ Peter N. Stearns, “Neden Tarih Öğreniyoruz? (Why Study History?)”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkçe terc. Erkan Dinç, (2009) 2/1, 119-125.

Selçuklularla alakalı lisansüstü tezlerde nadir olarak çok az sayıda tezin ana bilim dalı ile ilgisinin olmadığı görülmektedir. Örneğin; “Selçuklu Dönemi Taçkapıları Motifleri ve Grafik Yorumu”²⁴ başlıklı yüksek lisans tezi, İşletme ana bilim dalında hazırlanmıştır. Tez başlığının ve içeriğinin İşletme alanı ile hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Belki “sanat yönetimi” veya “sanat işletmeciliği” bilimi çerçevesinde kaleme alınmış olabilir diye düşünülse bile tez başlığı böyle algılaya ve anlama müsaade etmediği gibi, tezin içeriği de bu düşünceyi desteklememektedir. Disiplinlerarası bir çalışma olabilme ihtimali de söz konusu değildir. Sanat tarihi veya sanat tasarımı ya da Türk İslam sanatları ana bilim / sanat dalında hazırlanmış olması beklenen tezin İşletme ana bilim dalında “Selçuklu Dönemi Taçkapıları Motifleri ve Grafik Yorumu” başlığıyla hazırlanmış olması akademik teamüllere uygun değildir. İşletme ana bilim dalında hazırlanan bir tezin; lojistik, muhasebe, ekonomi, sermaye, pazarlama, üretim, tüketim ve girişim gibi konularda olması beklenilir. Ancak adı geçen tezin işletme konularıyla hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Yazarı tarafından tezin konusu; Selçuklu dönemi motif, bezeme ve süslemelerin evrensel dili; tezin kapsamı da Selçuklu dinî mimari elemanlarının taçkapılarda kullanılan bezemeleri ve günümüz örnek kullanımı olarak ifade edilmiştir. Tez hazırlanırken birinci aşamada bezemeler, kavramsal karşılıkları, dini yapılar ve taçkapı ilişkisi; ikinci aşamada da taçkapı bezeme sisteminin temel prensipleri incelenmiştir. Başlığı da içeriği de İşletme alanıyla ilgili olmayan Selçuklu konulu tezde akademik yanıtma durumu söz konusu olmaktadır.

Selçuklu konulu lisansüstü tezlerde karşılaşılan sorunlardan biri de, yabancı dildeki bir eserin Türkçeye çevrilmesidir.²⁵ Tenkit, mukayese veya değerlendirme içermeyen çeviri, tez çalışması olarak düşünülmemelidir. Çünkü tercüme ile bilgiler bir dilden başka bir dile aktarılmış olmaktadır. Aynen çevirilerde yeni bir bilgi, yaklaşım ve yorum ortaya konulmuş olmadığı için orijinallik de söz konusu olamamaktadır.²⁶ Çeviride yapılan dilden dile aktarma olduğu için hazırlayana dil yeteneğini geliştirmekten başka ciddi bir kazanım sağlamamaktadır. Tercüme edilen eser özgündür ama çeviri özgün bir eser değildir. Hâlbuki tez özgün olmalıdır. Bu sebeple yaşayan dillerden birinde yazılmış bir eserin aynen çevirisi, yüksek lisans tezi olarak bile düşünülmemelidir. Bir doktora tezinde olması gereken detaylı sentez ve geniş perspektifli yorum ile özgün bir eser ortaya konulması çeviri eser ile mümkün olmamaktadır. Araştırmacı adaylarının yaşayan Batı ya da Doğu dillerinden en az birini bilmesi bir zarurettir. Dolayısıyla çeviri ile alana katkı sağlanmış, bilim dünyasına özgün bir eser kazandırılmış olmamaktadır. Bu sebeple lisansüstü tezlerde bir eserin çevirisi eğer tahkikli ve mukayeseli yapılamayacaksa konu olarak çalışılmamalı / çalıştırılmamalıdır.

Selçuklularla alakalı lisansüstü tezlerde karşılaşılan sorunlardan biri de, Türkçeye çevirisi yapılmış Türk alfabesiyle yazılı Türkçe bir eserin içinden bir konunun çalışılması / çalıştırılmasıdır. Her zaman her yerde bulunabilen Türkçe bir eseri temin etmekte, hiç kimse hiçbir zaman zorlanmamaktadır. Hal böyle olunca Türkçe bir kitabın farklı sayfalarında bulunan bilgileri bir araya getirmek, derleme özelliği bile arz etmeyen bir yazı kaleme almaktan öte bir anlam ifade etmemektedir. Bu çeşit tezler²⁷ mukayese, tahlil, yorum ve değerlendirmeler içermiyorsa, bilim dünyasına katkı sunmadığı gibi özgünlük bakımından da sorunludur. Araştırma inceleme konusu

²⁴ Sevil Çörekçi, *Selçuklu Dönemi Taçkapıları Motifleri ve Grafik Yorumu* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005).

²⁵ Hasan-ı Yezdi'nin Câmîu't-Tevârih-i Hasenî isimli eserinin Selçuklular kısmı (Giriş - Farsça Metin - Türkçe tercüme).

²⁶ Kesik, “Selçuklular Tarihi Alanında Yapılan Tezlerde Yaşanan Kalite ve Özgünlük Sorunu”, 104.

²⁷ Örnek; *İbnü'l-Esir'in (1160-1232) el-Kamil fi't-Tarih Adlı Eserine Göre Haçlı Seferleri; İbnü'l-Esir'e Göre Kutalmışoğullarının Anadolu'da Birliği Sağlama Yönünde Diğer Beyliklerle Mücadelesi (1071-1192); İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-Tarih Adlı eserine göre Kürtler ve yaşadıkları bölgeler; İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-Tarih adlı eserinde Selçuklular ve Moğollar* başlıklı tezler.

yapılan eseri eline alan herkes, tez konusu olan bilgilere rahatlıkla ulaşabilme imkânına sahip ise bu tez, ne derlemedir ne de tezde olması gereken özelliklere sahiptir. Bu sebeple tahkik, mukayese, tahlil, yorum ve değerlendirme yapılmamış tezler ilmî olarak sorunludur.

Selçuklu konulu tezlerde karşılaşılan sorunlardan biri de, giriş bölümünde tezin çerçevesinin, kapsamının, sınırlılıklarının ve daha önce yapılmış çalışmaların olup olmadığının ifade edilmemesidir.²⁸ İlke olarak giriş kısmında verilmesi gereken bu bilgiler bazı tezlerde ihmal edilmekte, tez konusuyla ilgili yapılmış çalışmalara değinilmemesinin bilgi eksikliğine sebep olacağı düşünülmektedir. Bu sorun ile bağlantılı başka bir sorun da tezlerdeki bölümlendirme sorunudur. Bazı tezlerde konu birinci bölüm ile başlaması gerekirken başlamamakta, konuya ikinci veya üçüncü bölümde başlanmaktadır.²⁹ Asıl konuya dâhil olmayan, asıl konuya hazırlık ve altyapı olarak girişte verilmesi gereken bilgiler bölüm yapılmaktadır. Bu durumda üç bölüm halinde sunulan tez hakikatte iki bölüm olmaktadır. Girişte olması gereken bilgiler bölümde verilerek iç tutarlılık ihmal edilmektedir. Bunlara ek olarak bazı tezlerde konuyla doğrudan ilgisi olmayan hususların veya “malûmun ilâmî” olan bilgilerin verilmesi³⁰ de, sıkıcılık ve sayfa çokluğu dışında bir anlam taşımamaktadır.

Selçuklularla ilgili lisansüstü tezlerde karşımıza çıkan diğer bir sorun da alana uzak akademisyenlerin tez danışmanlığı yapmasıdır. Bu durum tezlerdeki akademik kaliteyi olumsuz etkilemektedir. Öğretim üyesinin kendi alanı dışında kalan konularda gelişmeleri yakından takip etmesi, kaynaklara ve yapılmış çalışmalara hâkim olması nadir olarak mümkün olabilmektedir. Danışmanın kendi iş yoğunluğu içinde alanı dışında kalan konularda dünyadaki ilmî gelişmeleri yakından takip edebilmesi çok zordur. Bu sebeple tez danışmanının alanın içinde olması gerekmektedir. Eğer söz konusu doktora tezi olursa bu durum kesinlikle dikkate alınması gereken bir husustur. Tarih ana bilim dalında uzmanlık alanı Orta Çağ olmayıp, Eski Çağ veya Yakın Çağ ya da Türkiye Cumhuriyeti olan bir öğretim üyesinin Selçuklu konulu bir doktora tezine danışmanlık yapması tezin akademik niteliğine olumsuz etki etmektedir.

Selçuklu konulu tezler için söz konusu olmakla birlikte genel bir problem olarak karşımıza çıkan diğer bir husus, danışman ile öğrenci arasındaki iletişimsizlik sorunudur. Danışman ile öğrencinin iletişimin açık olması ve düzenli görüşmeleri tez ile ilgili pek çok sorunun daha ortaya çıkmadan çözüme kavuşmasını sağlama noktasında önemlidir. Tez çalışmasının daha az hatalı ve sorunsuz olabilmesi için öğrencinin danışmanı ile düzenli olarak görüşmesi gerekmektedir. Çünkü süreç içinde gündeme gelmeyen sorun ve hataların telafisi zaman ve emek kaybına neden olmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Makalede Selçuklularla ilgili 03.06.2023 tarihinden önce hazırlanmış yüksek lisans, doktora ve sanatta yeterlik tezleri dikkate alınmış, incelenmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. 1943-2023 yıllarını içine alan 80 yıllık zaman diliminde Selçukluları konu edinen 672 yüksek lisans, 191 doktora ve sanatta yeterlik olmak üzere toplam 863 lisansüstü tez hazırlandığı tespit edilmiştir. Selçuklu

²⁸ Örnek; *Selçuklu Devlet Adamlarından Celalettin Karatay'ın Türk Eğitim Sistemine Katkıları ve Eserleri; Selçuklu Devlet Yapısı İçinde Güvenlik; Harezşahlar Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti ile olan ilişkileri* başlıklı tezler.

²⁹ Örnek; *Tarihi Süreç İçerisinde Anadolu Selçuklu Devleti'nde Kölelik Kurumu; Türkiye Selçukluları döneminde Kırım'da Selçuklu yönetimi, "Türkiye Selçuklu ve Beylikler Devrinde Kitap Kültürü ve İthâf Geleneği" ve "Menâkıb-ı'l-Ârifîn ve Menâkıb-ı Hüncâr Hacı Bektâş-ı Velî'ye Göre XIII. Yüzyıl Anadolusunda Toplum Yapısı ve Hayatı"* başlıklı tezler.

³⁰ Örnek; *"Hz. Mevlânâ, Ahi Evran ve Şeyh Sadreddin-i Konevi'nin Konya Halkının Eğitimindeki Rolü", "Şerefeddin Hatiroğlu ve Moğollara Karşı İsyanı" ve "Türkiye Selçuklularında Mutasavvıflar (1075-1308)"* başlıklı tezler

konulu bu lisansüstü tezlerin önemli bir kısmının danışmanlığı, tarih ana bilim dalı öğretim üyelerince yürütülmüşse de, sanat tarihi ve mimari başta olmak üzere diğer pek çok ana bilim dallarında çalışan öğretim üyelerinin de tez danışmanlığı yapmış olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye’de Selçuklularla ilgili ilk lisansüstü tez 1943 yılında hazırlanmıştır. Bu tarihten sonra siyasî, sosyal ve ekonomik gelişmelerle bağlantılı olarak çalışmalar azalmıştır. 2010 yılından sonra Selçuklular ile ilgili lisansüstü tezlerin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Tezler, konu olarak en çok Selçuklu sanatı, en az da Selçuklu kaynak eserlerinin çevirisi üzerine hazırlanmıştır. Selçuklularla ilgili 42 farklı ana bilim dalında lisansüstü tez çalışılmıştır. Her ana bilim dalının kendi alanı ile ilgili Selçuklularda bir şey bulması, Selçuklu tarihi ve medeniyetinin ne kadar büyük olduğunun da önemli bir göstergesidir.

Selçuklu konulu lisansüstü tezler sayısal olarak en çok tarih, sonra sanat tarihi, daha sonra da İslâm tarihi ve sanatları ana bilim dallarında yapılmıştır. Selçuklu devletleri içinde en çok Türkiye Selçukluları daha sonra da Büyük Selçuklular konusunda tez hazırlanmıştır. En az tez Suriye Selçukluları ile ilgili çalışılmıştır.

Selçuklularla ilgili bazı lisansüstü tezler, çok iyi hazırlanmış ve özgün değere sahip iken, bazı lisansüstü tezler ise öncekilerden farklı bilgi, bakış açısı, yorum ve değerlendirmeler ortaya koyamamış olmaları sebebiyle tekrar olarak ifade edilebilecek bir özellik arz etmektedir. Konularda tekrarlar olmaması için aynı konular farklı kişiler tarafından farklı yorum ve değerlendirmeler içermeksizin çalışılmamalıdır. Zaman ve emek harcanılarak yapılan ancak orijinalliği olmayan tezler ilmî değer taşımamaktadır. Hâlbuki tezler, ilim âlemine katkı ve insanlığa hizmet bilinciyle hazırlanan çalışmalar olmalıdır. Danışman da öğrenci de, maddî ve manevî sorumluluklarının bilinciyle hareket etmeli, tekrar olacak çalışmalar düşünmemelidir. Tekrarları önlemenin çaresi danışman öğretim üyelerinin hazırlanan tezleri takip etmeleri ve öğrencilerini özgün konulara yönlendirmeleridir. Tekrar sorunu danışman kaynaklıdır, çözümü de danışmanların dikkat ve hassasiyeti ile mümkündür. Benzer konularda yığılma olmaması ve tekrarların önlenmesi noktasında en önemli görev ve sorumluluk danışmana düşmektedir. Bu husus ülkemiz insan kaynaklarının heba edilmeden daha etkin ve verimli kullanılabilmesi, maddî ve manevî kazanımlar için gereklilik olmaktan öte millî bir sorumluluktur. Tez çalışmaları bu şuur ve bilinçle yapılmalıdır.

Tezlerde tekrarları önlemek için yüksek lisans ders döneminde “Türkiye’de ve dünyada bilim dalı ile ilgili çalışmalar” veya “ana bilim / sanat dalındaki akademik gelişmeler” başlıklı zorunlu bir ders ihdas edilmelidir. Bu durum bilimsel gelişmelere duyarsızlığı ortadan kaldıracak, alan ile ilgili ulusal ve uluslararası çalışmaların öğrenilmesini sağlayacaktır.

Selçuklularla ilgili lisansüstü tezlerde akademik kalitenin artması ve özgün tezler hazırlanabilmesi için danışman öğretim üyeleri Orta Çağ tarihi alanından olmalıdır. Öğretim üyesinin kendi alanı dışında kalan konularda gelişmeleri yakından takip etmesi, kaynaklara ve yapılmış çalışmalara hâkim olması nadir olarak mümkün olabilmektedir. Bu sebeple eğer ilgili üniversitede alan uzmanı yoksa başka bir üniversiteden alan uzmanı öğretim üyesinin danışmanlığına müracaat edilmelidir. Aksi halde etik değerler ihmal edilmekte, akademik gelişim sekteye uğramakta, ilmî gelişmelerden uzaklaşmakta ve dünyadaki diğer bilim insanları ile rekabet edebilecek yetenekler yetişmesi mümkün olmamaktadır. Bu konuda enstitüler de yetkilerini kullanmalı, özellikle doktora tez danışmanlığı için, öğrencinin çalışılacağı konunun danışmanın alanı içinde olduğuna dair ana bilim dalı kurul kararı istemelidir. Dünyadaki ilmî çalışmalar içinde yer alabilmek, etkili ve söz sahibi olabilmek özgün çalışmalarla mümkün olabilmektedir.

Selçuklu konulu lisansüstü tezlerde kalitenin artması için yabancı dildeki bir eserin Türkçeye çevirisi tez konusu olarak verilmemelidir. Bir dilden başka bir dile aynen çeviri, orijinallik içermeyeceği için tez çalışması olarak düşünülmemelidir. Çünkü tercüme edilen eser özgün olmakla birlikte çeviri özgün değildir, çeviri ile bilim dünyasına katkı sağlanmış olmamaktadır. Bu sebeple lisansüstü tezlerde bir eserin çevirisi eğer tahkikli veya mukayeseli olarak gerçekleştirilmeyecekse konu olarak çalışılmamalı / çalıştırılmamalıdır.

Selçuklularla ilgili lisansüstü tez olarak Türkçe bir eserin içinden bir konu da çalışılmamalı / çalıştırılmamalıdır. Türkçe bir kitabın farklı sayfalarında bulunan bilgileri mukayese, tahlil, değerlendirme ve yorum yapmadan bir araya getirmek, derleme özelliği bile arz etmeyen bir yazı kaleme almaktan öte bir anlam ifade etmemektedir. Türkçe bir kitabın farklı sayfalarından toplanıp bir araya getirilen ancak tahlil, yorum ve değerlendirmeler içermeyen tezler, özgün olmamakta ve bilim dünyasına katkı sunmamaktadır.

Selçuklu konulu lisansüstü tezlerde giriş bölümünde olması gereken ancak ihmal edilen bir husus olarak; tezin çerçevesinin, kapsamının, sınırlılıklarının ve daha önce yapılmış benzer çalışmaların olup olmadığı ortaya konulmalıdır. Bu bilgiler ilke olarak giriş kısmında verilmeli ve iç tutarlılık ihmal edilmemelidir. Ayrıca tezlerdeki bölümlendirme yapılırken asıl konu ikinci veya üçüncü bölümde başlamamalıdır. Tez başlığı ile ilgisi ön bilgi olan, asıl konuya dâhil olmayan bilgiler girişte verilmelidir.

Selçuklular ile ilgili tezler için söz konusu olmakla birlikte genel bir problem olarak karşımıza çıkan diğer bir husus, danışman ile öğrenci arasındaki iletişimsizlik sorunudur. Danışman ile öğrencinin iletişimin açık olması ve düzenli görüşmeleri tez ile ilgili pek çok sorunun daha ortaya çıkmadan çözüme kavuşması için önemlidir. Tez çalışmasının daha az hatalı ve sorunsuz olabilmesi için öğrencinin danışmanı ile düzenli olarak görüşmesi çok önemlidir. Çünkü süreç içinde gündeme gelmeyen sorun ve hataların telafisi zaman ve emek kaybına neden olmaktadır. Bunlardan başka danışman tarafından konu verilirken, öğrencilerin yeterli alan bilgisine sahip olup olmadığı, yeteneği, imkânları, konunun zorluğu-kolaylığı, kapsam ve sınırlılıklarının olup-olmaması, kaynaklara ulaşım imkânı vd. pek çok hususun dikkate alınması ve hazırlanması mümkün konulara yönlendirilmesi gerekmektedir. Bu yapılırken tamamen ilmî değer ve bilim âlemine katkı düşünülmemelidir. Mümkün olduğunca tez konusu olarak spesifik olmayan konulardan uzak durulmalı, dar bir alanı geniş bir literatür ile ortaya koyacak tez konuları tercih edilmelidir.

Selçuklularla ilgili yeni akademik çalışmalara ihtiyaç vardır. Daha önce hazırlanmış özgün eserler örnek gösterilerek, adaylara üzerinde çalışılmamış farklı araştırma konuları düşündürülmeli, alana ve bilim âlemine katkı yapacak tez üretilmesi teşvik edilmelidir. Tez danışmanlarının öğrencilerine hem kavram ve terim bilgisini arttıracak, hem de tahlil-tenkit ve metot olarak katkı sağlayacak örnek çalışmalar okutturması da hazırlanacak teze altyapı ve örneklik oluşturması bakımından önemlidir.

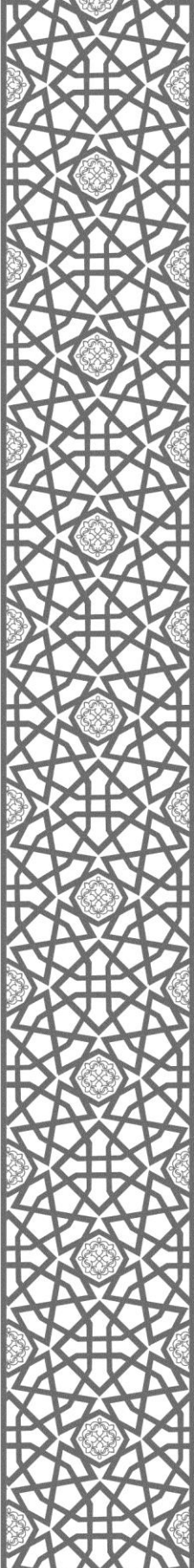
Selçuklularla ilgili bölge ve şehir tarihleri alanında bazı çalışmalar yapılmış olmakla birlikte yeni mikro tarih çalışmaları da teşvik edilmelidir. Tez çalışması öncesi adaylara, araştırma metotlarını bilme, kavram ve terimleri doğru kullanma, klasik kaynaklardan ve elektronik bilgi kaynaklarından istifade edebilme, güncel araştırmaları görme, bilgiler arasında mukayese yapabilme ve yorumlayabilme yeteneği kazandırılmalıdır. Usulünce özveriyle yapılan her çalışma ülkemizin geleceğine yapılan önemli bir yatırımdır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Çörekçi, Sevil. *Selçuklu Dönemi Taçkapıları Motifleri ve Grafik Yorumu*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Gök, Tolga - Sılay, İlhan. "Lisansüstü Eğitimde Yüksek Lisans ve Doktora Programına Giriş Koşullarının İrdelenmesi Üzerine Bir Çalışma", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17/1 (2005), 137-140.
- Güzeldal, Murat. *Türkiye'de Selçuklu Tarihi Üzerine Yapılan Tezler ve Değerlendirmeleri (1990-2012)*. Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Hizmetli, Mustafa. "Türkiye'de Tarihçilik Konusunda Hazırlanmış Lisansüstü Tezler için Bir Bibliyografya Denemesi", *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, December, 2 / 2 (2016), 383-408.
- Karaman, Sedat - Bakırcı, Fehim. "Türkiye'de Lisansüstü Eğitim: Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5 / 2 (2010), 94-114.
- Kaya, Selim. "Selçuklu Tarih Yazımında Metodoloji ve Terminoloji Problematiği Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, ed. M. A. Hacıgökmen vd. 135-147. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Kesik, Muharrem. "Selçuklular Tarihi Alanında Yapılan Tezlerde Yaşanan Kalite ve Özgünlük Sorunu", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, ed. M. A. Hacıgökmen vd. 101-109. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Öztürk Zayımoğlu, Filiz. - Sıgnaktekin, Cenap. "Türkiye'de Sosyal Bilgiler Eğitimi Alanında Hazırlanan Tarih Konulu Lisansüstü Tezlerdeki Eğilimler: Bir Meta-Sentez Çalışması", *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 5 / 1 (2021), 152-176.
- Piyadeoğlu, Cihan. "Türkiye'de Selçuklu Tarihi Araştırmaları", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, ed. M. A. Hacıgökmen vd. 111-133. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Stearns, Peter N. "Neden Tarih Öğreniyoruz? (Why Study History?)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkçe terc. Çeviren: Erkan Dinç, (2009) 2/1, 118-127.
- YÖK Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 20.04.2016, Sayısı: 29690.
- YÖK Ulusal Tez Merkezi <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

VEFEYÂT/OBITORY

Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşçı (1964-29.07.2023): Bir Dostun Ardından...

Cengiz TOMAR

Prof. Dr., IRCICA, İstanbul, Türkiye,
cengiztomar@hotmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Doksanlı yılların başında tanıdım Mustafa S. Küçükaşçı'yı. O, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İslam Tarihi alanında doktora yapıyordu. Ben, ise aynı üniversitesinin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde yüksek lisans yapmaktaydım. Tez danışmanı Prof. Dr. Mustafa Fayda benim de lisanstan hocamdı. O, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, ben ise Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarihi Eğitimi Bölümünde araştırma görevlisiydim. O zamanlar Arapça'mı ilerletmek için İlahiyat Fakültesi Hazırlık bölümünde derslere devam ederken elân İstanbul müftüsü olan Prof. Dr. Safi Arpağuş, ki o dönemde hem İlahiyat Fakültesi camisinin imamı hem de akademik çalışmalarına devam eden genç bir ilim adamıydı, İlahiyat kampüsünde bir odada kalmaktaydı. O oda, bizlerin bir nevi buluşma noktasıydı. Orada İlahiyat Fakültesinden genç akademisyenlerle dostluk kurmuştuk. Mustafa ağabeyle de bu ortamda tanışmıştık.

Daha sonra ben Arapça eğitimi için Ürdün'e gittim. İki yıl sonra üniversiteme döndüğümde bölümde İslam tarihi derslerine, o alanda hoca olmadığından, Osmanlı tarihçilerinin girmekte olduğunu müşahade ettim. Bu durumdan rahatsız olarak, müteveffa hocam Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e, Mustafa S. Küçükaşçı'nın bölümümüze öğretim görevlisi olarak alınması için tavassutta bulunarak onu hocamızla tanıştırdım.

Mustafa Sabri Küçükaşçı 1964 Konya doğumluydu. Konya'nın meşhur kanaat önderlerinden Hacıveyiszâde Mustafa Efendi'nin büyük torunuydu. Annesi ise yine Konya'nın büyük ailelerinden Atçekenler'dendi. Mustafa Konya İmam-Hatip mezunuydu ve aynı zamanda hafızdı. Hafızlığının Konya'nın meşhur kıraat hocalarından İsmail Ketenci hocada itmam etmişti. Ardından Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirmişti. Aile terbiyesi almış, müeddep ve tam bir beyefendi. Bir müddet Medine'de Arapça okumuştur. 1993'te Prof. Dr. Mustafa Fayda yönetiminde "Emeviler Döneminde Medine" adlı teziyle yüksek-lisans derecesi almıştı.

Müteveffa Coşkun Alptekin hocamız, büyük bir vatansever olup, asistan seçerken hem ilmi yöne hem de edebe, oturmaya kalkmaya çok dikkat ederdi. Hocamız Ortaçağ Anabilim dalında olduğundan asistanlarının Arapça bilmesini isterdi. Coşkun Hoca daha ilk tanışmadan itibaren Mustafa ağabey'i takdir ederek tarih eğitimi bölümüne öğretim görevlisi olarak alınmasını sağladı (1 Kasım 1996). Uzun müddet İkimiz aynı odayı paylaşıyorduk. Mustafa Küçükaşçı'nın göreve başlamasından çok geçmeden, Coşkun Hocamız da ölümcül bir hastalığa yakalanmıştı. Onu hastaneye genellikle ikimiz götürürdük. Coşkun Hocamız 6 Şubat 1998'de vefat ettiğinde ikimiz de bir anlamda yetim kalmıştık. Zira 28 Şubat kararlarının yakıcı etkisindeki o günlerde Coşkun Hocamız İmam-Hatip mezunu olan, ve o dönemde YÖK ile baskı altına alınmış üniversite yöneticilerinin ayrımcılık ve baskılarına maruz kalan, bizleri korur kollardı.

1997 yılından itibaren, Üniversitedeki görevlerimizin yanısıra, her ikimiz için de ikinci bir okul olan Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde (İSAM) İslam Tarihi ve Medeniyeti İlim Heyetinde “müellif-redaktör” olarak çalışmaya başladık. Üniversitede bir müddet, İSAM’da ise hocamız vefat edene kadar, aynı odada çalıştık.

Mustafa S. Küçükbaşçı 28 Temmuz 1999’da Prof. Dr. Mustafa Fayda yönetiminde hazırladığı “Cahiliyyeden Emeviler’e kadar Haremeyn” adlı teziyle doktor ünvanını almıştı. 2000 yılı Mayıs ayında YÖK’ün aldığı bir karar neticesinde hepimiz Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi bölümünden, benim de mezunu olduğum Fen-Edebiyat Fakültesi (Şu andaki adı ile İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi) Tarih Bölümüne kadrolarımızla birlikte aktarıldık. Ben doktora çalışmalarına devam ederken, o da bölümün Ortaçağ Tarihi Anabilim dalına yardımcı doçent olarak atandı. Mustafa S. Küçükbaşçı, bir yandan bölümde İslam Tarihi ve Medeniyeti derslerine girerken bir yandan da Ortaçağda şehir, Arap Kaynaklarında Türk İmajı ve Haremeyn tarihi üzerinde ilmi çalışmalar yaptı, kitap ve makaleler yazdı, sempozyumlara katıldı. Haftanın en az bir iki günü İSAM’da birlikte çalışırdık. Ansiklopedi de İslam Tarihi ve Medeniyeti ile ilgili yetmiş altı madde yayımladı. Pek çok maddenin de redaksiyonunu yaptı.

Doçentlik ve profesörlük kadrolarını da aynı üniversite ve bölümde alan hocamız 2010-2013 yılları arasında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi’nin dekan yardımcılığı görevini yaptı. İdareciliğin insan tanımak için çok önemli bir tecrübe olduğunu söylerdi. 2013-2015 yılları arasında İstanbul Türbeler Müzesi Müdürü (Ser-türbedâr-ı Âsitâne) olarak görev yaptı. 2015-2019 yılları arasında ise Topkapı Sarayı Müzesi Başkanlığı’nda bulundu. 2022’de Marmara Üniversitesi’nden emekli olarak Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü’nde göreve başladı. Aynı üniversite bünyesindeki Prof. Dr. Fuat Sezgin Bilim Tarihi Enstitüsü’nde müdürlük görevini yürüttüğü esnada vefat etti.

TURİNG, Cumhurbaşkanlığı Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı Danışma Kurulu üyeliği ve Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyeliğinde bulundu. Türkiye Maarif Vakfı ve Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) iş birliğiyle hazırlanmakta olan *Türk Maarif Ansiklopedisi* çalışmalarına Kültür ve Medeniyet İlim Heyeti başkanı olarak katkıda bulundu. İslam Araştırmaları Merkezi tarafından 2023 yılında hazırlık çalışmaları başlatılan tematik ansiklopedilerden *Hac Ansiklopedisi*’nin baş editörlüğü kendisine tevdi edilmişti. Üsküdar Belediyesi’nin düzenlediği Üsküdar Sempozyumlarının düzenleme kurulu üyesiydik.

Bilebildiğim kadarıyla Konyadaki dedeleri ve hocaları, Ali Ulvi Kurucu, Prof. Dr. Mustafa Fayda, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, Prof. Dr. Coşkun Alptekin, Dr. Durmuş Hocaoglu, Prof. Dr. A. Haluk Dursun ve Şevket Eygi kendisini etkileyen kişilerdi. Erhan Afyoncu ve Coşkun Yılmaz ise yakın arkadaşlarındandı. Şık giyinen, çelebi, kavga sevmeyen, mütevazı ve her daim mütebessimdi. Kimseyi kırmamaya gayret ederdi. En büyük merakları Galatasaray ve musiki özellikle dini musikiydi. Namazlarını özellikle güzel sesli ve musikişinas hafız ve hocaların bulunduğu İstanbul’un büyük camilerinde eda etmeyi severdi. Kıraatte İstanbul veya Üsküdar tavrına hassasiyet gösterirdi.

Bermutad olduğu üzere vefat ettiği 29 Temmuz 2023 Cumartesi günü saat 20.30 civarında kendisiyle telefonlaştık. Sonraki pazartesi günü 17.00’da İSAM’da yeni çıkacak Hac Ansiklopedisi’nin hazırlık çalışmaları için toplanmak üzere sözleştik. Heyhat benim için yeri doldurulamayacak bir dost olan Mustafa Küçükbaşçı ağabeyim o gece bir ansızın bizi terkedip akransız bırakarak gitti. Mekânı Cennet olsun.

YAYINLARI

Tezler:

Emeviler Zamanında Medine, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.

Kitaplar:

Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn, İstanbul 2003 (İsar Yayınları).

Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi, İstanbul 2007 (Yeditepe Yayınevi).

Geçmişten Günümüze Hilafet, ed. Mustafa Sabri Küçükaşçı-Ali Satan-Abdulkadir Macit, İstanbul 2019 (İlem Yayınları).

Kitap Bölümleri:

“Emeviler Dönemi Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, İstanbul 1996, s. 99-183.

“Orta Çağda Meyve Sembolizmi”, *Meyve Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Dilek Herkmen, İstanbul 2006, s. 545-559.

“Evliya Çelebi'nin Meramı”, *Meram Kitabı*, ed. Dilaver Gürer-Bekir Şahin, İstanbul 2007, s. 11-15.

“Bilal-i Habeşi'den Günümüze Ezan ve Müezzinler”, *İstanbul Ezanları*, ed. Yusuf Çağlar, İstanbul 2010, s. 23-63.

“Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2012, s. 237-250.

“Mekke-i Mükerrreme”, *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, ed. Zekeriye Kurşun-Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 153-159.

“Medine-i Münevvere”, *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, ed. Zekeriye Kurşun-Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 161-167.

“Evliya Çelebi'nin Konyası”, *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, ed. Zekeriye Kurşun-Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 97-102.

“Evliya Çelebi'nin Haccı”, *Evliya Çelebi'nin Dünyası*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 97-102.

“Erken İslam Döneminde Medine Kuyuları”, *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun Emecen vd., İstanbul 2013, II, s. 259-270.

“Medine Tarihçisi Semhûdî ve Vefâ'îl-Vefâ Adlı Eseri”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan: Tarih*, haz. Hatice Aynur vd., İstanbul 2014, I, s. 423-446.

“İlk Müslümanların İstanbul Seferleri ve Eyüp Sultan”, *Düşten Fethen İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 33-50.

- “Sultan Abdülmecid'in Haremeyn'e Hizmetleri”, *Sultan Abdülmecid ve Dönemi*, ed. Kemal Kahraman-İlona Baytar, İstanbul 2015, s. 72-83.
- “Fetih Hadisi ve Müslümanların İstanbul Kuşatmaları”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Siyaset ve Yönetim-I*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 284-293.
- “İstanbul'daki Mukaddes Emanetler”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Din-V*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 402-415.
- “Sacred Relics in İstanbul”, *History of İstanbul: Religion-V*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 416-431.
- “Bilgiyi Estetikle Buluşturan Bir Osmanlı Münevveri Kadıasker Mustafa İzzet Efendi”, *Hattat, Neyzen ve Bestekâr Kadıasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876)*, İstanbul 2015, s. 30-37.
- “İstanbul'un Manevi Mimarı Eyüp Sultan”, *Dünya Mirası İstanbul*, İstanbul 2016, s. 215-224.
- “Mimar Sinan ve Haremeyn”, *Mimar Sinan ve Su*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2017, s. 11-25.
- “Yavuz Sultan Selim'e Dair”, *500. Yılında Mukaddes Emanetler ve Yavuz Sultan Selim Sergi Kitabı*, İstanbul 2017, s. 4-23.
- “Topkapı Sarayı'nda Kutsiyet ve Kutsal Mekanlar”, *Topkapı Sarayı'nı Anlatmak*, ed. Ali Satan vd., İstanbul 2018, s. 164-183.
- “Topkapı Sarayı'na Dair”, *The Treasures and the Tradition of Lale in the Ottoman Empire*, Kyota 2019, s. 268-272.
- “Emevîler ve Hilafet”, *Geçmişten Günümüze Hilafet*, ed. Mustafa Sabri Küçükaşçı vd., İstanbul 2019.
- “Kutbeddin Nehrevâlî (Mekkî) ve Türk Tarih Yazımındaki Yeri”, *Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a Armağan*, ed. Ebru Altan vd., İstanbul 2020, s. 482-499.
- “Sultan II. Mahmud ile Sultan Abdülmecid'in Medinesi”, *Tarihin Engin Sularında-Prof. Dr. Vahdettin Engin'e Armağan*, ed. Arif Kolay-Ahmet Vurgun, İstanbul 2022, s. 221-235.
- Makaleler:**
- “Anadolu'da Arap-Bizan Mücadelesi ve Sâife Seferleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, II (2000), s. 1-22.
- “Erken Dönem Arap-İslam Edebiyatında ‘Türk’ Tasavvuru”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XI (2002), 7-29.
- “Türk Hakimiyetine Kadar Arap-İslam Edebiyatında ‘Türk’ Tasavvuru”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XII (2002), 21-39.
- “Mensubiyet İle Asabiyet Arasında Âl-i Fâtıma”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XVIII (2005), s. 43-65.
- “Tarihi Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII (2009), s. 87-129.

Tebliğler:

- “VII.-XII. Yüzyıllarda Likya'ya Arap İlgisi”, *III. Likya Sempozyumu (7-10 Kasım 2005)*, ed. Kayhan Dörtlük vd., İstanbul 2007, I, s. 375-383.
- “Üsküdar’ı Ziyaret Eden Şerifler”, *IV. Üsküdar Sempozyumu (3-5 Kasım 2006)*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, II, s. 473-484.
- “Bizans ve Osmanlı Dönemlerinde Kendinden Söz Ettiren Üsküdar Kışları”, *V. Üsküdar Sempozyumu (1-5 Kasım 2007)*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2008, II, s. 485-502.
- “Konevî'nin Çağında İktidar-Sûfi Çevre İlişkilerine Dair”, *I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri (20-21 Mayıs 2008)*, Konya 2010, s. 183-193.
- “Yunus Emre'nin Yaşadığı Çağda İlmî ve Kültürel Hayata Dair”, *I. Ulusal Yunus Emre Sempozyumu (22-23 Mayıs 2009)*, Karaman 2010, s. 33-52.
- “Türk Hakimiyeti Öncesi İslam-Bizans Mücadelesinin Anadolu Şehirlerindeki Yansımalarına Dair”, *Şehir ve Medeniyet Uluslararası Sempozyumu (9-11 Ekim 2009)*, ed. Salih Karşlıoğlu, Ankara 2011, s. 303-314.
- “Sahabelerin İstanbul Seferleri”, *Aydos Kalesi ve İstanbul'un Fethi Sempozyumu (28 Mayıs 2011)*, ed. Uğur Demir-Mehmet Mazak, İstanbul 2011, s. 57-70.
- “The Medina Wells in the Early Islamic Period”, *IWA Specialized Conference on Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations (22-24 March 2012)*, ed. İsmail Koyuncu vd., İstanbul 2012, s. 843-852.
- “Zemzem: Türk İslâm Kültüründe Algılanışı”, *Su Medeniyeti Sempozyumu (26-27 Haziran 2009)*, ed. Kerim Han Acar, Konya 2013, s. 476-483.
- “İki Arap Âliminin Gözünden XVI. Yüzyılda İstanbul”, *Osmanlı İstanbulu: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri (29 Mayıs-1 Haziran 2013)*, ed. Feridun Emecen-Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2014, s. 71-86.
- “Osmanlı Döneminde Yazılan Mekke Tarihlerinin Türk Tarihi Bakımından Değerine Dair”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi (11-13 Kasım 2014)*, ed. Azmi Bilgin, İstanbul 2014, II, s. 427-438.
- “Müslümanların Akdeniz'i Keşfine Dair”, *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013)*, ed. Cihan Yemişçi vd., Bodrum 2015, I, s. 282-293.
- “Üsküdar Şerifler Köşkü Sakinleri”, *VIII. Üsküdar Sempozyumu (21-23 Kasım 2014)*, ed. Coşkun Yılmaz vd., İstanbul 2015, II, s. 127-141.
- “Eyüp Sultan'ın Türk Kültüründeki İzlerine Dair”, *12. Uluslararası Eyüp Sultan Sempozyumu (6-8 Kasım 2015)*, ed. Hüseyin Karaca, İstanbul 2016, s. 282-291.
- “Konya'nın Manevî Dünyasını Aydınlatan Hacı Veyis Efendi”, *Şehir ve Alimleri Sempozyumu (11-12 Kasım 2016) Kitabı*, ed. Ramazan Altıntaş, Konya 2017, s. 151-161.
- “Dünden Bugüne Mukaddes Emanetler Dairesi”, *500. Yılında Mukaddes Emanetler: Yaşayan Mirasımız*, ed. Mustafa Sabri Küçükaşçı, İstanbul 2019, s. 50-67.
- “İslâm Fetih Geleneği İçinde İstanbul'un Fethi ve Ayasofya'nın Camiye Tahvili”, *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Sempozyumu (2-4 Ekim 2020) Bildirileri*, Ankara 2021, s. 273-294.

“[İslam'dan Önce] Mekke'deki Dinî Görevler”, *H. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri Sempozyumu (2-3 Kasım 2019)*, ed. M. Suat Mertoğlu, Ankara 2021, s. 93-116.

“Halûk Hoca'nın Üsküdarı”, *XI. Üsküdar Sempozyumu (15-17 Ekim 2021)*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2023, III, s. 312-337.

“Osmanlı Tarihi Araştırmaları İçin Az Bilinen Bir Kaynak: Topkapı Sarayı Taş Kitabeler Koleksiyonu”, *XIX. Türk Tarih Kongresi (3-7 Ekim 2022)*, Ankara 2023 (Yayın Aşamasında).

“Tokat'ın Yetiştirdiği Kültür Adamı ve Müzeci: Mustafa Necati Elgin”, *V. Tokat Sempozyumu (14-16 Ekim 2022)*, Tokat 2023 (Yayın Aşamasında).

Ansiklopedi Maddeleri:

“Haremeyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI (İstanbul 1997), s. 153-157 (Şit Tufan Buzpınar ile birlikte).

“Harre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI (İstanbul 1997), s. 244-245.

“Harre Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI (İstanbul 1997), s. 245-247.

“Hicaz, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVII (İstanbul 1998), s. 432-437.

“Irak, II. Bölüm, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX (İstanbul 1999), s. 85-87.

“İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX (İstanbul 1999), s. 321-324 (Cengiz Tomar ile birlikte).

“İmam, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), s. 178-181.

“İskâfi, Ebû İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), s. 552.

“Kâdir-billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV (İstanbul 2001), s. 127-128.

“Kâhir-billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV (İstanbul 2001), s. 172-173.

“Kâtip, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV (İstanbul 2022), s. 49-52.

“Kıyâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV (İstanbul 2022), s. 507.

“Kilâb b. Rebîa (Benî Kilâb b. Rebîa)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV (İstanbul 2022), s. 567.

“Kinde (Benî Kinde)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVI (İstanbul 2002), s. 37-38.

“Kindî, Muhammed b. Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVI (İstanbul 2002), s. 40-41.

“Mahalle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII (İstanbul 2003), s. 323-326 (Ali Murat Yel ile birlikte).

“Mâlik b. Avf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII (İstanbul 2003), s. 504-505.

“Mâlûlbey'a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII (İstanbul 2003), s. 546-547.

- “Medine, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 305-311 (Nebi Bozkurt ile birlikte).
- “Medine, II. Bölüm, Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 311-318.
- “Mekke, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 555-563 (Nebi Bozkurt ile birlikte).
- “Mekke, II. Bölüm, Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 563-572.
- “Mekke, III. Bölüm, Mekke Emirliği”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 572-575.
- “Mescid-i Harâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIX (Ankara 2004), s. 273-277 (Nebi Bozkurt ile birlikte).
- “Mescid-i Nebevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIX (Ankara 2004), s. 281-290 (Nebi Bozkurt ile birlikte).
- “Mevsim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIX (Ankara 2004), s. 489-490.
- “Mudar (Benî Mudar)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), s. 489-490.
- “Mut‘im b. Adî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI (Ankara 2020), s. 402.
- “Müezzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI (Ankara 2020), s. 489-495.
- “Müşrif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006), s. 167-169.
- “Nizâr b. Mead (Benî Nizâr b. Mead)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII (İstanbul 2007), s. 198-199.
- “Râbiğ Seriyyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), s. 382-383.
- “Reci‘ Vak‘ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), s. 510-511.
- “Rızık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), s. 74-75.
- “Rifâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), s. 97-98.
- “Rûme Kuyusu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), s. 231-232.
- “Safâ ve Merve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), s. 441-442.
- “Sakîf (Benî Sakîf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 10-11.
- “Sakîfetü Benî Sâide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 11-12.
- “Sa‘lebe (Benî Sa‘lebe)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 27-28.

- “Sâlim b. Avf (Benî Sâlim b. Avf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 48.
- “Savâif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 185-186.
- “Sehm (Benî Sehm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 323-324.
- “Selâmân (Benî Selâmân)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 344-345.
- “Semhûdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 489-491.
- “Senetü'l-hüzn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 519-520.
- “Seniyyetülvedâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 526-527.
- “Seyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII (İstanbul 2009), s. 40-43.
- “Sikâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII (İstanbul 2009), s. 177-178.
- “Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (İstanbul 2010), s. 30-32.
- “Şâmî, Şemseddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (İstanbul 2010), s. 330-331.
- “Şehir, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (İstanbul 2010), s. 441-446.
- “Şehzade, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (İstanbul 2010), s. 478-480.
- “Şeyhülharem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 90-91.
- “Tâif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 443-447.
- “Târih, II. Bölüm, Irak-Arabistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), s. 36-40.
- “Umretü'l-kazâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII (İstanbul 2012), s. 153-155.
- “Ümmü Sinân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII (İstanbul 2012), s. 330.
- “Vahşî b. Harb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII (İstanbul 2012), s. 450-451.
- “Ali Ulvi Kurucu”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Hacı Veyis (Kurucu) Efendi”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Hacı Veyiszâde Ailesi”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Hacı Veyiszâde Hacı İbrahim (Kurucu) Efendi”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Hacı Veyiszâde Mustafa Sabri Efendi (Kurucu)”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Osman Ferit Turan”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Yaşmak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 347-349

- “Yenbu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 421-423.
- “Yûnîni, Kutbüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 596-597.
- “Yüzük, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 55-57.
- “Zemzem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 242-246.
- “Zübeyd (Benî Zübeyd)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 516-517.
- “Zübeyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 521.
- “Zülhuleyfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 561-563.
- “Âkiş, Hasan b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 62-63.
- “Bâ Selâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 158-159.
- “Belviranlı, Ali Kemal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 183.
- “Bilâdî, Âtik b. Gays”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 198-199.
- “Hadrâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 509-510.
- “Hattâb, Mahmûd Şit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 545-546.
- “İbnü'l-Hoca, Muhammed b. Muhammed Beşîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 613-614.
- “Kaftan, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 701-709.
- “Köy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-II (Ankara 2019), s. 85-87 (Osman Gümüşçü ile birlikte).

Çeviri:

Zübeyr Zekkâr, “İbn İshak’ın Hayatı”, çev. Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Öneri*, I/4 (1996), s. 181-187.

Kitap Tanıtımı:

“Kur’an’ı Anlamaya Hermenötik Bir Çaba!”, *Matbûat*, XIX (1995), s. 19 (Dücan Cündioğlu’nun *Kur’an’ı Anlamanın Anlamı (İstanbul 1995)* ve *Anlamın Buharlaşması ve Kur’an (İstanbul 1995)* isimli kitaplarına dairdir).

Popüler Dergilerdeki Makaleler:

- “Mescid-i Nebvî’nin Mimarisine Dair Notlar”, *Diyanet Aylık Dergi*, CCLXI (2012), s. 14-17.
- “Haremeyn’de Ramazan”, *Keşkül*, XXVII (2013), s. 46-53.

- “Hz. Peygamber’den Selçuklulara Emân Geleneği”, *Din ve Hayat: TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, XVIII (2013), s. 92-96.
- “Mukaddes Emanetler’in Anlamı ve İstanbul’u Şereflendirmesine Dair”, *Keşkül*, XXXI (2014), s. 21-28.
- “Seyyid ve Şerif Kavramlarının Oluşum Sürecine Dair Notlar”, *Rihle*, XVII (2014), s. 31.
- “Bir Şehir Külliyyatı: Üsküdar Sempozyumları”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Bahtiyar Aslan, I (2015), s. 148-149.
- “Haluk Dursun İle İstanbul ve Üsküdar’ın Florası”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saliha Özdemir, IV (2017), s. 23-32.
- “Tahsin Görgün İle Fetö, Modernlik ve Cemaatler”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saliha Özdemir, IV (2017), s. 99-104.
- “Zemzem”, *Z Kültür-Sanat-Şehir Dergisi (Su ve Şifa Teması)*, ed. Murat Dinçer Çekin II (2017), s. 74-79.
- “Yavuz Sultan Selim ve Kutsal Emanetler”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saliha Özdemir, V (2017), s. 33-42.
- “Hz. Peygamber ve Ramazan (Hz. Peygamber’in Orucu)”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saliha Özdemir, VI (2018), s. 87-90.
- “Uluslararası 10. Üsküdar Sempozyumu”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saadet Gül, VII (2018), s. 148-152.
- “Bi’set, Hicret ve Mi’râc Ekseninde Emânet, Medeniyet ve Hırka-i Şerîf”, *Keşkül*, XLVII (2018), s. 36-55 (Hilmi Şenalp ile birlikte).
- “Evvel Giden Ahbâba Selâm Olsun”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Serkan Osmanlıoğlu, VIII (2019), s. 80-87.
- “Hicaz’ı Hatırlamak”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Serkan Osmanlıoğlu, IX (2019), s. 43-50.
- “İslam Tarihinde Salgınlar ve Karantina/Korunma Tedbirleri”, *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Serkan Osmanlıoğlu, X (2020), s. 79-84.
- “Rasûlullah Diyârından Muhacir Oldu Cennâta”, *Dârülmülk Konya-Tarih, Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, I (2022), s. 128-137.
- “Mahmut Erol Kılıç İle İrfan Geleneğimiz ve Hz. Mevlânâ Etrafında ‘İkimizin Kalbi Birdir, Sen Benimsin Ben Seninim’”, *Dârülmülk Konya-Tarih, Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, II (2023), s. 42-61.

Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşçı (1964-29.07.2023)

Aile büyüklerinden Ali Ulvî Kurucu ile

Ailesi ile

Prof. Dr. Cengiz Tomar ve Prof. Dr. Feridun M. Emecen ile bir sempozyumda

Topkapı Sarayı'nın halef-selef üç Müze Başkanı:
Prof. Dr. İlber Ortaylı, Prof. Dr. A. Haluk Dursun ve Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşçı

Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer (08.01.1931 - 11.06.2023)

Ali KILCI

Sanat Tarihi Uzmanı, Emekli Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye,
alikilci51@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Mimarlık tarihi uzmanı Orhan Cezmi Tuncer, Türk Mimari Eserleri ve tarihi konularındaki eserleriyle kültürümüze önemli katkıda bulunmuştur. Yazdığı eserler alanında ana kaynak özellikleri taşır. Üniversite hocalığı sırasında yetiştirdiği mimarlar ve onlara arasından çıkan akademisyenler, Vakıflar Genel Müdürlüğünde ve sonrasında hazırladığı vakıf eski eser projeleri onun gurur kaynağı olmuştur. Hocamızı 11 Haziran 2023 günü kaybetmek sevenlerini üzmüş, eserleri miras kalmıştır.

Diyarbakır'ın yerli ailelerinden olan Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer 1931 yılında doğmuş, ilk ve orta öğrenimini Diyarbakır'da tamamlamıştır. 1956'da İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisinden mimar olarak mezun olmuştur. Diyarbakır'da DSİ ve Belediye'de bir müddet çalışmış, daha sonra 1961-1965 yıllarında Diyarbakır'da büro açıp serbest olarak mimarlık yapmaya başlamıştır. Bu sırada çok sayıda çizdiği mimari projeler arasındaki Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait bölgedeki önemli tarihi yapıların rölöve-restorasyon projelerini hazırlamış ve onların İdarece beğenilmiş olması onun Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde mimarlığa başlamasının yolunu açmıştır. Hocanın mimariye yatkınlığı serbest elle çizdiği projelerde kendini göstermiş, babasının Diyarbakır'ın eski fotoğrafçılarından biri olması, bu alanda daha titiz olmasını sağlamıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Ankara'daki merkezinde 23 Şubat 1966 tarihinde dönemin Abide ve Yapı İşleri Dairesi Başkanı Ekrem Demirtaş, Genel Müdür Nihat Danışmanla görüşüp, Abide Şubesi Müdürü mimar Nedim Onat ile çalışmaya başlamıştır. Burada vakıf eski eserler için hazırladığı projelerin uygulamalarını da yaptırmış pek çok eserin ihyasını yürütmüştür. Bu dönemde uğraştığı mimari eserler arasında bilhassa kümbetler üzerine yoğunlaşmıştır. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğünde Abide ve Yapı İşleri Dairesi Rölöve Şefi, Mütihazsıs Müşavirlik görevlerini yürütürken, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisinde başladığı doktorasını 1976 yılında tamamlamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde çalıştığı sırada, 1980 yılında kadrolu olarak geçene kadar, İdareden muvafakat alarak öğretim görevlisi olarak üniversitede de ders vermiştir.

Orhan Hoca ile 1979 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünde çalışmaya başlamamla tanıştık. Bir müddet birlikte çalıştıktan sonra, 1980 yılında Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesine geçtikten sonra da görüşmelerimiz devam etti. Esasen hoca Vakıflar Genel Müdürlüğü ile ilgisini hiç kesmedi. Sürekli gelip gitti, problemleri konuları çözmeye yardımcı olmaya çalıştı. Hocanın üniversitedeki dostları yanında, Vakıflar Genel Müdürlüğünde birlikte çalıştığı arkadaşları ile hayatı boyunca ilgisini sürdürdü. Bu durumu bize, "1980 yılında Ankara Devlet Mimarlık Akademisine geçtim. Vakıflardan ayrılısam da hayatımı renklendiren ve geçimimi sağlayan Genel Müdürlükle ilişkiyi hiç kesmedim. Her Vakıf Haftası'na katıldım. Vakıflar Dergisine yazılar yazdım. Bugün bu kurumun üyesi olmanın zevkini ve gururunu yaşadım. Herhalde banilerin hayır dualarını almış bulunuyorum." şeklinde izah etmişti.

Vakıflar Genel Müdürlüğündeki çalışmaları sırasında mutata işlerinin yanında Mimar Orhan Cezmi Tuncer pek çok teknik elemanın mesleğini öğrenmesine yardımcı olmaya çalışmış, ama mesleğini ciddiye almayan, sadece günlük bir iş olarak gören kişilerle de pek ilgilenmemiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğünde ayrılmadan önce başlayan, harap haldeki Sivas Gök Medrese ile ilgisi, Üniversiteden emekli olduktan sonra yapının restorasyonu tamamlanmaya kadar sürdü. Sağlığında Gök Medresenin Müze olarak açılışını da gördü.

Vakıflar Genel Müdürlüğünden 1980’da ayrılarak Ankara Devlet Mühendislik Mimarlık Fakültesine geçen Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer burada Restorasyon Bilim Dalını kurmuştur. Burası daha sonra Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi haline gelmiştir. 1982 de doçent, 1992’de profesör olan Hoca, emekli olana kadar sayısız mimara hocalık yapmış, akademisyenliği seçen talebelerine yüksek lisans ve doktora yaptırarak çok sayıda uzman yetiştirmiştir. Bu dönemde Selçuklu ve Osmanlı Dönemine ait mimari eserler ve konular üzerine çok sayıda, hacimli kitap, makale yazmış, belgesel programlara danışmanlık yapmıştır.

Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer’in yazdığı kitaplar: Anadolu Kümbetleri I (Selçuklu Dönemi), Ankara 1986, Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar, Ankara 1986, Kayseri Sahabiye Medresesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, Anadolu Kümbetleri II (Beylikler ve Osmanlı Dönemi), Ankara 1991, Anadolu Kümbetleri III (Beylikler ve Osmanlı Dönemi), Ankara 1992, Diyarbakır Camileri, Ankara, 1996, Diyarbakır Evleri, Ankara, 1999, Diyarbakır Kiliseleri, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Ankara, 2003, Ankara Evleri, Ankara 2003, Anadolu Kervan Yolları, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2008, Sivas-Gök Medrese (Sahip Ata Fahrettin Ali Medresesi), Ankara, 2008,- Diyarbakır Surları, Diyarbakır, 2012, Diyarbakır Sur içi Anıtları ile Köşkler ve Bağ Evleri, Diyarbakır, 2012. Orhan Cezmi Tuncer, Makaleler: Vakıflar Dergisinden Seçmeler, Ankara, 2019. Anadolu Kümbetleri gibi bazı kitaplarını kendisi bastırmıştır.

Memleketi Diyarbakır’a vefasını unutmayan Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer 1990’lı yıllarda Diyarbakır Dicle Üniversitesine geçmiş, bir müddet mimarlık Fakültesinde ders vermiştir. 1991 yılından itibaren 10 yıl süreyle Diyarbakır Bölge Koruma Kurulu üyelik ve başkanlığını yürütmüştür. Bu sırada kurula götürdüğümüz projelerde Vakıflar Genel Müdürlüğünü bilmeyen üyelere karşı haklı olduğumuz konularda bizi savunmuştur. Hoca 5 yıl Kültür Varlıkları Yüksek Kurulu üyeliğinde bulunmuştur.

Orhan Hoca emekli olduktan sonra birkaç haftada bir bizi ziyarete gelmiş, arkadaşlarımızla birlikte sohbetlerimiz olmuştur. Bunlardan birinde yaptığım söyleşiyi daha sonra arkadaşlarımızla makale olarak hazırlamıştık.

Her fani gibi 11.06.2023 günü Ankara’da vefat eden Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer, Ankara Gölbaşı Mezarlığında ailesi ve sevenleri tarafından kılınan namazla defnedilmiştir. Allah gani gani rahmet eylesin.

KAYNAKÇA

Ayan, Dursun. *Selçuklu Mimarisi Üzerine Orhan Cezmi Tuncer İle Söyleşi*. İstanbul 2012.

Dişli, Gülşen - Gökçe Günel, Ali Kılıcı, “Orhan Cezmi Tuncer ile Vakıflarda Elli Yıl”. *Vakıf Restorasyon Yıllığı* (2015). 17-31.

Bayram, Sadi. “Mimarimize Hizmet Eden Hoca Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer”. *Şehir ve Kültür* 109 (2023). 64-65.

Manisa, Merkez, Kurşunlu Han Dosyası Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

İstanbul 2012 Vakıf Haftası

2015 Vakıflar Genel Müdürlüğü

Yayın ve Yazım İlkeleri

Genel İlkeler

- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi bilimsel, akademik ve hakemli bir dergi olup Necmettin Erbakan Üniversitesi, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi yayınıdır.
- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'nde Ortaçağ'a ait tarih, edebiyat, kültür, sanat, medeniyet vb. konular ile ilgili bilimsel çalışmalar yayınlanır. Bu alanlar dışındaki çalışmalara yayın kurulu karar verir.
- Selçuklu Medeniyeti Dergisi yılda bir kez e-dergi (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema>) ve aynı zamanda basılı şekilde yayınlanır.
- Yayınlanan yazıların bilim, hukuk ve dil sorumluluğu yazarına aittir.
- Derginin yayın dili Türkçedir. Yabancı dillerdeki çalışmaların yayınlanması, Yayın Kurulu'nun kararına bağlıdır.
- Yazarlar yazıların takibini <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema> adresinden yapabilirler.
- Yazıları yayınlanan araştırmacılara derginin ilgili sayısı takdim edilir.

Yayın İlkeleri

- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanması istenen araştırmalar bilimsel, orijinal ve alana katkı yapma özelliklerine sahip olmalıdır.
- Daha önce herhangi bir şekilde yayınlandığı tespit edilen (ya da yayınlanan araştırmaya büyük oranda benzerlik gösteren) yazılar değerlendirmeye alınmaz.
- Yayınlanmak üzere dergimize gönderilen araştırmının teknik ve bilimsel kriterlere uygunluğu editör tarafından incelenir.
- Teknik ve bilimsel kriterlere uygun araştırmalar Yayın Kurulunun değerlendirmesiyle konunun uzmanı 2 (iki) hakemin görüşlerine sunulur.
- Hakemler bilimsel ve teknik açıdan yaptıkları değerlendirmeyi "Hakem Değerlendirme Raporu"yla teslim eder.
- Bir araştırmının yayınlanıp yayınlanmaması "Yayımlanabilir", "Düzeltilmelerden sonra yayımlanabilir", "Düzeltilmelerden sonra yeniden görmek istiyorum" ve "Yayımlanamaz" seçenekleri ile karara bağlanır.
- Bir araştırmının yayınlanabilmesi için en az iki hakemin olumlu olması gerekir.
- "Düzeltilmelerden sonra yayınlanabilir" seçeneği durumlarda araştırma müellifin tashihine sunulur, tashih edilmiş nüshanın yayınlanmasına Yayın Kurulu karar verir.
- Yayın Kurulu gerekli gördüğü takdirde üçüncü bir hakemin görüşüne başvurabilir.
- Düzeltilmelerden sonra tekrar görmek isteyen hakemlere araştırma tekrar sunulur.

Yazım ve Referans İlkeleri

- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilecek yazılar, Microsoft Word'de yazılmış olarak, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema> sitesi üzerinden [ana dosya](#), [başlık sayfası](#), [telif hakkı devir formu](#), [etik beyan formu](#) ve [benzerlik raporu](#) beraberinde yüklenmelidir. Yazının yer aldığı ana dosyada çift kör hakemle etiği gereği yazar isim/isimlerine yer verilmemelidir. Yazar/yazarlara ait tüm bilgiler başlık sayfasında yer almalıdır.
- Gövde metinleri, 2500-9000 kelime aralığında (kaynakça, resim, şekil, harita, vb. ekler dâhil) en fazla otuz (30) sayfa, Microsoft Office Word programında Times New Roman fontu ile 11 punto büyüklüğünde, 1,15 satır aralıklı, iki yana yaslı yazılmalıdır. Sayfa düzeni yapılırken kenar boşlukları 2,5 cm olarak düzenlenmelidir. Paragraf girintisi 1,25 cm olmalıdır.
- İmlâ ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu kıldığı özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır. İmlâda, şapkalı ve transkriptli kelimelerin yazılışında tutarlı olunmalıdır. Metin içinde vefat tarihi verilecekse (ö. 425/1033) şeklinde olmalıdır.
- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, İsnad Atıf Sistemi (<https://www.isnadsistemi.org/>)'ni kullanmaktadır. Makalelerde yapılacak tüm atıflarda ve kaynakçada İsnad Atıf Sistemi'nin (İSNAD Dipnotlu) güncel versiyonu rehber alınmalıdır. Bu atıf sisteminin kullanılmadığı makaleler inceleme dışı bırakılacaktır. Dipnotlar, 10 punto Times New Roman, 1 satır aralıklı, iki yana yaslı olmalıdır.

Publishing and Writing Principles

General Principles

- Journal of Seljuk Civilisational Studies is a scientific, academic and peerreviewed journal as a publication of Necmettin Erbakan University, Seljuk Culture and Civilisation Application and Research Center.
- Journal of Seljuk Civilisational Studies publishes historical, literature, cultural, art, and civilisation etc. in Medieval Period. Articles in other areas can be also published with the decision of editorial board.
- It is published once a year both as an e-journal (<https://dergipark.org.tr/en/pub/sema>) and a printed.
- All responsibilities of published manuscripts belong to the authors.
- Publication Language of journal is Turkish, but studies in other languages as English, Arabic, French, etc. may also be published.
- Authors can follow the publication procedure through <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema>.
- Contributors will be given published issue of their articles.

Publishing Principles

- Articles submitted for consideration of publication in Journal of Seljuk Civilisational Studies must be academic, original, and make contributions to the concerning area.
- Articles published anywhere in any form or greatly extracted from any published materials are not taken into consideration.
- Articles submitted for consideration of publication are subject to review of editor in terms of technical and academic criteria.
- Following the decision of editorial board, the appropriate articles are then sent to two referees known for their academic reputation in their respective areas.
- The referees send their scientific and technical evaluation reports to the editorial board by Article Evaluation Form.
- The publication of the article is decided upon the choices "Issuable", "Issuable after Correction", "I want to see it again after corrections" and "Nonissuable".
- In order an article to be published, two referees must deliver positive reports.
- If one of them delivers a negative report, the article is sent to a third referee and his/her report, whether positive or negative, will determine the result.
- In the situations of "Issuable after the correction", the study is introduced to the revision of the author and the editorial board decides whether the article will be published or not.
- If the referee wants to see the final revision of the article, it is sent to him/her once more.

Writing and Reference Principles

- The articles to be sent to Journal of Seljuk Civilisational Studies must be written in Microsoft Word and uploaded on the website <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema> along with [main document](#), [the title page](#), [copyright transfer form](#), [ethical declaration form](#) and [originality report](#). The name/names of the author should not be included in the main document, due to the double blind referee ethics. All information about the author/authors should be included in the title page.
- Main text, including bibliography, pictures, figures, maps and appendices, it should be written between 2500-9000 words and at most thirty (30) pages In the Microsoft Office Word program. 11-point Times New Roman font should be used for the main text with 1,15 nk space. Paragraphs should be justified. Margins of 2,5 cm should be left on top, bottom and sides.
- Spelling book of the Turkish Language Council should be the main reference for spelling and punctuation unless there are special situations of the article. Author should be consistent in using diacritical letters and words with transcripts. If the dates of death are to be included, they should be as follows: (d. 425/1033).
- Journal of Seljuk Civilisational Studies use The Isnad Citation Style (<https://www.isnadsistemi.org/en/>). The current version of the Isnad Citation System (ISNAD with Footnotes) should be taken as a guide for all citations and references in the articles. Articles that do not use this citation system will be excluded from the review. Footnotes should be written with 10-point Times New Roman font with 1 nk space and justified.